પ્રકાશક :
મંત્રી
પૂજ્ય શ્રી દેવચંદ્રજી સાર્વજનિક
પુસ્તકાલય : ઠે. ચોરાપા.
લીંબડી (સૌરાષ્ટ્ર)

સિદ્ધપુરનિવાસી શાહ લહેરચંદ કુંવરજીભાઈ તરફથી આર્થિક સહાય મળતાં આ પુસ્તકની અર્ધી કિંમત એટલે આઠ આના રાખવામાં આવી છે.

પડતર કિંમત રૂા. ૧–૦–૦ અર્ધી કિંમત રૂા. ૦–૮–૦

આવૃત્તિ પહેલી સંવત ૨૦૦૫ પ્રત ૫૦૦

મુદ્રક :
જયંતી ઘેલાભાઈ દલાલ
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘી કાંટા રોડ, અમદાવાદ.

આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલા જે પ્રવચનો થયેલાં તે હજુ
ાજે પણ એટલાં જ રુચિકર લાગે છે, એમ 'માનવતાનું મીઠું જગત'
ાગ-૧લો બહાર પડ્યો ત્યારે અનેક મુખે સાંભળ્યું હતું. પછી તો
ીજો ભાગ પણ એવી જ રીતે તૈયાર થયો. અને આજે ત્રીજો ભાગ
નતાની સેવામાં હાજર થાય છે. ત્રણે ભાગમાં એક જ પ્રકારનો
વનિ છે. તેમાંય આ ત્રીજા ભાગમાં ઉચ્ચતર ભૂમિકાનું સ્પષ્ટીકરણ
ાવાથી, વિવિધતાની દૃષ્ટિએ, દરેકનાં અંતરંગ નામો ભિન્નભિન્ન
ાખેલ છે તે સકારણ છે.

માનવજીવન એટલું બધું સંકીર્ણ, અગાધ અને અદ્‌ભુતતાથી
રપૂર છે કે તેનું સર્વાંશે આલેખન કરવું લગભગ અશક્ય છે. તોપણ
ત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ટ પ્રકારનો આશ્રય લઈ માનવતાના આ
ગતને મીઠું-મધુર બનાવવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રાથમિક અવસ્થાનો માનવ, અથવા કહો કે જ્યાં સુધી વિચાર-
ક્તિ અણુવિકસિત હોય ત્યાં સુધીનો માનવ—પછી ભલેને તે વ્યક્તિ
મરે ૯૦ વર્ષની વૃદ્ધ હોય તોપણ—લગભગ પાશવિક સંસ્કારોથી
વતો હોય છે. ત્યારબાદ બીજે તબક્કે એટલે કે વિચાર-શક્તિના
દયની શરૂઆતમાં, તે લગભગ અર્ધમાનવ અને અર્ધપશુ જેવો—નર-
શુ જેવો—હોય છે પરંતુ જ્યારે એ જ વિચારશક્તિ સમ્યગ્ બને છે—

સત્યાર્થી બને છે ત્યારે તે જ વ્યક્તિ ક્રમે ક્રમે પૂર્ણમાનવ અથવા દિવ્યમાનવ બની શકે છે.

અહી ત્રણે ભાગમાં આ રીતે કનિષ્ટ, મધ્યમ અને ઉત્તમ પ્રકારની માનવતાનાં દષ્ટાંતો અને વિવેચનો આપેલ છે. વિચક્ષણ વાચકવર્ગ પોતાને કઈકક્ષામા જોઈશ કે છે તેનો આધાર તેની વિવેકબુદ્ધિના વિકાસ ઉપર છે નરપશુ અને દિવ્યમાનવ એ બે વચ્ચેની સ્થિતિમાં વિવેકબુદ્ધિનો ક્રમિક વિકાસ થયા કરે છે: પરતુ તેમાંથી જો વિવેક નીકળી જાય તો જીવનનુ પતન થાય છે. કારણ કે એ સ્થિતિમાં નરી બુદ્ધિ બે રીતે કામ કરે છે· એક દૈવી ભાવે અને બીજી આસુરી ભાવે આ બે રીતોને આપણે સગવડ ખાતર (૧) આત્મલક્ષી વલણ, અને (૨) પરલક્ષી વલણ કહી શકીએ. આત્મલક્ષી બુદ્ધિમાં સ્વ-સંવેદન હોવાથી એની ગતિ સતતપણે દિવ્યતા તરફ હોય છે. ત્યારે પરલક્ષી બુદ્ધિમા ઐહિક સ્વાર્થસાધના હોવાથી ક્રમેક્રમે પોતે જડવાદ તરફ ધકેલાઈ જાય છે. સક્ષેપમાં, સારાશ એ છે કે, નરી બુદ્ધિમા જ્યારે સમ્યગ્‌ભાવ ભળે છે ત્યારે જ એ એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. એવી આત્મલક્ષી વિવેકબુદ્ધિ અથવા સમ્યગ્‌વિચારદષ્ટિ-વાળો માનવ પછી જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમા ઊંડો ઊતરી પોતાની જાતને ઉત્તરોત્તર દિવ્ય બનાવવાનો પુરુષાર્થ સેવે છે. એટલે કે ત્યાંથી દિવ્યતાની અચૂકપણે શરૂઆત થાય છે. તેથી જ અનુભવી પુરુષોએ કહ્યું છે·

संसारदुःखान्न परोऽस्ति रोगः
सम्यग् विचारात् परमौषधं न ।

ત્યારે બીજા પક્ષે, પરલક્ષી બુદ્ધિ તો બુદ્ધિવાદનાં જાળાં ઊભાં કરી તુચ્છ સ્વાર્થ સાધવામા પોતાની જાતને ગૂંચવી નાંખે છે. અથવાં બીજા શબ્દોમા કહીએ તો અધોગતિ પામે છે.

એટલે દરેક વાચનારને મારી નમ્ર ભલામણ છે કે, તેઓએ માનવતાના આ મીઠા જગતમાંથી, પોતાની જાતને સર્વ પ્રકારે દિવ્ય

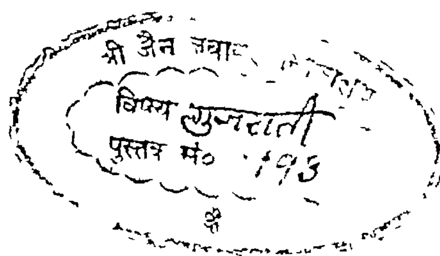
ાવવાની જ પ્રેરણા લેવી. પોતાનુ તન, પોતાનુ મન, પોતાની દ્ધિ, પોતાની પ્રાણશક્તિ અને જે કંઈ પોતાનુ ગણાતુ હોય તે ં દિવ્ય કોટિનુ છે, માનવ-કોટિનુ છે કે પાશવ કોટિનુ છે—તેનું હમેશ નિરીક્ષણ કરતા રહેવુ. સર્વ સંતપુરુષોનો એ આદેશ છેઃ

प्रत्यह प्रत्यवेक्षेत नरश्चारित्रमात्मन. ।
किन्नु मे पशुभिस्तुल्य किन्नु सत्पुरुषैरिति ॥

અને એ પણ સ્મરણમાં રહે કે માત્ર નિરીક્ષણ કરવું એટલુ જ તું નથી. નિરીક્ષણ પછી પરીક્ષણ થવું ઘટે, અને પરીક્ષામાં જે ઈ ઉત્તમ લાગે તેને જીવનમા અપનાવી લેવાનો દૃઢ સંકલ્પ થાય. પછી 'દિવ્યતાને પંથે' પ્રગતિ થવી શક્ય બને એ પ્રગતિ ર્ભ હોવા છતા પણ એવી દિવ્ય હોય છે કે એ માર્ગે પ્રગતિ કર-રને ઊર્ધ્વગતિનો અનુભવ કરાવે...સુજ્ઞેષુ કિં બહુના '

મુનિ નાનચંદજી.

સાયલા
તા. ૨૩-૨-૪૯
. ૨૦૦૫, મહા વદ-૧૧.

સંપાદકીય

'માનવતાનું મીઠું જગત'ના મૂળે બે ખંડ ધારેલા અને વિભાગો ત્રણ કલ્પેલા. તે પૈકીનો ત્રીજો વિભાગ બીજા ખંડરૂપે ધાર્યો હતો, પણ હવે એ ત્રણે વિભાગો 'માનવતાનું મીઠું જગત' એ નામે બહાર પડે છે. છેલ્લા વિભાગનું અંતરંગ નામ મારા પૂ. ગુરુદેવે જે પસંદ કર્યું છે તે 'દિવ્યતાને પંથે' રહે છે.

આ વિભાગમાં માનવતા અને સામાન્ય નીતિની ભૂમિકાથી પરની વાતો છે. જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો માર્ગાનુસારિપણા પછીની અહીં વાતો છે. અને તે ક્રમબદ્ધ પ્રવાહમાં જાણે દૂર–દૂરની ભૂમિકા તરફ ખેંચી આત્મસિંધુમાં તલ્લીન કરી દે છે.

એક રીતે જોતાં અગાઉ કહેવાઈ ગયેલી ભૂમિકાની નક્કરતા માટે આ ખંડમાં બતાવી છે તેવી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ જોઈશે. દૃષ્ટિ સાચી હોય તો વર્તન આવે જ, અથવા વર્તન નિખાલસ હોય તો એમાંથીય સાચી દૃષ્ટિ ઊગે. આ બંને રીતો મને સાચી લાગે છે. બે રીતમાંથી પોતાને માટે કઈ રીત બંધબેસતી છે, તે સાધકે શોધી કાઢવું જોઈએ. આ શોધ કાં તો જાગ્રત આત્મા પોતે જાતે કરે, અથવા કોઈ માર્ગદર્શક ગુરુની શરણાગતિ સ્વીકારી મદદ લે.

ઘણી વખત માણસ અજાણપણે ભૂલ કરી નાખતો હોય છે. એ અજાણપણું જ્યાં લગી ધર્મની ઓથ નથી લેતું, ત્યાં લગી ક્ષમ્ય છે. પણ ધર્મની ઓથે અજાણપણું આગળ ચાલે છે, ત્યારે ધર્મને નામે અધર્મ પાંગરે છે, એટલું જ નહિ ઊંડા મૂળ સાથે પાગરે છે. આ બધા પરથી મને બહુ દૃઢપણે લાગ્યું છે કે ધર્મતત્ત્વનું જેટલું સ્પષ્ટીકરણ તેટલું જ માનવજાત માટે હિતાવહ. ધર્મતત્ત્વનું આ ભાગમાં વધુ સ્પષ્ટીકરણ છે.

મારા ગુરુદેવની વ્યાખ્યાનશૈલીની હું જ પ્રશંસા કરું, તેમાં અતિશયોક્તિનો સંભવ છે. મને એ વ્યાખ્યાનશૈલી ખૂબ રોચક લાગી છે એટલું કહેવું બસ થશે સૈદ્ધાંતિક બાબતોમાં અમારી બન્નેની વચ્ચે વિચારભેદ હશે. છતાં મારે કહેવુ જોઈ એ કે, એમનું નિખાલસ અને ઉદાર હૈયું, સુસંગીત અને સચોટ વાણીમાં વિષયોની જે રજૂઆત કરે છે, તે રજૂઆત શ્રોતાઓને એકધારી અસર કરનાર નીવડે છે એમ મને લાગ્યા કર્યું છે. વિદ્વત્તાની દૃષ્ટિએ કદાચ, કોઈને તર્કશુદ્ધતાની ઊણપ લાગે, તો તે પણ ધારેલી અસર ઉપજાવવામાં બાધક બનતી નથી. એવી એમાં લાગણીતત્ત્વની સૌરભ ભરી છે. એટલે મારે સ્પષ્ટ કહેવુ પડે છે કે, આવાં સુંદર પ્રવચનોને જ્યારે મારે મારી ભાષામાં ઉતારવાં પડયા છે ત્યારે મારી વિચારસરણી અને વ્યાખ્યાનશૈલીનું મિશ્રણ મોટે ભાગે તેમાં ઊતરે, તે સ્વાભાવિક છે. મારા એ અહોભાગ્ય છે કે, આમ છતાં બહુ નજીવા સુધારાવધારા સાથે ગુરુદેવે ઉદારતાપૂર્વક એ વ્યાખ્યાનોને અપનાવ્યાં છે અને મને આભારી કર્યો છે.

આથી, આમાં વાચકવર્ગ જે કંઈ ખામી જુએ તે મારી છે, વિશેષતા જુએ તે મારા પરમપૂજ્ય ગુરુદેવની છે. આ માત્ર શિષ્ટાચાર નહિ, પણ વાસ્તવિકતાએ છે, તે આ પરથી સહેજે સમજી શકાશે.

'માનવતાનુ મીઠું જગત'ના ત્રણે વિભાગો સળંગ વાંચનાર વાચકને ધર્મનાં સાંગોપાંગ રહસ્યો સહેલાઈથી સમજવામાં અને જીવનપંથની દિશામાં માર્ગદર્શન આપવામાં ઉપયોગી નીવડશે, એમ હું દૃઢપણે માનવા પ્રેરાઉં છું. અને મને લાગે છે કે, જિજ્ઞાસા અને નિખાલસતા સાથે વાચકો પણ એ જાતનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરાશે.

'સંતબાલ'

ધોલેરાબંદર, તા. ૧૨–૨–૪૯

★

અનુક્રમ

મૌલિક ધર્મ

[પ્રવચન પહેલું]

જિજ્ઞાસુ સજ્જનો !

આજથી હવે આપણે બીજા ખડ તરફ વળીએ છીએ. જેમ આપણે વસીએ છીએ તે પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ કલ્પાયા છે, તેમ આપણે આપણા જીવનવિકાસના પણ બે વિભાગો કલ્પ્યા છે. એક વિભાગની ચર્ચા હુ ગત વ્યાખ્યાનસત્રમાં કરી ગયો છુ. હવે જ્યાંથી એ ચર્ચા અધૂરી મૂકી છે, ત્યાંથી જ આગળ ચલાવુ છુ.

આજના વ્યાખ્યાનનો વિષય 'મૌલિક ધર્મ છે' કર્તવ્યધર્મ, સમાજધર્મ, કુટુબધર્મ, કુળધર્મ, ગ્રામધર્મ, ક્ષેત્રધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, અને યુગધર્મ વિષે અગાઉ જે કહી ગયો છુ, તેમા મુખ્ય સૂર પુણ્યનો હતો; જ્યારે મૌલિક ધર્મમા તો નિર્મળ ધર્મની જ મુખ્યતા છે.

'वत्थु सहावो धम्मो'—પદાર્થનો મૂળગુણ એ એનો મૌલિક ધર્મ દા. ત., અગ્નિનો મૂળગુણ દાહકપણુ છે, તો દાહકપણુ એ અગ્નિનો મૌલિક ધર્મ ગણાય એમ પદાર્થમાત્ર માટે સમજી લેવુ અહી આપણે આત્માનો મૌલિક ધર્મ વિચારવાનો છે જ્ઞાન એ આત્માનો મૌલિક ધર્મ છે. તેથી જ કહ્યુ છે કે

पवित्रीक्रियते येन येनैवोद्ध्रियते जगत् ।
नमस्तस्मै दयार्द्राय धर्मकल्पाङ्घ्रिपाय वै ॥

સારાંશ—અહિંસારૂપ અમીરસથી ભિંજાયેલો ધર્મ એ એક એવુ અજોડ કલ્પવૃક્ષ છે, કે જે દ્વારા જગત અને જીવનની નિર્મળતા અને ઉન્નતિના ફળો પ્રાપ્ત થાય છે

પુણ્ય અને ધર્મ વચ્ચેનું અંતર

આથી તમે સૌ સહેજે સમજી શકશો કે પુણ્ય કરતા ધર્મનુ સ્વરૂપ તદ્દન ભિન્ન અને ક્ષેત્રથી અમર્યાદિત—વિશાળ છે જેમ આકાશને કોઈ સીમા નથી, તેમ ધર્મને કોઈ સીમા નથી પુણ્ય-કર્તવ્યોમા ઊંડે ઊંડે પણ બદલાની આશા રહે છે, અને ન રહે તો-પણ ફળ મળે છે, અને આમાં તો જ્યાં વિશ્વ જ પોતાનુ રહ્યુ ત્યાં બદલો કોનાથી અને શું લે? જૈનદૃષ્ટિએ કહો તો પુણ્યનુ ફળ વધુમાં વધુ મળે તો સ્વર્ગ મળે, પણ પુણ્ય એ મોક્ષે તો ન જ પહોંચાડી શકે. કારણકે પુણ્યશાળી જે કંઈ સેવા, ભજન કે પરોપકાર કરે, તેમાં તન, મન, વચન અને ધનાદિ સાધનો જોડે છે ખરો. પણ મુખ્યત્વે તેમા આત્મા નથી ભળતો. એટલે કોઈક પ્રકારની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ નામનાનો કે કામનાનો મોહ એમાં ઓછોવત્તો રહે છે. અને તે આશાતૃષ્ણાથી છેક મુક્ત થવા દેતો નથી ત્યારે ધર્મની તો શરૂઆત જ હૃદયશુદ્ધિથી થાય છે. કામનાવાળાં પુણ્યો જીવને ભારે બધનરૂપ થઈ અનર્થની પરંપરા ઉપજાવે છે, પણ નિષ્કામવૃત્તિથી, બદલાની ઇચ્છા વિનાના પુણ્યો બધનરૂપ થતા નથી પણ શ્રેયના માર્ગે લાવી મૂકે છે. '**सोही नुज्जुय भूयस्स धम्मो शुद्धस्स चिठ्ठई**' શુદ્ધિ અને સરળતા એ ધર્મની પ્રથમ શરત છે. એ શરત વિના એ ઊભો જ રહેતો નથી.

એક ચેતવણી

અહીં હુ જે કહી રહ્યો છુ, તે સબંધમાં મારે તમોને એક ચેતવણી આપવી જોઈએ તે એ કે "જો પુણ્ય કરતાં ધર્મ ઊંચો છે તો આપણે ધર્મ જ કરીએ. પવિત્ર પુણ્ય પણ શા માટે?" એમ રખે કોઈ અકાળે ઊંચી ભૂમિકાએ જવાનું સાહસ

કરતાં ! જેમ સાતમી ચોપડી એ પ્રથમ ચોપડીની કક્ષામાં ઘણી ઊંચી છે, છતાં ક્રમે ક્રમે પાસ થયા વિના સીધો જ સાતમા ધોરણમાં બેસે તો નિષ્ફળ નીવડે, તેમ જ ધર્મના સબંધમાં પણ છે. જેણે નીતિના પાઠ પાકા ન કર્યા હોય, માણસાઈ—મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી મિત્રાદિ ચાર યોગદષ્ટિમાંથી જે પસાર ન થયો હોય, અને એ માર્ગને અનુરૂપ સેવાદિ પુણ્યકાર્યો જેણે ન કર્યાં હોય, તે નિર્જરાના ફળવાળા ધર્મના પાઠનો અધિકારી જ નથી બની શકતો. એટલા માટે જ હું ગયા ખંડમાં વિસ્તારપૂર્વક આખો વિકાસક્રમ આપી ગયો છું મીઠી માનવતા વિના મૌલિક ધર્મની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે

નિર્ભેળ ધર્મની વિચારણા

મારા નમ્ર મત મુજબ આવા નિર્ભેળ ધર્મના નિરૂપણમાં જૈનસૂત્રો બહુ અગ્રભાગ ભજવે છે. વૈદિક શ્રુતિઓ અને દર્શનોએ એ વિષે ચિંતનસામગ્રી પુષ્કળ મેલી છે, પણ એ વાંચ્યા પછી ક્યાં જવું અને અંતે શું ? એ કડી ઠેઠ જૈનસૂત્રોમાં બહુ સુંદર રીતે મળે છે. પણ જો વૈરાગ્ય અને ઉપશમ પમાડવાના અર્થે જ નિરૂપેલા શાસ્ત્રોને અવગણીને સીધાં જૈનસૂત્રો કોઈ વાંચે તો અપચો જ થાય સારાંશ કે જૈનદર્શન એ ઉન્નત કક્ષાના સાધકોનું દર્શન છે. આ પ્રસંગે મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે આજે ભૂમિકા વિના જાતિગત જૈનધર્મ પળાય છે અને જૈનસૂત્રો વંચાય છે, એનું પરિણામ અપચામાં પરિણમ્યું છે. ‘જૈન’ કહેવડાવતા વર્ગમાં આજે ભારે ભયંકર પરિણામ આવ્યું છે. વગર પાત્રતાએ, વગર અધિકારે એ ઉચ્ચ માત્રાનો ઉપયોગ કરે છે બીજા ધર્મો પણ પાત્રતા તો માગે છે જ. અને પાત્રતા જેટલી ઓછી હોય, તેટલી ઓછી સફળતા મેળવે છે. પણ જૈનધર્મ તો ભારે કડક પાત્રતા માગે છે. આ વિષે હું આગળ કહેવાનો છું અહીં તો હજુ ગ્રાનના મૂળ પાયાના એટલે કે વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મમાં બતાવેલાં તત્ત્વોના જ આચરણની ભૂમિકા આવે છે. એટલે એ મર્યાદાએ જ કહીશ.

ધર્મનિષ્ઠ મનોદશા

આવા ધર્મિષ્ઠની મનોદશા સત્યાર્થી હશે। સત્ય આગળ એ કશાનીય ખેવના નહિ કરે! આપણે જોઈ ગયા કે મશહૂર રાજા હરિશ્ચંદ્રે રાજપાટ તજ્યુ, પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર વેચ્યા અને પોતે પણ આખરે ચંડાલને ત્યાં વેચાયા. તમને હુ પૂછુ છુ કે કોણે એમને ફરજ પાડી હતી? આજની જાણીતી વાણિયાવિદ્યાની પેઠે જરા ફેરવી તોળ્યુ હોત તો? પણ બન્ધુઓ! ત્યાં એવા કાટલાં નથી હોતાં। જગત એને નબળા મનના પણ કહે, સ્નેહીઓ અને સાથીઓ મહાવિરોધ કરે, પણ એ બધાની વચ્ચે એ તો માત્ર ઊંડુ અંતઃકરણ તપાસે અને ધીરજથી પગલાં ભર્યે જાય. ખરી વાત તો એ છે કે એવા સત્યભૂખ્યાનો આત્મદુખ એવો તીખો અને ઊંડો હોય છે, કે એ દુખની કળ વાળવા સારુ એને સત્યપથે પ્રેરાયે જ છૂટકો થાય છે જો ધર્મ ન હોય તો બીજા કશાથી એટલે કે સ્ત્રી, પુત્ર, અધિકાર, લક્ષ્મી ઇત્યાદિથી એને તૃપ્તિ થાય જ નહિ એને તો એ પ્રતીતિ હોય કે

> लभन्ति विमला भोया लभन्ति सुरसंपया।
> लभन्ति पुत्तमितं च पगो धम्मो न लभई॥

વિપુલ ભોગ, સામગ્રી દેવસંપદા અને પુત્રમિત્રાદિ યોગો મળવા સહેલ છે, કારણ કે એ પુણ્યાધીન હોઈ એને માટે બહુ ઊંડે જવુ પડતુ નથી! પણ ધર્મપ્રાપ્તિ તો મહામુશ્કેલ છે, કારણકે પારાવાર વિટંબનાઓથી ભરેલો અને અતૂટ શ્રદ્ધાથી ખેડવા લાયક એ નિરાળો પંથ છે. જગતનો મોટો સમૂહ તો ગાડરિયા પ્રવાહની જેમ ચાલે અને જે બાજુ ગાડુ નમે તે બાજુ નમી જાય અને ઢોલકી વાગતી હોય તેમ વગાડે, પણ સત્યાર્થી તો વિવેકી, સંકલ્પશાળી અને નિડર હોય એટલે એનુ જીવન એકધારું હોય, એ કોઇથી ગાંજ્યો ન જાય એવ પ્રખર શક્તિવાળો અને છતાંય ભારી નમ્ર હોય। વળી એ જાતે

મંગળમૂર્તિ સ્વયં હોય. કોઈ પણ પારમાર્થિક કાર્યના પ્રારંભથી માંડીને છેડા સુધી એને મંગળ, મંગળ ને મંગળ જ દેખાય. દુનિયાના લોકોની જેમ વાર, તિથિ, નક્ષત્રનો એને વસવસો ન હોય કાળ, જોગણી, જોગ, અવજોગ એવું કશું એને જોવાનું જ ન હોય એના શ્રીફળ, સાકર, ચોખા જેવી માંગલિક ચીજોને એ મંગળ ન માને. કારણ એ બધાં બાહ્ય મંગળો આખરે અમંગળ થાય છે. માણસ સારામાં સારા શુકન જોઈને નીકળે છતા પણ ઘણીવાર અપશુકન કરતાય ભયંકર પરિણામ આવે છે.

મહામંગળસ્વરૂપ ધર્મ

ભગવાન મહાવીરને ચરણે શ્રમણ ગૌતમે પ્રશ્ન મૂક્યો · "પ્રભુ! કઈ વસ્તુ એવી છે કે જેમાં કદી જ અમંગળ ન થાય?" "ગૌતમ! પલટાવાનો જે જે પદાર્થોનો સ્વભાવ છે, તે પદાર્થો સદામંગળ નથી રહી શકતા માટે જેનો પલટાવાનો ધર્મ નથી તે પદાર્થ જ મંગળ છે. અર્થાત્

धम्मो मंगल मुक्किट, अहिंसा संजमो तवो।
देवावि तं नमंसंति, जस्स धम्मे सयामणो॥"

આત્મધર્મ જ મહામંગળ છે, અને તે અહિંસા, સંયમ અને તપની ત્રિપુટીથી સધાય છે એવા મહામંગળરૂપ આત્મધર્મમાં જે જીવનું ચિત્ત લીન થયું હોય એને ચરણે દેવો પણ ઢળી પડે, તો મનુષ્ય, પશુ આદિનું તો પૂછવું જ શું?

આવા ધર્મનું જહાજ હૃદયશુદ્ધિ અને સરળત્તાથી તૈયાર થાય છે. એનું ધ્રુવ અહિંસા છે, અને સંયમ તથા તપ એ ઉભય હલેસા છે. એ રીતે સત્યાર્થી પોતાની જીવનનૌકા સંસારસાગરમા સુખેથી તરાવી આગળ ધપવા મથતો હોય છે

ધર્મ કે ખોખું ?

ધર્મનો ઝભ્ભો પહેરી કોઈ દેવળમાં જાય, કોઈ મસ્જિદમા જાય, કોઈ મંદિરમા જાય, અગર કોઈ ઉપાશ્રયમાં જાય, અથવા તસ્બીર લઈ ફેરવે, પણ અંતરમાં તો માલમિલકત, વૈભવ, સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવારના સુખની ઠાસોઠાસ વાસના ભરી હોય. આવા જીવો બિચારા પામર છે, તેઓ ધર્મને પામ્યા જ નથી. અને જ્યા લગી તેઓ જડતામાં રાચે છે ત્યા લગી તેઓ ધર્મને પામવાના પણ નહિ. તેમણે તો ખોખામાં જ ઇતિસમાપ્તિ માની લીધી છે.

એથી જ યોગીશ્વર આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે

'ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફિરે, જાણે ન ધર્મનો મર્મ: જિ.
ધર્મ જિનેશ્વર ચરણ ગ્રહ્યા પછી, કોઈ ન બાંધે હો કર્મ: જિ.'

ધર્મ અને કામના બેયને બનતુ જ નથી પછી એ કામના ધનની હો, કે સ્ત્રીપુત્રાદિની હોય. એથી જ અહિંસા, સયમ અને તપ ધર્મ બની રહે છે. જ્યા એને બદલે પશુબળ, ભોગવિલાસ અને શોષણનીતિ છે ત્યા કેવળ અધર્મ છે—ધર્મવિકાર છે. આવા ધર્મવિકારથી વિશ્વ પીડાય છે તેથી જ ધર્મનામ પ્રત્યે આજે મોટી સૂગ પણ પ્રવર્તી રહી છે સૂગ કોની ? ધર્મની કે ખોખાની ? રશિયા જેવા દેશમા તો ધર્મ શબ્દ બોલે તો તે ગુનો ગણાય છે—ધર્મ તો ન જ જોઈએ. અહી પણ ઘણાનુ મોઢું ધર્મ નામ સાભળતાં કડવુ થાય છે. આટલી બધી સૂગ તેના પ્રત્યે છે. તેનુ શું કારણ ? એનું એ જ કારણ છે કે માનવજાતને અનાજને બદલે અનાજના ફોતરાં અપાય અને પછી એનાથી વિકાર થાય એટલે અનાજ પ્રત્યે પણ સૂગ ચડે એ તો એમ જ બોલે છે કે મારે અનાજ.. ન જ જોઈએ. પણ એને ખબર નથી કે એણે અનાજ નથી ખાધું. ફોતરા ખાધા છે એ ભલે અનાજ નથી જોઈતુ એમ કહે, પણ અનાજ વિના કોઈ જીવી શકે ? હા; અનાજ વિના જીવી શકાય. કોઈ પ્રવાહી

પદાર્થ લઈને કે ફળફળાદિ ખાઈને જીવી શકાય. પણ ધર્મ વિના કોઈ દેશ, કોઈ સમાજ કે વ્યક્તિ નભી શકે જ નહિ, જીવી શકે નહિ. તો રશિયાનો જ દાખલો લો શું ત્યા સત્ય પ્રત્યે સૂગ છે? બીજાઓની સેવા કરવી, મદદ કરવી એમ તેઓ નથી માનતા? કોઈનું ભૂરું ન કરવુ, ચોરી ન કરવી, અન્યાય ન કરવો, કોઈની લાગણી ન દુભાવવી, એ બધુ શું છે? એને ધર્મનું નામ ભલે ન આપો અને ગમે તે કહો, પણ તે એક પ્રકારનો ધર્મ જ છે. આચરી ન શકે તો જુદી વાત છે, પણ સત્યને તો વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. ધર્મ વિના, અહિંસા વિના કોઈ પણ દેશ, સમાજ કે વ્યક્તિની સંસ્કૃતિ ટકી શકે જ નહિ. આજે તો આપણે ધર્મ નહિ પણ ધર્મના વિકારને વળગ્યા છીએ એટલે દુર્દશા છે. જે દેશમા ધર્મના મૂળ-તત્ત્વો ન હોય અને જે કુટુબમા કે સમાજમા ધર્મ ન હોય, તે સમાજ અગર કુટુબ હસ્તી ધરાવી જ ન શકે બીજી બધી ચીજ વિના ચાલશે, પણ ધર્મ વિના નહિ જ ચાલે. જેમા ધર્મ નથી તેનું પતન જ છે આજે તો એક માણસ ધાર્મિક ક્રિયા ન કરતો હોય પછી તે માણસ ભલે સમજદાર, ન્યાયસપન્ન, શાંત, સજ્જન, સદ્‌ગુણી હોય, તો પણ આજે ધર્મિષ્ઠ નથી ગણાતો બીજી બાજુ, બીજો ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરનારો, પછી તેનાં આચરણો ભલે ગમે તેવાં ખરાબ હોય તોય તે ધર્મિષ્ઠ ગણાય છે! એ દુર્ભાગ્યની નિશાની છે. આ વાત તમે મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી જોશો તો વાજબી જણાશે.

ખરો નગદ ધર્મ સમજે અને જીવનમાં થોડુ પણ ઉતારે, ત્યારે તો જીવન પલટાઈ જાય, એનુ સ્વરૂપ બદલાઈ જાય. ધનની લાલસા મોળી પડી જાય, વિકારો એને અસહ્ય થઈ પડે માનો કે એવો પ્રસગ આવ્યો કે પોતાના ઘરના બધા માણસોનો સામટો વિરહ થઈ પડે—જુવાનજોધ એકનો એક દીકરો કે હૃદયવલ્લભ પત્નીનુ અવ-સાન થાય તોય માને કે એ ભાવી બનવાયોગ હશે, તેને કોઈ મિથ્યા કરે તેમ નથી, વિશ્વનો અબાધિત નિયમ કોઈ ફેરવી શકે તેમ નથી.

એમ જાણી એના દિલમા અમગળ ન જણાય. આવી દૃષ્ટિ માણસ ધર્મને સમજ્યો હોય ત્યારે જ પ્રગટે. સમજ વિના ધર્મની ક્રિયા એ તો ખાલી ખોખા છે ખરો આત્મા તો સમજપૂર્વકનું સદાચરણ છે. ધર્મની ક્રિયાઓ તો કાળે કાળે પલટે છે. પણ લોકો એને જ ધર્મ માની બેઠા છે. ખાલી પેટી ઉપર અક્ષરો હોય હીરા–માણેક, પણ તેમાં માલ ન હોય, તેના જેવુ એ તો થયુ. જેણે ખરી વસ્તુ પિછાણી હોય તેની આંખમાં તો અમૃત ઝરતુ હોય હવે હુ તમોને ધર્મનુ વ્યવહારુ સ્થાન શુ છે તે કહુ.

પ્રથમ લક્ષણ અહિંસા

ધર્મનું પહેલુ લક્ષણ અહિંસા છે. આ અહિસાને વ્યવહારમા ઉતારનાર મંગળમૂર્તિ કેવી હોય એ વિષે હુ એક પ્રસગ કહુ એક વખત સંત તુકારામજી વિઠોબાની યાત્રાએ જતા હતા રસ્તામા એક ચોકમા જાર નાખેલી અને તે ઉપર પારેવાનુ મોટું ટોળુ ચણતુ હતુ. તુકારામજી જ્યારે ત્યાથી પસાર થવા લાગ્યા, ત્યારે એકસાથે બધાં પારેવા ઊડી ગયાં. તુકારામને મનમાં ખેદ થયો કે મારાથી આને ભય થયો ને ઊડી ગયા ! મારામા ભય લાગે એવુ કંઈક છે અને મારાથી તો આ ગભરુ પારેવાં પણ બીએ છે. ખરેખર હુ દર્શન કરવાને લાયક નથી. ગીતાજીમા કહ્યુ છે કે.

> यस्मान्नोद्विजते लोको, लोकान्नोद्विजते च य ।
> हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रिय ॥

જેનાથી લોકને ઉદ્વેગ થતો નથી અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામતો નથી, વળી જે હર્ષ, અદેખાઈ ભય અને ખેદથી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે

ભય ક્યાં સુધી ?

જો કે દેખાવમા હુ માણસ છુ, મને પોતાને ભક્ત માનુ છુ,

પણ અંદર ભય ઉત્પન્ન કરનાર પાશવવૃત્તિ, પાપવૃત્તિ ભરી લાગે છે. કારણકે પારેવાંને પ્રતીતિ ન આવી તેથી જ મારાથી ભય પામ્યાં મારા રોમમાં હજી ઝેર ભર્યું છે. આ વિચારથી સંતનો આત્મા ફફડી ઊઠ્યો, અને એમણે સંકલ્પ કર્યો કે પારેવાંને મારામાં પ્રતીતિ આવે ને મારા ખભા ઉપર એ પારેવા આવીને બેસે ત્યારે જ મારે ડગલુ ભરવુ અને ત્યાં સુધી મારે ખાવુ હરામ છે." બસ, સંકલ્પ કરી એ તો ખડા રહી ગયા અને અંતરનો મેલ કાઢવાના પ્રયાસ ચાલુ કર્યા એ ભક્તના હૃદયમાંથી કરુણા અને પ્રેમના ઝરણા વહેવા માડ્યા અંધકારના આવરણો તૂટવા લાગ્યા, અને પ્રકાશ ફેલાવા લાગ્યો. '**आत्मवत् सर्वंभूतेषु**।' એ ધૂન અખંડ ચાલ્યા કરતી હતી પ્રહર, બે પ્રહર, રાત્રિ, દિવસ એમ ત્રણ અહોરાત્ર પસાર થઈ ગયા. આ ત્રણે દિવસમા એ પ્રાય ખડે પગે જ રહ્યા હતા, તેથી પગ થાભલા જેવા થઇ ગયા હતા પછી ત્રીજે દિવસે પારેવા આવીને તુકારામના ખભા ઉપર બેસવા લાગ્યા એટલે સુધી કે તુકારામ એમને પકડે ને ઉડાડે છતા એમને કશો જ ભય નહિ એટલો સંતતુકારામે પારેવાનો વિશ્વાસ સાધ્યો. કેવી અહિંસાની અજબ તાકાત! એનો કદી તાગ જ ન આવે પણ આ કેટલી ભગીરથ તપસ્યા અને વૃત્તિસંયમ કેવો? એટલે જ કહ્યુ છે કે સંયમ અને તપ વિના અહિંસા અશક્ય છે.

અહિંસાની મર્યાદા

જૈનસૂત્રોમાં અહિંસાને માર્ગે જનારના બે વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે. (૧) ત્યાગીવર્ગ, (૨) ગૃહસ્થવર્ગ. ગૃહસ્થના પ્રથમ અણુવ્રતમાં સમજાવ્યુ છે કે ખોરાકપાણી માટે વનસ્પતિ, જળ, અનાજ, ફળ વગેરેની તમને જરૂર રહેવાની, એટલે યથાશક્ય વિવેક જાળવીને પણ એમને લીધા વિના છૂટકો નથી માટે તમે બેઇંદ્રિયાદિ ત્રસજીવોની અને તેમાય મુખ્યત્વે પંચેન્દ્રિય જીવોની અહિંસા પર્યાપ્ત રીતે જાળવજો.

એ વાત ભૂલી ગયા !

પણ એ મુદ્દાની વાત તો ભૂલી જ ગયા. પ્રતિજ્ઞા કરવાની કહી છે ત્રસજીવોની ત્યારે કરી સૂક્ષ્મ પૃથ્વી આદિ જીવોની. ધર્મસ્થાનકમા નાના નાના જીવો પ્રત્યે તો રજોહરણ (ચરવલો) રાખીને ખૂબ જતના કરે અને માણસની તો દરકાર જ ન કરે. એ કેટલી મૂર્ખતા ! કપડા અને ઉપાધિનું જ પ્રતિલેખન કરે પણ આત્માનુ ન કરે !

કોઈ કહેશે કે અમે કયા માણસને મારીએ છીએ ! મારવાનો અર્થ જીવ લેવો એટલો જ નથી. ખરી રીતે જીવ તો મરતો જ નથી. જીવ તો અમર છે. પણ જીવનાં પ્રાણ, ઋદ્ધિ અને આજીવિકાદિ સાધન-સંપત્તિને ઝૂટવી લેવા તેનું જ નામ હિંસા છે આ દૃષ્ટિએ જોતાં વૃક્ષાદિ કરતાં હાલતાચાલતા જીવડાની સંપત્તિ અતિ વિશાળ છે, અને એ જીવડા કરતા જાનવરની અને સૌથી વધુ તો માણસની છે સારાંશ કે જેટલો જે જીવે વિકાસ સાધ્યો હોય સમૃદ્ધિ મેળવી હોય, તેટલો તે અધિક સંપત્તિવાન છે. એ સંપત્તિવાન છે, એ સંપત્તિ પોતાના પ્રયત્ને મેળવેલ છે. તો એને લૂંટવાનો મનુષ્યને કશો જ અધિકાર નથી. અને તે જેટલા પ્રમાણમા લૂટે છે, તેટલો તે હિંસક છે. આથી જ હરણ, મરઘા, બોકડા કે પાડાને ભોગે માંસ ખાનાર માંસાહારી અને વનસ્પત્યાદિને ખાનાર શાકાહારીમાં કરોડગણું તારતમ્ય છે. એથી માંસાહારી મનુષ્ય કુદરતનો જબરજસ્ત ગુનેગાર છે. પણ ઉપરની દૃષ્ટિએ જેવી આ શારીરિક હિંસાની વાતો થઈ, તેવી જ વાચિક અને માનસિક હિંસા પણ દુષ્ટભાવની તરતમતા પ્રમાણે ભયંકર છે. હવે આ દૃષ્ટિએ તમારા વ્યવહારોને કસો, તો અહિંસા કેટલી છે એનો ખરો ક્યાસ નીકળશે !

દૂષિત વ્યવહારનો તારીજો

પ્રથમ સત્રમાં હું મિલમાલિકોને મીઠી ચીમકી આપી ગયો છું. આ ભારતવર્ષમાં એક વખતે અન્ન, વસ્ત્ર અને આશરો સહુને આપો-

આપ સહેજે મળી રહેતો. કારણ કે યંત્રો નજીવા જ હતા, અને જે હતા તે મનુષ્યજાતનાં સહકારી હતા, એટલે મૂડીવાદ કોઈને ખટકતો નહિ.

કપાસની મોસમ વખતે કરોડો માણસો પોતાની આજીવિકા સુખેથી મેળવે કારણ કે ચરખો, પીંજવુ, કાંતવુ, વણવુ, લોઢવુ વગેરે કામો હાથે જ થતા પણ જ્યારથી મિલોની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી એ બધા માણસોની આજીવિકા લૂંટાઈ ગઈ ભલે પછી મિલમાલિક પોતાને દયાધર્મી માનતો હોય, અને જીવદયાના ફંડમાં મોટા ફાળો ભર્યા કરતો હોય, મંદિરમા જઈ ટીલુ કરતો હોય, કે ઉપાશ્રયમા જઈને મુહપત્તિ બાંધતો હોય, પણ ખરી વાત એ છે કે એણે લાખો માણસોની રોજી લૂંટાઈ જાય એવો સ્વાર્થી ધંધો લીધો કે જેમા પાંચસોથી હજાર કે બે હજાર માણસોને કામે વળગાડી લાખોનુ કામ 'મિલરાક્ષસ' કર્યા કરે અને લાખોની રોજી તોડીને એક માણસ તેમનુ ઉત્પાદન-દ્રવ્ય ઓહિયા કરી જાય આ કલ્પના જ ભારે ભયંકર છે પણ માણસ ખરો ધર્મ જ ભૂલી ગયો છે. એનું લક્ષ્ય જ લક્ષ્મી તરફ હોય છે, દેશની દુર્દશા તરફ નથી હોતુ મિલ બની એટલે બિચારા પીંજારા, વણકરો અને કાતનારા એવા અનેક કારીગરો રખડી પડ્યા. ગામડામા કંઈ ન રહ્યુ, તેથી ગામડા ભાંગી ગયા. ગામડિયાઓને ખાવા માટે આજે ઘરમા અનાજ નથી. આની જવાબદારી યંત્ર ઉપર હોય તો યંત્ર વાપરનાર કે યંત્રને ટેકો આપનાર પણ હિંસક જ ગણાય આ તો માત્ર મિલની વાત કરી પણ ગમે તે જાતના વ્યવહારમા કે વિચારમા પણ પ્રામાણિકપણુ ન હોય, તો તે હિંસા જ છે મૂઢ સ્વાર્થને ખાતર દગો કરવો, કોઈને છેતરવુ, નામામા લુચ્ચાઈ કરવી, એ બધાં હિંસાના જ જુદાજુદા સ્વરૂપો છે. એટલુ જ નહિ બલ્કે સફેદ લૂંટ પણ છે. સાધારણ લૂંટારા તો ભયથી ડરે. લૂંટે ને પકડાઈ જાય તો સજા પામે. પણ આ જાતના લૂંટારા તો નિર્ભય અને નિડરપણે લૂંટે ને ઊલટા શાહુકાર ગણાય

ને પકડાય નહિ. સાધારણ લૂંટારો તો બારછ માસમાં એકાદ લૂટ કરે, પણ આ તો મૂછ પર તાલ દઇને સફાઇથી ઓછુ માપ, માલમા દગો, સેળભેળ કરે, અને ગરીબગરબાં દુઃખીને આખો વખત દરરોજ લૂટે જેટલા ઘરાકો આવે એમને લૂટે. મનુષ્ય, પંચેન્દ્રિયની અને તેમાં વળી અનાથની; ગરીબ માણુસની આ હિંસા થઇ આવા લોકો ધર્મની નજરે પાપી, મહાલૂટારા અને હિંસક જ કહેવાય. કારણકે પેલો લૂટારો તો પૈસાદારને લૂટે, ગરીબને નહિ ! વળી રોજ ન લૂંટે. આ તો રોજ લૂટે. પેલો તો પ્રથમ ધન સામે જ જુએ ને લૂંટે આ તો ધન, યશ, આશા, આજીવિકા, સુખ, પ્રાણ બધુય લૂટે નોકરો પર કામનો બોજો વધારે નાંખે, પગાર ઓછો આપે અને હિંસા કરે તમે કદાચ કહેશો કે ભેગાભેગો એવો માણસ ધર્મ કરતો જાય તો પુણ્યે પાપ ઠેલાય ને ? આ દલીલ બરાબર નથી મે પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે પુણ્ય અને ધર્મ બન્ને જુદા છે. પુણ્ય એ શુભાશ્રવ છે અને ધર્મ નિર્જરા (આત્મશુદ્ધિ) છે ધર્મમાં આવા ઊંધાં સરવાળાબાદબાકી કામ ન આવે. સાચા ધર્મિષ્ઠનુ આચરણ અને વિચાર બન્ને સરખા હોય. તે અન્યાય, અપ્રામાણિતા કરે જ નહી. તે વેપારી હોય તો પણ કોઈને લૂંટે નહિ વીરતાપૂર્વક તે અહિસા પાળે

જૈનધર્મની અહિંસા

જે જેટલો જડ પ્રેમી થયો તેટલો જ હિંસક થયો ચેતન સ્વરૂપને ભૂલ્યો એટલે જડ પ્રેમી થયો, એમ ચોખ્ખુ જૈનધર્મ કહે છે. એવા જૈનસાધકની અપેક્ષાએ અહિસા જોવા જઇએ તો સંત-તુકારામના દૃષ્ટાંતને અનુરૂપ જ જીવનઘડતર થવુ જોઈએ. પણ આજે તો હજુ નીતિનો એકડો ઘૂટી પાકો કર્યા પછી બગડાની વાત મે મૂકી છે કે યંત્રવાદ અને પરિગ્રહવાદને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ટેકો આપતા અટકવુ જોઈએ. જે જૈનધર્મે અહિસાની વૈજ્ઞાનિક શોધ જગત સમક્ષ મૂકી છે, તે જ જૈનધર્મનો અનુયાયી વર્ગ આજે એ

માર્ગથી કેટલે દૂર છે, તેની મેં ચોખવટ કરી છે. એ અનુયાયીઓ-માંનો મોટો વર્ગ વાણિયાનો હોઇ લોકો જૈનધર્મને પણ ભીરુ, પામરનો ધર્મ માનવા લાગ્યા હતા અને અહિંસા એ તો કાયરોની કાયરતા છુપાવવાનો બુરખો છે એમ કહેતા હતા. સદ્‌ભાગ્યે હિન્દી મહાસભાના નૌકાના સુકાની જ્યારથી ગાંધીજી થયા, ત્યારથી અહિંસા વિષેના એ ખ્યાલો પલટાઈ ગયા છે. પણ હજુ કહેવાતા જૈનો જેટલા જાગવા જોઈએ તેટલા જાગ્યા નથી. ક્યાંથી જાગે? અસંયમ અને અહિંસાનો મેળ જ ક્યાંથી હોય? સાગર ગાગરમાં સમાય જ કેમ? પણ એથી કશી મૂંઝવણ નથી. ભગવાન મહાવીરે તો વીર અહિંસકને જ પોતાના સંઘનો સભ્ય ગણવાનું કહ્યું છે, પછી એ ગમે તે મત, પંથ કે ધર્મનો અનુયાયી ભલેને હોય!

સારાંશ

ચૈતન્યપ્રીતિ એ મૌલિક ધર્મનું લક્ષણ છે

નીતિની ભૂમિકા દૃઢ થયા પછી જ મૌલિક ધર્મ પ્રારંભાય છે.

સરળતા અને શુદ્ધિ એ ધર્મની પહેલી શરત છે.

સંયમ અને તપથી ધર્મનો પારો ક્રમશઃ વધે છે

સદાચાર, સદવિચાર અને સત્યવાણીનો સમન્વય એ જ મૂળ ધર્મ.

આ મૂળ ધર્મ જ વિશ્વશાંતિ પ્રગટાવી શકે છે

સરળતા અને શુદ્ધિ

[પ્રવચન બીજું]

વહાલા મુમુક્ષુઓ !

ગયા વ્યાખ્યાનમાં હું મૌલિક ધર્મની પહેલી શરત સરળતા અને શુદ્ધિ છે એમ કહી ગયો છું. એટલે આજે એ વિષય ઉપર જ બોલીશ.

સરળતા અને શુદ્ધિ એ બન્નેનો એવો સુંદર સંબંધ છે કે જો સરળતા ન હોય તો શુદ્ધિ અધૂરી રહે, અને શુદ્ધિ ન હોય તો સરળતા ન સંભવે ! જૈનસૂત્રોમા ઉત્તરાધ્યયન અ ત્રીજામા **सोही उज्जुय भूयस्स धम्मो सुद्धस्स चिट्ठई**—એવો પાઠ છે. અર્થાત્ કે ઋજુભૂતની જ શુદ્ધિ થાય છે ને ધર્મ પણ શુદ્ધિવાનમા જ હોય છે. ટૂંકમા કલ્યાણના પથમાં પ્રથમ ઋજુતા ને સરલતાની જરૂર હોય છે. એ સિવાય ધાર્મિક ક્રિયા માલ વિનાની હોય છે પ્રત્યેક હિતકાર્યમાં સરળતા અને શુદ્ધિ જરૂરના છે જેમ બીજ વાવતા પહેલા ખેડૂતને ખેતર વાળીઝૂડીને સાફ કરવુ પડે છે અને જમીનને ખેડીને સરળ બનાવવી પડે છે, ત્યારે જ બીજા વૃષ્ટિઆદિ યોગો સફળ થાય છે; તેમ જીવને પોતાનુ હૃદયક્ષેત્ર પણ સરળ અને શુદ્ધ બનાવવુ પડે છે, તો જ જ્ઞાનના અંકુરો ઊગવા સુલભ થાય છે આથી જ સરળતા અને શુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં જ મૌલિક ધર્મ ટકે છે. જે સરળ અને શુદ્ધ

નથી થયો, તેનો ધર્મ, અગાઉ કહ્યું તેમ, માત્ર ખોખારૂપ છે. એ ખોખામાં પ્રાણ આવી જ શકતો નથી આજે તમોને ધર્માલયોમાં દેખાતા ધર્મિષ્ઠોના વ્યવહારમાં જે વાંકાઈ, દગલબાજી, છળકપટ, દોગાઈ, અપ્રામાણિકપણું, હરામખોરી વગેરે વગેરે જણાય છે, તેનું મૂળ કારણ જ આ છે. માળાઓ ફેરવી ફેરવીને મરી ગયા, પણ ઘટમાં—અંતરમાં—પ્રકાશ જ પડતો નથી, દિલમાં દીવો પ્રગટતો નથી. એવી ફરિયાદનું મૂળ પણ આ છે.

"અઘોર પાપો નિત્ય છુપાવી, પ્રગટ પુણ્યને કરિયાં,
અંદર ઝેર હળાહળ ઠાસી, ઉપર અમૃત ભરિયાં.
ઠરિયા કેને, હિત અનેક તણાં હરિયા."

પણ આમ થાય છે શાથી?

ઘણા ભાઈઓ એમ કહે છે કે વાત તો સાવ સાચી છે. થોડુંક કરીને વધુ દેખાડવાની, અથવા મહાપાપોને છુપાવીને જરાક સારું કામ કર્યું હોય, તો તે બહાર લાવવની ભારે ઇચ્છા રહે છે, અને એને લીધે માયાપ્રપંચ સેવવા પડે છે તથા મેલ વધે છે. જ્યાં લગી આંતરડામાં મળ ભર્યો હોય ત્યાં લગી દવા લેવા છતાં તાવ ન ઊતરે, અને (એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં લગી) વસંતમાલતી કે અબરખ-ભસ્મોરૂપી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન નકામું નીવડે છે. આ બધું દીવા જેવું સમજાય છે. પણ સમજવા છતાં આચરાતું નથી, એનું કારણ શું? હું નિઃસંકોચપણે તેવાઓને કહું છું કે તમે જે સમજણનો દાવો કરો છો તે સાચી સમજણ જ નથી ખરી સમજણ હોય તે અનીતિ-અધર્મમાં પગ ભરી ન શકે. અને કદાચ ભૂલથી કે અભ્યાસથી પગ મુકાયો હોય તો તેને કાંટાની માફક હૃદયમાં ડંખ્યા કરે, અને એનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી એને ચેન ન વળે. પણ આ તો વાતો છે. તેથી જ તમે માનેલા મોભા ખાતર કેટલીક વાર મહાઅનર્થો કરી રહ્યા છો, અને એનું તમને ભાન પણ નથી હોતું. એવી દુઃખદ

દશા તમારી છે. જેનામાં માનવતાનો એક અંશ હોય તેવો માણસ માનવી માનવી વચ્ચેના આવા અવિશ્વાસથી આજે ડઘાઈ જશે જૂઠ, જૂઠ અને જૂઠ—પ્રપંચ, પ્રપંચ અને પ્રપંચનું જ્યાં સામ્રાજ્ય હોય ત્યાં કોણ કહેશે કે ખરી સમજણ છે?

વળી આપણે સહુએ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ઠેઠ મુક્તિને ઊબરે પહોંચીએ, પણ સરળતા અને શુદ્ધિનું ધન નહિ હોય તો તેવા ઉપશમશ્રેણીવાળા આત્માઓને તેટલે લગી પૂગ્યા પછી પણ ધક્કો મળવાનો છે અને જો એમ જ છે તો કહ્યું છે તેમ

"ધોબીડા તું ધોજે મનનું ધોતિયું રે,
રખે ભાઈ રાખતો મેલ લગાર જી;
એણે મેલે રે જગ મેલું કર્યું રે,
ધોઈને કર ઉજ્જવળ ઉદાર જી. ધોબીડા."

એ પંક્તિ જીવને પાકી કરાવીને વહેલામોડા એ રસ્તે ચાલ્યા સિવાય છૂટકો નથી

જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે બાહુબલિ મહાસમર્થ પુરુષ હતા એમણે સંયમ અને તપમાં કશી કચાશ ન રાખી પણ સરળતા વિના અધૂરી રહેલી શુદ્ધિએ છેવટ લગી સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન ન થવા દીધું એ કંઈ ઓછા વિચારક નહોતા. પણ પોતાના પાયાની ભૂલ પોતાને આપમેળે છેવટ સુધી ન મળી તે ન જ મળી. એ વાતનો પ્રસંગ આ જાતનો છે

બાહુબલિની ત્રુટિ

ભરત અને બાહુબલિ મૂળે બન્ને પ્રભુ ઋષભદેવના પુત્રો હતા. ઋષભદેવે ત્યાગમાર્ગ ગ્રહણ કર્યો, ત્યારે પોતાને હાથે ભરતનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને બાહુબલિને બહુલદેશનું રાજ્ય સોંપ્યું, કારણકે ભરત મોટા હતા, બાહુબલિ નાના હતા ત્યારપછી ભરતે તો છયે ખંડને

સાધી લઈ એકછત્રવ્યાપી સર્વ સ્થળે આણ પ્રવર્તાવી, એટલે બાહુ-બલિને પણ ખંડિયા રાજાની જેમ વર્તવુ પડે. જોકે મોટાભાઇને નમવામા કશી જ નાનપ નહોતી, પણ બાહુબલિના બળે એની જાતને ગર્વિષ્ઠ બનાવી મૂકી.

ભરતે પોતાના દૂતમુખેથી જ્યારે બાહુબલિનો મદભર્યો સંદેશો સાંભળ્યો ત્યારે તે લાલપીળો થઈ ગયો . .. 'હે એમ કે? દુનિયા-ભરના નાનામોટા સત્તાધીશો મારા અધીન વર્તે અને મારો જ નાનોભાઈ મને ન માને ને મારુ અપમાન કરે ને આપખુદ વર્તે, એ કેમ ચાલે?' આ વિકલ્પથી ભરતનો પિત્તો ઊછળી ચાલ્યો અને ચક્રવર્તીના દમામથી એણે બાહુબલિને યુદ્ધનું આમત્રણ મોકલ્યુ. જવાબ મળ્યો: 'તૈયાર જ છુ. એ તો પિતાએ જાતે આપેલ પ્રદેશને થોડું મીઠુ કરી સતુષ્ટ રહ્યો છુ; નહિ તો ભરતનુ મારા સામર્થ્ય આગળ શું ગજું છે? પળવારમાં ૭ ખડ જીતી લઉ! હવે જોઉ છુ, ભરતમા કેટલુંક પાણી છે!'

મહાસંગ્રામની તડામાર તૈયારીઓ

બન્નેની સામસામે મહાયુદ્ધોની તૈયારીઓ થઈ. ભારે ચપળતા–પૂર્વક સેનાપતિઓએ પાયદળ, અશ્વદળ અને હસ્તીઓના વ્યૂહ ગોઠવ્યા. લોહીતરસી તલવારો ચમકવા લાગી. ભરત પાસે કરોડોનુ સૈન્ય અને શસ્ત્રોનો જંગી સરંજામ હતો એના મનમા હતું કે બાહુબલિ આ સૈન્યસંખ્યા સાભળતા જ થથરી ઊઠશે! પણ બાહુ-બલિમા પૂર્વકાળની ભારે તપશ્ચર્યાના પરિણામે અમોઘ બળ જામ્યુ હતુ. તે પોતાની બે ભુજાઓથી જ બધાયને પૂરો પડે તેવો હતો. એટલે એ તો સૈન્ય જોઇને ક્ષુબ્ધ થવાને બદલે વધુ ઉન્મત્ત અને સતેજ થયો.

જૈનશાસ્ત્ર આમ બોલે છે: 'ઇંદ્રને ચિંતા પ્રગટી કે આ બન્ને જો સામસામા યુદ્ધ કરશે, તો હજારો કુટુમ્બો નિરાધાર બનશે;

લાખો નિર્દોષ નવલોહિયાના લોહીથી ભૂમિ અશુદ્ધ થશે આ રૌદ્ર લીલાની કલ્પનાએ, ઇન્દ્રને અકળાવી મૂક્યો. ઇન્દ્રે સમરભૂમિના માચડા પર આવી સુલેહફતનુ કામ કરવા માડ્યું પણ બન્ને ગુમાનને ચાકડે ચડ્યા હતા. એકેય નમતુ મૂકવા તૈયાર નહોતો લાખોના જાનમાલની ખુવારીને ભોગે પણ એમને તો મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોષવી હતી. દયામૂર્તિ ઇન્દ્રનો માથાતૂટ પરિશ્રમ અને એની વાટાઘાટ નિષ્ફળ થયાં જાણી એને લાગી આવ્યુ છેવટે પ્રભુપ્રાર્થનાને પરિ-ણામે એને એક શુભ પ્રેરણા મળી, અને તેનુ હૃદય નાચી ઊઠ્યુ. તેણે બન્ને વીરો આગળ એક વાત મૂકી.

ઇન્દ્રનું નવમાર્ગદર્શન

"તમારે તો તમારા બેમાથી કોણ જીતે છે, અને કોણ હારે છે, એટલુ જ જોવાનુ છે ને?"

"હા."

"આ હાજર થયેલા સુભટોમાંના કોઈને હારજીતના વિષય પરત્વે કશી જ નિસ્બત નથી, તેમ યુદ્ધમાં રસ પણ નથી ખરુને? કારણકે તમે બન્ને ભાઈઓ છો તમારામાનો કોઈ પણ એમનો સરક્ષક રહે એમા પ્રજાને કશાં હાનિલાભ થવાનાં નથી ને? લગભગ એવુ જ છે, તો પછી આમાના કોઇનો વાળ પણ વાંકો ન થાય અને તમારા બન્નેમાં કોણ ખરો વિજેતા છે તે પરખાઈ જાય, એવી યોજના બતાવુ તો સ્વીકારશો?"

"હા. ઘણી જ ખુશીથી."

ઇન્દ્ર સામે જોઇ બન્નેના ચહેરા ઉપર પ્રસન્નતા છવાઈ રહી.

ઇન્દ્ર મહારાજે કહ્યુ. "તમારા બન્નેના ક્લેશના કારણે ચતુરગી સેનાનો ઘાણ નીકળી જાય એ તો ખુલ્લી વાત છે. તો એમાં લશ્કરનો કયો દોષ? એણે કયો ગુનો કર્યો છે કે તમારા બેના વૈમનસ્ય ખાતર તેમને લોહી રેડવું પડે? માટે જુદો રસ્તો બતાવું

તમે એ તો સમજો જ છો કે ન્યાય, અપક્ષપાત, રાષ્ટ્રસેવા, દુષ્ટતાને દંડ અને સૌજન્યની પૂજા એ પાંચ રાજધર્મને યથાર્થ પાળવા માટે રાજાઓમાં કળા, કૌશલ્ય, ઉદારતા, ઊંડી અને સ્થિર દૃષ્ટિ અને ધરખમ વીર્યસંચય જોઈએ છે. માટે હું એવી પરીક્ષાની ત્રણચાર રીતો બતાવું છું. પ્રથમ તો તમે પોતેજ બન્ને જણ પરસ્પર બાહુયુદ્ધ (કોણીથી કાંડું વાળવાની કળા) કરો. તે પરથી તમારામાંનો કોણ વધુ શક્તિશાળી અને કળાપ્રવીણ છે એની પ્રતીતિ થશે. બાહુયુદ્ધ પછી બીજું દૃષ્ટિયુદ્ધ આથી તમારામાનો કોણ વિશિષ્ટ અચચળ છે તેની ખાતરી થશે. અને છેવટે મુષ્ટિયુદ્ધ (માથા પર મૂકી મારી જમીનમાં વધુ કોણ ઉતારી દે છે તે) કરો. એથી તમારામાંનો કોણ અણનમ શરીર શક્તિ ધરાવે છે તેની માહિતી મળશે. આ બધી રીતોમાં જે પાસ થશે તે પૂર્ણ અધિકારી અને વિજેતા ગણાશે."

ચોમેર ફેલાયેલો સંતોષ

આ યોજનાનો બન્નેએ આદર કર્યો શતઘ્ની જેવા અનેક મહાશસ્ત્રો અને તેને ધારણ કરનારા યોદ્ધાઓ તથા પહાડ જેવા હાથીઓ, અને અશ્વો એ સર્વને નિરાંત મળી. બન્ને છાવણીઓમા આનંદની રેખા છવાઈ ગઈ પ્રજાએ છૂટકારાનો મીઠો દમ ખેંચ્યો. સહુનાં હૈયાંમાથી ઊંડી એક જ આશિષ નીકળી 'દેવ! તારુ ભલુ થજો માનવસહારમાંથી સૃષ્ટિને ઉગારી, તે મહાપુણ્ય બાંધ્યુ.'

ભારે દમામપૂર્વક પ્રદર્શન ગોઠવાયુ. જે લડવૈયાઓના લોહીનુ નાટક જોવા આવ્યા હતા, તે જ પ્રદર્શનના મુખ્યપાત્ર બની ગયા, અને જે નાટકના પાત્રો હતા, તે જ દ્રષ્ટા બની ગયા. કેવુ મહાપરિવર્તન!

પ્રિય શ્રોતાજનો! આ ટાણે તમારા વદન પર ઉલ્લાસ હું જોઈ રહ્યો છું. આવી યોજના યુરોપને એકદા આર્યો પાસે સ્વીકારવાનો યુગ પણ આવવાનો છે—પણ જો આર્યો સવેળા જાગશે[1] તો. આજે

[1] લોક તે વખતને સંબોધીને કહેવાયુ છે. પરંતુ અત્યારે પણ એજ વાતાવરણ પુન આવી ગયું છે. ઇતિહાસનુ એ પુનરાવર્તન થયુ છે.

તો યુરોપમા પશુબળનો જુવાળ જેટલા જોરથી માહેમાહે ઊછળી રહ્યો છે, તેટલી જ કહેવાતાં આર્યસતાનોમા તન્દ્રારૂપી ઓટ આવી પડી છે. પોતાનું જ ઘર સાફ નથી ત્યાં બીજાને એ શી યોજના બતાવી શકે?

બન્ને મેદાનમાં

'તૈયાર કે, ભરત?' બાહુબલિએ પડકાર કર્યો. 'હ...અ!' એમ ગર્વમિશ્રિત ખોંખારાથી ભરતે જવાબ વાળ્યો. જોતજોતામા તો તેઓ બાહુથી બાહુને વાળવા મેદાનમાં ઊતરી પડ્યા. દ્રષ્ટાઓની આંખો થૈ થૈ નાચવા લાગી. ભરત રેબઝેબ થઈ ગયો. શક્તિનો ખૂબ પરિચય આપ્યો, ને ઘણો વખત સુધી ભરત ટકી રહ્યો. પણ આખરે બાહુબલે કાંડુ વાળ્યું ત્યારબાદ બાહુબલનું કાંડુ વાળવા ભરતે અથાક પરિશ્રમ કર્યો, પોતામા જેટલી શક્તિ હતી તેટલી અજમાવી, પણ ભરત કાંડુ વાળી ન શક્યો. એ પ્રયોગમા બાહુબલિની જીત થઈ, અને ભરતના મુખ પર શરમના શેરડા પડ્યા. પહેલે કોળિયે જ માખી—દ્રષ્ટાઓમાના કેટલાક તો મનના બબડ્યા. ફિકર નહિ, હજુ તો બે દાવ બાકી છે—એ ખ્યાલે ફરી ભરતને પાનો ચડાવ્યો

પેલો જુગજુગનો સાધક જોગી બાહુબલિ ત્રાટકમા તો ક્યા જીતવા જ દે તેમ હતો? ભરતે આંખ મટકુ ન મારે તેવી કાળજી તો બહુ રાખી, પણ રીતસરની તાલીમ વિનાની એકલી કાળજીથી કશુ વળે તેમ ન હતુ. એટલે આંખોના એ ત્રાટકમાં પણ ભરત ન ટકી શક્યો, અને એમાં પણ બાહુબલિનો વિજય થયો. આથી કરીને લોકોમાથી ભરત પ્રત્યેની શ્રદ્ધા શિથિલ થઈ ગઈ. જે ભરતને મુશ્કેલ જેવુ હતુ, તે બાહુબલિને તો રમત વાત હતી. એ દિશાનો એનો અભ્યાસ પુષ્કળ હતો.

ભરતની હવે જીતની આશા તો ગઇ જ. પણ એને થયું: 'છ ખડને સાધનાર મારી આ દશા? મારા જ હાથનાં આ બબ્બે

બેદામનાં માણસો સામે મારી આટલી નાલાશી?' એને હાર કરતાં પણ આ ખ્યાલ ભારે પજવતો હતો. એને ભારે આઘાત થયો એને ખબર ન હતી કે આ તેના મહાગર્વનો જ પ્રત્યાઘાત હતો 'ગર્વ કિયો સોઈ નર હાર્યો,' એ કુદરતી કાયદો છે. એનુ અગ ચીડથી ધ્રૂજવા લાગ્યુ. ઇન્દ્ર સામે એણે હોઠ ભીસી ડોળા ઘુરકાવ્યા, અને આણે જ મારી ફજેતી કરાવી એમ મનમાં બબડ્યો. પણ ઇન્દ્ર તો ઠડે કલેજે બધુ નાટક નિહાળી રહ્યો હતો. હવે ત્રીજો પ્રયોગ આવ્યો. ચીડમા ને ચીડમાં ભરતે એવી જોરથી મૂઠી વાળી ને બાહુબલિના માથા પર બરાબર મધ્યભાગમાં લગાડીને એવુ દબાવ્યુ કે પેલી મશરૂ જેવી પોચી જમીનમાં જેમ પ્રવેશે તેમ બાહુબલિ કેડ સુધી ઊડો જમીનમાં ઊતરી ગયો. ત્યાં જોનારાના મુખમાથી 'શાબાશ! શાબાશ'ના ધ્વનિ છૂટયા. ભરતે જરા ત્રાંસુ જોઈને બીભત્સ સ્મિત કર્યું.

પ્રેરણાનું કિરણ

બાહુબલિ ક્ષણવારમાં માર્ગ કરીને બહાર નીકળી ગયો અને કૂદીને ભરતની બરાબર સામે આવી ઊભો. બાહુબલિએ પોતાનુ બધુ બળ જમાવી લીધુ અને મૂઠી ઉપાડી જેવો મારવા જાય છે તેવો જ તેને એક સુવિચાર સ્ફૂર્યો 'મારી શક્તિનો આ ભારે દુરુપયોગ થાય છે. આ મારી મૂઠી નહિ ઝીલી શકે તો? આ પ્રહાર હુ કોના પર કરું છુ?' આવા વિચારથી તે કપી ગયો. સામે જુએ તો ભરત માથું ધરી તૈયાર થઈ ઊભો હતો. પણ એ બાહુબલિની મુષ્ટિ ઝીલી શકશે કે કેમ એ વાતે પ્રેક્ષકોને સદેહયુક્ત બનાવ્યા. ખરેખર વજ્ર સમાન બાહુબલિની મુષ્ટિ ભરત નહિ ઝીલી શકે, અને કદાચ નિરુપક્રમ આયુર્બલને પ્રભાવે જીવી શકે તોય હાડકા તો ભાગી જ જાય. પણ એ કરુણ સ્થિતિ આવે તે પહેલા જ બાહુબલિના પૂર્વ-સસ્કારે એને જગાડી દીધો હતો. એને વિચાર થયો 'મારી મુષ્ટિ પડશે તો ભરત કદાચ નહિ બચે. અને એમ થાય તો જગતમા

કહેવાય કે ઋષભપ્રભુના દીકરા લડ્યા, અને પોતાના ભાઈને રાજ્ય-ખાતર માર્યો ધિક્કાર છે મને. પણ હવે? ઉપાડેલી મુષ્ટિ પાછી તો ન વળે.' ગ્રંથકાર પણ કહે છે કે વાળેલી મુષ્ટિ એણે પાછી તો ન જ વાળી. પણ જે મૂઠીથી ભરતને જમીનમા ખૂચાડવો હતો, એ જ મુષ્ટિ એણે પોતાના માથા પર મૂકી અને ફૂલ જેવા સુંવાળા અને તેજસ્વી કેશ એ મુષ્ટિદ્વારા આવે તેટલા ચૂંટી કાઢ્યા અર્થાત્ હવે એ ત્યાગી થઇ જશે, એવી એણે આગાહી સૂચવી.

વાતાવરણનો પલટો

સભામા વીરરસને સ્થાને શાંતરસ રેલી રહ્યો. વાતાવરણ બીજુ બની ગયુ. ' ભાઈ, ગુનો માફ કરો. બસ, તમે જ ખરા અધિકારી છો ભલે તમે નાના રહ્યા. કોઇ પૂર્વના મહાપુણ્યે તમે સુંદર શક્તિ પામ્યા છો. તો આ મુગટ અને આ છત્ર—' ભરતે બાહુબલિની ક્ષમા માગી રાજચિહ્ન ધર્યાં.

'મોટાભાઈ! જે સુદર શક્તિનો દુરુપયોગ થયો, એનુ મને ભારે દુ:ખ થાય છે. હવે મને એ સુદર શક્તિના સદુપયોગ માટે જવા દો, આજ્ઞા આપો આ મુકુટ અને આ છત્ર કરતાં માધુકરી વૃત્તિવાળી દિક્ષા અને એકાંત મને વધુ લિજ્જત આપશે'—બાહુ-બલિએ નમ્રતાભર્યો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય જણાવ્યો. તેમણે ભરતની વિજ્ઞપ્તિ ન સ્વીકારી ધન્ય છે બાહુબલિ આપને, પિતાજીનુ શુભ અનુકરણ કરી આપ આપનો પથ દિપાવો, અને અમારા જેવા સંસારલોલુપીની લોલુપતાને ઘટાડવામાં માર્ગદર્શક બનો!

બાહુબલિ અન્ય પંથે

ક્ષણ પહેલાનો યુદ્ધલોલુપી, વિજયલોલુપી અને સંસારલોલુપી જીવડો ત્યાગવૈરાગ્યમા ભીંજાઇને કંગેડોના હર્ષાશ્રુઓ વચ્ચેથી સર્પ કાંચળી તજે તેમ પસાર થઈ ગયો ધન્ય છે બાહુબલિના મહા-

ત્યાગને! ધન્ય છે એના અદ્ભુત વૈરાગ્યને! ખડેખડમા લોક-પ્રશસાનાં આંદોલનો ફેલાઈ ગયા

પણુ .

કાંટો નીકળ્યો નહોતો

ભરતમહારાજાને એમ લાગતુ હતુ કે બાહુબલિ પિતાજી ઋષભ પાસે જશે બાહુબલિનેય મન પ્રથમ તો એમ થયુ પણ એક કાંટો નડ્યો અને તેના પગ પાછા પડ્યા. તેમને થયુઃ ‘પિતાજી પાસે જઉ, તો પેલા મારા અઠ્ઠાણુ નાના ભાઈઓને પણ પ્રણાલિકા પ્રમાણે નમવુ જ પડે! કઈ નહિ, પિતાજી પાસે જઈને પણ કરવાની તો સાધના જ છે ને? તો સાધનાની સિદ્ધિ કરીને જાઉ તો શું ખોટુ ?’

મૂળવાત

ઋષભદેવ સાથે જોડલે જન્મેલા સુમગળા હતા તે તથા બીજા સુનદા હતા તે બન્નેને ઋષભદેવ પરણ્યા હતા સુમગળાએ પ્રથમ ભરત તથા બ્રાહ્મી કન્યા એ યુગલને જન્મ આપ્યો ત્યારબાદ ઓગણપચાસ પુત્રયુગલને જન્મ આપ્યો હતો. અને સુનદાએ બાહુ-બલિ તથા સુદરી કન્યા એ યુગલને જન્મ આપેલ એ પ્રમાણે ઋષભ-દેવને સો પુત્રપુત્રીઓ, તેમાથી ૯૮ પુત્ર ને બે પુત્રી—જે બ્રાહ્મી ને સુંદરી હતી—તેમણે ભગવાન ઋષભદેવ પાસે દિક્ષા લીધી હતી. બાહુબલિને એમ થયુ કે પ્રભુની પાસે હમણા જવાથી દીક્ષિત થયેલા નાનાભાઈઓને પણ નમવુ તો પડે જ જે દિક્ષાથી વડીલ થયો, તે ગમે તે જાતિનો અને ગમે તે વયનો હોય, પણ પછીના દીક્ષિતે એને નમવુ જ જોઈએ, એ સંન્યાસસસ્થાની પ્રણાલિકા છે. એ પ્રણાલિકા પાછળ ઉચ્ચ હેતુ એ છે કે ત્યાગગુણ જ સર્વપ્રધાન છે. ગુણ જ ઊંચાનીચાનુ ખરું ધોરણ છે, જાતિ, વય કે સત્તા નહિ. પરતુ ત્યાં એક અપવાદ છે જેને કેવળજ્ઞાન થાય તે માત્ર ગુરુને

ભલે નમે, પણ બીજાને નમવાની એને જરૂર નથી રહેતી. બાહુબલિને થયું કે કેવળજ્ઞાની થઈને જ જાઉં કે પછી એમને નમવું જ ન પડે. પણ એને એ ખ્યાલ નહોતો કે, એવી અભિમાનવૃત્તિ ને અહંતા ભરી હોય, ત્યાં સુધી ગમે તેવા કષ્ટ ભોગવવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટતું જ નથી. કેવળજ્ઞાન તો બાજુ રહ્યું પણ આત્મભાન પણ થતું નથી. જેટલો પોતાને બીજાથી ઊંચો કલ્પે તેટલો તે નીચો બની જાય છે. એ ખ્યાલ બાહુબલિને ન થયો. આ વિચાર જ પોતાની જાત પ્રત્યે પોતાને હાસ્યાસ્પદ થઈ રહેશે એમ તેમને ન સમજાયું.

બાહુબલિએ તો એક એવી અઘોર અટવી પસંદ કરી કે જ્યાં મનુષ્ય ભાગ્યે જ મળે. જંગલી અને ક્રૂર જાનવરોનો તો આમને ડર જ નહોતો. આહાર અને પાણીવિનાની બાર બાર માસ સુધી એકધારી અતિ કઠોર તપશ્ચર્યા તેમણે કરી. ચકલાં માથામાં માળા નાખે, ત્યાં લગીની અડોલતા કેળવી. આસપાસ વૃક્ષવેલી છવાઈ ગયાં ત્યાં લગી એ સ્થળે તે બેસી રહ્યા. પણ અંદરનો કાંટો ન ઊખડ્યો.

બાહુબલિ પણ વિચારમાં તો પડે જ. 'આ તે શું? કંઈક ભૂલ છે. તેથી હજુ ઉદય થતો નથી, અને વિકલ્પોનાં અંધારાથી ચિત્ત ઘેરાયેલું રહે છે.'

પ્રિય બન્ધુઓ! આથી જ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે ઓઘા મુહપત્તીના ઢગલા થયા, પણ કશું જ ન વળ્યું. બાહુબલિ જેવા સમર્થ શક્તિધરને પણ આવી સીધી સાદી વાત ન સમજાઈ કે મૂળ પાયામાં જ ભૂલ છે. હવે તો તમે સહેજે જાણી શકશો કે સમજણ ધરાવવાનો દાવો કેટલો આકરો છે!

એક સમયે ભગવાન ઋષભદેવને જણાયું કે આવા મહામિથ્યા ગર્વમાં મૃત્યુ થઈ જશે તો મહાદુર્ગતિ થશે, એટલે ભગવાન ઋષભદેવે વિચાર કર્યો કે એની અહંતાને કાઢવાની જરૂર છે. આથી એમણે

પોતાનાં સુશીલ અને સમર્થ (પુત્રીઓ) સાધ્વીજીઓ—બ્રાહ્મી અને સુંદરીની જોડીને ત્યાં મોકલી.

બ્રાહ્મી અને સુંદરી એ સ્થળે આવી પહોંચ્યાં. અઘોર તપશ્ચર્યા કરી રહેલા ભાઈને શોધી, સામે આવી, એમણે અતિ નમ્ર ભાવે નીચેની કડી ઉચ્ચારી એક જ ચીનગારી ફેંકી:

'વીરા મોરા! ગજ થકી ઊતરો, ગજબેઠાં કેવળ ન હોય રે.'

'હેં! .ગજ શું? ક્યાં છે હાથી?' બાહુબલિનુ મૌલિક ચિંતન ઊવડ્યું: 'શુ હુ અબાડી પર બેઠો છુ?' એની મિચાયેલી આંખો સામુ તેજ જોઈ ઊઘડી ગઈ. સામે જુએ તો પોતાની જ ભગિનીઓ! ઘડીભર થંભી ગયા. બાહુબલિજી વિચારમગ્ન બન્યા. જાણે મહાનિદ્રામાંથી જાગ્યા હોય તેમ અતિભારે થયેલ નયનકમળ ખૂલ્યાં. વાચા ફૂટી, ભાવભર્યા પ્રભુપિતાના કુશળ પૂછ્યા પણ એમના મનમાં વસવસો એ થઇ રહ્યો હતો કે, "હાથી ઉપરથી ઊતરો— એમ બહેનોએ કેમ કહ્યું? શુ ટિખ્ખળ કે ઉપાલભ? પણ મહાસાધ્વીજીઓની વાણીમાં કંઈક રહસ્ય છે. અસત્ય તો ન જ બોલે. વળી પિતાજીએ ચાહીને અહીં મોકલ્યાં છે. માટે આ ઉક્તિમા કંઈક ઊડો મર્મ હોવો જોઈએ ઊંડી વિચારણાથી અને સાધ્વીજીના ઉદ્બોધનથી એમને આખરે ભૂલ જડી. આ નિમિત્તે એનો સુષુપ્ત વિવેક સળવળી ઊઠ્યો. એમણે પ્રથમથી માડીને આ સ્થિતિ પર્યંતનુ એક કુશળ વૈજ્ઞાનિકની જેમ પૃથક્કરણ કરવા માડ્યુ, અને એમને ભૂલ મળી આવી, સર્વ તજ્યું, પણ તજવાનુ ન તજ્યુ. 'હુ મોટો' એ અભિમાનના શલ્યથી હુ અટકી રહ્યો. બારબાર મહિનાની ઘોર તપશ્ચર્યાથી એ શલ્ય ન ઓગળ્યુ કેવી ભ્રમણા! કેવુ અજ્ઞાન! યથાર્થ ભાનના અભાવે કેવડુ મોટું ચક્કર ફર્યો? અરેરે! હુ કેવો મૂર્ખશિરોમણિ! સાક્ષાત્ ભગવાન પાસે ન ગયો. કેટલુ મિથ્યાભિમાન! ત્યાગને ચરણે નમતાં મને 'હુ મોટાભાઇ' એ ગર્વ

નડ્યો. ભરતની સામે બાથોડિયાં ભરાવનાર પણ એ જ શત્રુ હતો ને? અહા! જો ઇન્દ્ર વચ્ચે ન હોત, તો કેવો માનવી હત્યાકાંડ થાત!" આમ પસ્તાવાથી તેમનુ અંતર સળગી ઊઠ્યું. અંતરમાં સાચો પ્રકાશ પડ્યો. ક્ષપકશ્રેણીએ ચડતા, કર્મના ઓઘ ઉડાડતા, એમના અતરના પડદા ઊઘડવા લાગ્યા: અને જે આવરણ હતુ તે આત્મ-ચિંતનથી ખસી ગયું. એટલે ક્ષપકશ્રેણીએ ચડતા આપમેળે કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો

શાસ્ત્રકાર કહે છે: 'હુ જઈ સર્વ સંતોના ચરણમા પડુ અને ક્ષમા યાચુ—એવો વિચાર કરીને તેમણે એક પગ ઉપાડ્યો, તે જ પળે કેવળજ્ઞાન થયુ.' કેવી અજબતા!

"માત્ર એક જ નાનુ ડાભોડિયુ ચામડીને કેવુ ખણે છે!
માત્ર એક જ માન–માયાનો નાનકડો કાટો કેટલો નડે છે!"

ભાઇઓ! બધી સામગ્રી હતી, પણ નિખાલસતા નહોતી, ત્યા લગી એકડા વિનાના માત્ર મીડા જ હતાં પણ આગળ એકડો ચડ્યો કે મીંડાની કિંમત પૂરેપૂરી અંકાઈ ગઈ.

આ ઉપરથી હવે ખરી સમજણ કોને કહેવી અને સરળતા એ કેવી ચીજ છે તેનો તમોને બરાબર ખ્યાલ આવી ગયો હશે. સાથે સાથે બીજી વાત કહુ છુ, તે સાંભળો

ચિત્તશુદ્ધિ

હૃદય પૂરેપૂરુ શુદ્ધ ન હોય, તો સરળતાથી ખાસ અર્થ સરતો નથી. સ્ત્રીજાતિને સરળતાની બહુમૂલી કુદરતી બક્ષિસ હોય છે, પણ ચિત્તશુદ્ધિ વિના કશો મૌલિક અર્થ સાધી શકાતો નથી શ્રીમાન શંકરાચાર્ય તો ત્યાં લગી કહે છે. '**चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये.**' વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે શુભ કર્મો નથી· શુભ કર્મો તો ચિત્તને શુદ્ધ કરવા માટે છે. અંતઃકરણ તો અરીસા જેવુ બની

રહેવુ જોઇએ, કે તેમાથી આત્માનો સીધો પ્રકાશ પડીને જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયામા એની ઝલક ઊતરે !

અ. જે સાધક નિખાલસ અને પારદર્શક હોય છે એને તેવા પ્રેરણા હમેશા મળતી રહે છે એથી એ મહાપ્રલોભન અને મહા-મર્કટની ચક્રજાળમાં ન ફસાતાં નટની જેમ એકમાત્ર પ્રભુપ્રત્યે પોતાની સુરતા ટકાવી શકે છે આથી યોગમા શુદ્ધિ પર અત્યત વજન અપાયુ છે. ઠેઠ ઇસ્લામથી માંડીને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન લગી તપાસીએ તો શુદ્ધિનુ સ્થાન નજરે ચડયા વિના તો રહેશે જ નહિ!

બન્ને વર્ગનો દિશાભ્રમ

પણ મહાદુ:ખની વાત એ છે કે કેટલાક લોકો બાહ્ય શુદ્ધિમા જ ઇતિસમાપ્તિ માની લઈને મનોવિશુદ્ધિ તરફ બેદરકાર હોય છે. ત્યારે કેટલાક મનોવિશુદ્ધિનુ ઓઠું લઈ શરીરે ગદા, લઘરા, મલિન રહેવામાં જ જાણે ધર્મ આવી જતો હોય તેમ વર્તે છે આ બન્ને વર્ગ દિશાભ્રમમા છે બાહ્ય મેલ નિવારવા પૂરતી બાહ્યશુદ્ધિની પણ આર્યશાસ્ત્રોએ જરૂર માની છે. પણ એ તો શારીરિક આરોગ્ય અને ચોખ્ખાઈની દૃષ્ટિએ. એમાં જ કંઇ ધર્મ નથી. ધર્મનુ મૂળ અગ તો અંતરગ શુદ્ધિ છે જેનુ અત:કરણ પવિત્ર છે, જે પરમ વિશુદ્ધ છે, તે જ બીજાને પવિત્ર થવાના નિમિત્તરૂપ બની શકે આથી જ ભગવાનનુ સ્વરૂપ પતિતપાવન ગણાયુ છે

શુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા એ જ પતિતપાવન સ્વરૂપ. આટલુ સમજે તો એ માણસ પાપીને કદી હડધૂત ન કરે, પણ પાપને જ કરે અને પાપ તો ત્યારે જ હડધૂત થાય કે જ્યારે મેં ગયા સત્રમા મૂળદાસ મહાત્મા વિષે કહ્યુ તેટલો પાપીને અપનાવવા માટે ભોગ અપાય. આવી પવિત્રતા જળમા નાહવાથી નથી આવતી

મહાભારતનો પ્રસંગ

મહાભારતમા પાડવો તીર્થયાત્રા કરવા ગયા ત્યારે મહાત્મા

ગંદા શરીરને પાણીથી શુદ્ધ કરે છે. બીજી બાજુ પાણી ઢોળાઈ-ને કાદવથી રસ્તાઓ તો હદ ઉપરાંત ગંદા બન્યા હોય છે, અને એમાં મચ્છર, ડાંસ, ચાંચડ, વગેરે ખૂબ ખૂબ ખદબદતા હોય છે. હાલતાં ને ચાલતાં પાણી ઢોળવું ને ગંગા અને ગોમતીમા ડૂબકી મારીમારીને નદીઓને દુર્વાસમય બનાવી દેવી એમાં જ માણસ પુણ્ય માની લે છે! કેટલી મૂર્ખતા! જે પાણીથી ગંદકી સાફ થાય એનાથી જ ગંદકી વધારવી! આમાં નથી જળવાતો વિવેક અને નથી જળવાતી સફાઈ. આનું જ નામ ઘોર અજ્ઞાન ચીજમાત્રમાં અતિરેક ખરાબ છે. પછી એ ગમે તે દિશાનો હોય. બધામાં વિવેક અને ઉપયોગિતા જોઈએ આ રીતે આપણે ઠેઠ વિવેકને આંગણે આવી પહોંચ્યા હવે હુ એ વિષે પ્રસંગોપાત્ત કહીશ.

બોલો.

રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ, પતિતપાવન સીતારામ.

સારાંશ

સરળ શુદ્ધ છે જેનું, ચિત્ત ત્યાં ધર્મની સ્થિતિ;
ઘીસીંચ્યા અગ્નિની પેઠે, શુદ્ધ નિર્વાણ પામશે.

વિવેક

[પ્રવચન ત્રીજું]

પ્રિય શ્રોતાજનો,

ગત બે વ્યાખ્યાનોની પૂર્તિમાં આજનુ વ્યાખ્યાન હું શરૂ કરીશ. આજના વ્યાખ્યાનનો વિષય 'વિવેક' છે.

વિવેકની વ્યાખ્યા અને મહિમા

वि ઉપસર્ગ સાથે **विच्** ધાતુ જોડાઈને વિવેક શબ્દ બન્યો છે. એટલે સત્યલક્ષી પૃથક્કરણ એ વિવેકની ટૂંકી વ્યાખ્યા બાંધી શકાય આ દૃષ્ટિએ જોતા વિવેક જ ધર્મનો પારખ છે. વિવેકદૃષ્ટિ જ ધર્મને પારખી શકે. જેમ આત્મા વિનાનુ કલેવર કશાય ખપનુ નથી રહેતુ અને દુર્વાસ ફેલાવે છે, તેમ જે ધર્મક્રિયામા વિવેકદૃષ્ટિ નથી, તે ધર્મક્રિયા જીવનમાં અને જગતમા અશાંતિ અને કોલાહલ ફેલાવે છે

આ જ કારણે દરેક ધર્મમાં વિવેકનો મહિમા એકમતે ગવાયો છે. શ્રીજૈનધર્મનુ 'આચારંગ' એક સર્વોત્તમ સૂત્ર છે એનુ પ્રથમનુ અધ્યયન જ વિવેકમીમાંસાથી ભરપૂર છે. શ્રીમાન શંકરાચાર્યે વિવેકને ચૂડામણિની હરોળમાં મૂકી બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની વાટ દેખાડનાર ભોમિયા તરીકે સાબિત કર્યો છે. નીતિકારો પણ '**विवेको दशमो निधि.**' વિવેકને દશમો ભંડાર કહે છે. આર્થિક, સામાજિક કે રાજકીય જેવા

કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં જુઓ તો વિવેક વિના એક ડગલુય નહિ ચાલે. સારાશ કે વિવેકનો મહિમા ચોમેર વ્યાપક છે

સદ્‌વિચાર એક સુંદર સ્ફુરણા છે. પણ શું તજવું, શું જાણવું અને શું લેવું એ પૃથક્‌કરણ તો વિવેક જ કરાવી શકે છે. એટલે જો વિચાર પછી વિવેક ન ઉમેરાય તો એ વિચાર માત્ર મનમાં જ રહે, સક્રિય થવા પામે નહિ. અને એથી ઊલટું જો વિવેક વિના સક્રિય થાય, તો એ ક્રિયા પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે ઘાતક જ નીવડે

હું કયા વિવેકની વાત કરી રહ્યો છું?

એક મુત્સદી ભેજું જે વિવેકનો આશ્રય લઈ રાજદ્વારી પ્રપંચમાં ફાવી જાય છે, એક વૈજ્ઞાનિક ભેજું જે વિવેકનો આશ્રય લઈને નિયમોનું અને પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરે છે, એક વ્યાપારી ભેજું જે વિવેકનો આશ્રય લઈને હજારો બંધુઓને એ ન જાણે તેવા કિમિયાથી ભૂખભેગા કરી કરોડોની પૂંજી મેળવે છે, એક સત્તાશાહી ભેજું જે વિવેકનો આશ્રય લઈને કરોડો માનવી પર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે, તે વિવેકની વાત હું નથી કરી રહ્યો. હું તો એ વિવેકની વાત કરી રહ્યો છું કે જે વિવેકમાંથી જન્મતી ક્રિયા એના કર્તાને જિવાડે છે અને બીજાને જીવવા દે છે, જેના હાડમાં જીવનની અને જગતની શાંતિનો જ સંચાર છે. એવા વિવેકની પ્રતિષ્ઠા સરળતા અને શુદ્ધિ પર હશે.

સરળતા અને શુદ્ધિ એ હૃદયને સંબંધ ધરાવતા સદ્‌ગુણો છે, જ્યારે વિવેક એ બુદ્ધિને સંબંધ ધરાવતો સદ્‌ગુણ છે. સદ્‌બુદ્ધિ અને સદ્‌હૃદયનો સુમેળ એટલે ધર્મની રસિક ખિલાવટ. આથી એ પણ ફલિત થયું કે સરળતા અને શુદ્ધિ હોવા છતા વિવેક ન હોય તો નબળે માર્ગે લઈ જાય; અને વિવેક હોય અને સરળતા તથા શુદ્ધિનો અભાવ હોય તો એ વિવેક અનર્થ કરી નાખે. હવે આ વિષયને મારે કંઈક વિશદ રીતે ચર્ચવો જોઈએ

સાચા વિવેકને અભાવે શું ?

દા ત., દયા, દાન, કર્તવ્ય, સંપ્રદાયબદ્ધ ધર્મ, સેવા, સંયમ, તપ એ બધા ઉચ્ચ કોટિના વિકાસસાધનો છે. પણ એમાં વિવેક ન હોય, તો પરિણામ શું આવે તે ક્રમવાર જોઈએ.

દયામાં વિવેક

માનો કે એક કસાઈવાડે જતા એક બકરાને કે ગાયને એક મહાજન મનુષ્ય વધુ પૈસા આપી છોડાવે છે. પણ પોતે બકરા કે ગાયના શરીરજન્ય પદાર્થમાંથી બનાવેલી વસ્તુઓ વાપરતાં અટકતો નથી. તો એવી દયાની મહત્તા શી રહી? ઊલટું ઘણીવાર એમ પણ બને કે એ જ વધુ પૈસામાથી પેલો બીજા બે બકરા કે બે ગાયો લાવી શકે. આ બે બકરા કે બે ગાયોના નિમિત્તરૂપે તો આ દાતાનું ધન જ થયું. તમે કહેશો કે પેલો એક બચાવ્યો તેનું તો પુણ્ય થયુ ને? અને એ તો પ્રત્યક્ષ છે, અને કસાઈ બીજા બે લાવ્યો તે તો પરોક્ષ છે. વળી એ પૈસામાથી બીજા બે લાવે જ એની ખાતરી શી? એ પૈસા બીજે માર્ગે પણ કાં ન વપરાય? અથવા એ કસાઈ બીજી હિંસા કરતાં પહેલાં જ માનો કે સુધરી જાય, અથવા હિંસા કરે એવી સ્થિતિમાં જ ન રહે તો? વળી હિંસાજન્ય પદાર્થોના વપરાશમાં પાપ તો માનવુ જ પડે, પણ તે પરોક્ષ છે. જ્યારે આ તો પ્રત્યક્ષ છે. કદાચ પરોક્ષ પાપ પણ પ્રત્યક્ષ પુણ્ય જેટલુ જ બળવાન હોય, તોય એ ઉધાર ખાતામા આટલુ પુણ્ય જમા થયુ તો ગણાય જ ને? આ બધી ચર્ચાસ્પદ વાતોનો શીઘ્ર ઉકેલ આવે એવી રીતે હું 'મૂળથી જ આ બાબતને સમજાવું. એટલુ તો નિશ્ચિત છે કે દયા એ મુખ્ય તો અંતરનો ઉમળકો છે. અને જો એમ જ છે, તો એ ઉમળકો જો આત્માનો જ હોય તો જ એની કિંમત છે, નહિ તો માત્ર એ લાગણીનો ઊભરો જ ગણાય. એથી નક્કર કશું જ પરિણામ ન આવે. એટલે જ જૈનસૂત્રો ભાખે છે: '**पढम नाणं तओ दया**'–જ્ઞાન–

પૂર્વકની દયા જોઈએ। સારાશ કે અહિંસાને જોવાની આંખ વિવેક છે, આપણા આ માંસમજ્જાના લોચા નહિ આ જ દૃષ્ટિએ જૈન-દર્શને હિંસાનાં કરવુ, કરાવવુ અને ટેકો આપવો એમ ત્રણ કરણ, અને મન, વચન, કાર્ય એમ ત્રણ યોગે કરી નવ ભેદો પાડ્યા છે. આ રીતે પોતે જાતે આરભ ન કરે, પણ બીજા કરે અને પોતે વાપરે તોપણ આરંભનુ પાપ તો લાગે જ છે વળી ઘણી ક્રિયા એવી હોય છે કે જે પ્રત્યક્ષ હિસા રૂપ દેખાવા છતાં પરોક્ષ મહાહિસારૂપે હોય છે. દા. ત, એક મહાપરિગ્રહવાદી કરોડો રૂપિયા કે જે મિલકતમા બીજા માનવબધુઓનો કુદરતી હિસ્સો છે, તેને પોતાની પાસે સંઘરી પોતાનો માલિકીહક સ્થાપે છે અને કોઈના ભલા અર્થે સદ્વ્યય નથી કરતો એને પરિણામે બીજા જીવોને ભૂખમરો વેઠવો પડે છે. આ હજારો માનવીનો ભૂખમરો એ હિસા જ છે. કારણકે હુ અગાઉના ખડમાં કહી ગયો છુ કે દેશમાંથી એક પણ પ્રાણની હિસા કરવી એ હિસા જ છે આ જ રીતે મહાઆરંભવાદી, આજના નવીન યુગની દૃષ્ટિએ કહીએ, તો યંત્રવાદી, હજારો માણસોના શ્રમનો યોગ્ય અને ભાઇચારાભર્યો બદલો ન વાળતાં, હદ કરતાં વધુ કામ લઈને તેમને પ્રત્યક્ષ રીતે કચડે છે, અને બીજા લાખો માણસોને પરોક્ષ રીતે બેકાર બનાવે છે, તે મહાહિસા જ છે આથી જ જૈનદર્શને (મહાઆરંભિયા ને મહાપરિગ્રહિયા) એ બન્નેને નરકનાં મુખ્ય કારણ ગણાવ્યા છે. આજે કહેવડાવતા જૈનો જેવી માને છે, તેવી છીછરી જો જૈનધર્મની અહિંસા હોત, તો એ તો કાયરોનો કાયરતા છુપાવવાનો પડદો જ ગણાત. જૈનધર્મની અહિસા એ તો વીરની અને તે પણ વિવેકી વીરની અહિસા છે. તે વિષે હવે તમોને સદેહ ન રહેવો જોઇએ. ગાંધીજીએ એના મૂલ્ય મૂલવવાની ભગીરથ સાધના ખેડવા માડી છે. હૂં ગત ખડમાં કહી ગયો છુ એનો એક વખત પુનરુચ્ચાર કરીને કહુ કે યંત્રવાદ અને પરિગ્રહવાદને પોષણ આપી આપીને માત્ર કીડીકંથવાઓને, અને તે પણ માત્ર ધર્મસ્થાનકોમાં,

જોઈ જોઈને ચાલનારની અહિંસા કે જીવદયા માત્ર હાસીરૂપ છે આ વાક્ય કહીને હું એમ નથી કહેવા માગતો કે કીડી, કંથવાદિ જીવોને ન બચાવવા ! હુ તો એ કહુ છુ કે કીડીને બચાવવાની ખરી લાગણી ઉદ્‌ભવી છે, એની ખાતરી તો એનુ પારદર્શક જીવન જ કહી આપશે. એટલી હદ સુધી પહોચનાર અહિંસક, માનવીના એક પણ પ્રાણને દુભાવાનો પ્રસગ જાણી કરીને કેમ યોજી શકે ? મનુષ્યપ્રાણી દેહવિકાસમા સર્વોપરિ પ્રાણી છે. એનુ એને ભાન કેમ ન રહે ? આવો મનુષ્ય પશુહિંસાજન્ય પદાર્થોના વપરાશની કલ્પનાથી જ કેમ ન ત્રાસી ઊઠે ! આવા પુરુષનું ચારિત્ર જ એવુ હોય કે જેની છાયામા પશુબળવાળો સમર્થ પુરુષ પણ અંજાઈ જાય, એટલુ જ નહિ પણ કંઈ ને કંઈ શુભ પ્રેરણા પામી જાય. આથી તમો સહેજે સમજી શકશો કે આટલે ઊંચે જનારા અહિંસકને સૌથી પ્રથમ વિવેકની જરૂર પડે છે સત્ય, શ્રદ્ધા, સયમ, અને તપ વિના આટલે ઊચે જવાય જ નહિ એટલે વિવેકની આંખની સાથે સયમ અને તપરૂપી પાંખો પણ જોઈએ જ. સત્યનુ લક્ષ્ય તો કદી ચુકાનુ જ ન જોઈએ. પણ આ બધા અગોને વિષે હુ ક્રમપૂર્વક કહેતો રહીશ.

દાનમાં વિવેક

આ જ રીતે દાનમા પણ વિવેક જોઈએ. દાનમા સૌથી મોટુ દાન અભયદાન છે **'दाणाण सेठ्ठ, अभय पयाणं–' सूयगअंगसूत्र.** અને જે અભયનો ભડાર હોય તે જ અભય આપી શકે એ તો ઘણી જ ઉચ્ચ કોટિની વાત થઈ. બીજી રીતે તપાસીએ તો મનોદાન, વચનદાન, શરીરશ્રમદાન, અન્નદાન, જ્ઞાનદાન કે સાધનદાન, એવો ક્રમ છે. પણ એક મનસ્વી પોતાના વિચારોનો પ્રવાહ વાણીદ્વારા જે પાત્ર પરત્વે દર્શાવે છે તે પાત્રને એની શી અસર થાય છે ? આનુ ન જુએ તો એથી ધારેલો અર્થ ન સરે, એમાં કશી નવાઈ જેવુ નથી. એક વ્યાખ્યાતા પોતાની વાણી જે શ્રોતાઓને સભળાવે છે તે સબધમાં પોતાની અને ઝીલનારની યોગ્યતા કેવી અને કેટલી છે ? એનુ પરિણામ શુ,

ઇચ્છે છે અને શું આવે છે? આટલું ન તપાસે તો આધ્યાત્મિક ઉપદેશના થયેલા અજીર્ણથી સમાજની આજે જે દુર્દશા થઈ છે, તેમાં જ વધારો થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ જ રીતે તન, મન અને સાધનોના સંબંધમાં વિવેકનો આશ્રય ન લેવાય, તો કેટલો અનર્થ થાય એના પ્રત્યક્ષ રૂપ આપણી યંત્રવત્ ચાલતી પાંજરાપોળો, દેવળો, મઠો અને મંદિરો છે. તેમાં તનબળ, મનબળ અને સાધનબળ જેટલા પ્રમાણમાં વપરાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેજસ્વિતા ખીલી ઊઠતી નથી, પણ નિસ્તેજતા દેખાય છે. હું જરા આગળ જઈને કહું તો આજની ચાલતી ઘણીખરી નામધારી 'જ્ઞાનસંસ્થા'ની પણ એ જ દશા છે.

સંસ્થાઓના સંબંધમાં તમે કદાચ દલીલ કરશો કે કાર્યકરોમાં આવડતની ખામી, ગેરવ્યવસ્થા, માંહોમાંહે કુસંપ અને દાતાઓની દાનવૃત્તિ પાછળની નબળી કામના પોષવાની મનોવૃત્તિ એમાં કારણભૂત છે. પણ જો એથીય ઊંડે જશો તો હૃદયશુદ્ધિ અને વિવેકનો અભાવ જ એનું મૂળ કારણ જડી આવશે. પાંજરાપોળ, દેવળ, મઠ, મંદિરો, ઉપાશ્રયો વગેરેની આજે જરૂર નથી, એવા મતનો હું નથી હું તો એમ જ કહું છું કે વિવેકના અભાવે જ આજે એ સંસ્થાઓ વિકૃત થઈ ગઈ છે, અને દાનપ્રવાહ અપવ્યયના બૂરા હાથારૂપ બની ગયેલ છે. વિવેકનું તત્ત્વ દાખલ થતાં જ આ બધી સંસ્થાઓના વાન સાવ જ પલટી જશે. આજે ત્યાં છૂપી રીતે પરિગ્રહવાદનું પોષણ થાય છે, એટલે એ જડ ખોખારૂપ છે. પણ વિવેકદષ્ટિએ તો સમજ-યુક્ત અંતઃકરણ જેમાં ભળેલું હોય એવી સક્રિયતાની જ કિંમત અંકાવાની, એટલે આપોઆપ એમના દેદાર પર ચૈતન્યની પ્રતિભા ઝળકી ઊઠશે અને એ એક એક સંસ્થા માનવતામાં ટેકો આપનારી થઈ વિશ્વની સેવામાં મહાઉપયોગી નીવડી પડશે કૃષિમાં તો પશુધન પ્રબળ સાધન છે, એટલું સહુ કોઈ જાણે છે પણ એ માનવીમાં ઊંડે સૂતેલા પ્યાર અને કૃતજ્ઞતાનાં મહાતત્ત્વોની પણ શિક્ષા પૂરી પાડે

છે એ ભૂલવા જેવુ નથી. પાંજરાપોળ એ માત્ર પાંગળાંને સઘરવાની જ પોળ નથી, પણ પાંગળાંને પાંગળાપણાની ખોટ પૂરી પાડી ઉન્નત જીવન જિવાડનારી અને એનો ભાર એ ઉપાડી શકે એવી ગોશાળાઓ દ્વારા મદદ પહોંચાડનારી સસ્થા છે. દેવળો કોઈ ગીતડાં ગાવાના કે પોપટિયા ઉચ્ચાર કરવાનાં સ્થળો નથી, એ તો સસ્કૃતિની જીવત પરબો છે મઠો એ કોઈ ખાખી કે લગોટિયા બાવાના અજ્ઞાનમૂર્તિ અખાડા કે દુરાચારના સ્થાન નથી, પણ જ્ઞાન અને સદાચારના સક્રિય નમૂનાઓ છે મદિરો એ કોઈ પાષાણના પૂતળાં ને શણગારવાનાં સ્થાનો કે પૂજારીઓનાં માલપાણી માટેનાં તૈયાર રસોઈખાના નથી, પણ કળા, પ્રેરણા, ભક્તિ અને પવિત્રતાના પદાર્થપાઠ આપનાગ સ્થૂળ રૂપકો છે. ઉપાશ્રયો એ સાધુપુરુષોનાં વ્યાખ્યાનો થયા બાદ ગમે તે માણસો માટે ગમે તેવી વિકથાઓના ગોળા રેડવા કે ગામગપાટા મારવા માટેનાં વિશ્રાતિસ્થાનો નથી, તે તો સાધના કરવાવાળા, સાધુવૃત્તિવાળા, સયમીઓના આત્મસાધના કરવાનાં પ્રશાત અને પવિત્ર પ્રાર્થનાભવનો છે. પણ આ સ્થાનોમા વિવેકતત્ત્વ વ્યાપક રીતે દાખલ ન થાય તો ઉપર્યુક્ત દૃશ્ય કદી દેખી શકાય તેમ નથી; અને એવુ દૃશ્ય ન દેખાય ત્યાં લગી તો તે સંસ્થાઓ અને સસ્થાના હિમાયતીઓ નિષ્ફળ જ નીવડવાના છે. નામધારી જ્ઞાનસસ્થાઓ પણ પાયાની કેળવણી આપનારી સ્વાશ્રયી સંસ્થાઓ બનશે, ત્યારે જ સફળ બનવાની છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલાં આશ્રમો અને ગુરુકુળો પાછળ પાયાની જ કેળવણી અપાતી હતી એમાં દૃષ્ટિ હતી, નિ:સ્વાર્થે જ્ઞાનદાન અપાતુ હતુ

કર્તવ્યમાં વિવેક

કર્તવ્યમાં વિવેક ન હોય તો એક મોટી અથડામણી એ થાય છે કે એકીસાથે બેત્રણ કર્તવ્યો આવી પડે ત્યારે તેમાથી કયુ સારુ એ શોધી કાઢવુ કઠણ છે. વળી આપણે જેમાં વધુ ભોગ આપવાનો હોય એ કર્તવ્ય પહેલુ, એવા ગજે માપવા જઈએ, તોપણ ભારે ભૂલ થવાનો સભવ છે કારણ કે આપણી દૃષ્ટિ આપભોગમા પણ સ્થૂળ

ભોગ જ જોઈ શકે છે. ઘણા માણસો પોતાના સ્નેહી ખાતર પ્રાણની બાજી લગાડી શકે છે, પણ એથી એની મહત્તા નથી. મહત્તા તો વિવેકપૂર્વક બજાવેલી કર્તવ્યતાની છે, પછી સ્થૂળ ભોગ ચાહે અલ્પ હો કે મહાન હો ! હું ગત ખંડમા એ વિષે મેઘરથ, દિલીપ, ધર્મઘોષ, તેગબહાદુર, વગેરે ઘણાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવી ગયો છું

સંપ્રદાયબદ્ધ ધર્મમાં વિવેક

વિવેકની સૌથી વધુ અગત્ય આ વિષયમાં છે જ્યારે કોઈ માનવજાતિનો પ્રેરક પુરુષ આદર્શ હોય, ત્યારે એમની હાજરીમા એમના આદર્શ પ્રત્યે પ્રેરાયેલો જનસમૂહ વ્યવસ્થિત થાય છે અને નિયમાવલિ ઘડે છે. પણ હજુ સાધ્યનાં દર્શન ન થાય તે પહેલાં જ તે પુરુષ જો ચાલ્યો જાય છે, તો પાછળ સ્થિતિચુસ્તતામાં ટેવાયેલુ લોકમાનસ તેને પૂર્ણ પુરુષ કલ્પીને જ અનુસરે છે. એટલુ જ નહિ પણ ધીરે ધીરે એ નિયમો જ અને સ્થૂળ ક્રિયાકાંડો જ જાણે એનું પરમ સાધન બની રહે છે. પછી એવી ક્રિયા કરતાં જુદી ક્રિયા કરનારાઓ પ્રત્યે તે ઘૃણા, તિરસ્કાર કે દ્વેષ સેવતો થઈ જાય છે. ત્યારે શ્રેયના બદલે અશ્રેયની પરંપરા શરૂ થાય છે. આ દુર્દશા આજે ઓછી યા વધુ પ્રમાણમા ભારતવર્ષમાં બહારના અને અહીના જન્મેલા સઘળા ધર્મોમાં દેખાય છે. માત્ર મોગલ સલતનતથી માંડીને આપણે ઇતિહાસને કસી જોઈએ, તો હિંદુ અને મુસ્લિમ બન્ને વર્ગ તો એકતાથી ભારે દૂર દૂર નાસતા રહ્યા છે. ઇસ્લામધર્મના, હિંદુધર્મના, જૈનધર્મના, કે ઇતર કોઈ ધર્મના તત્ત્વનિષ્ઠ મહાપુરુષોની સાચી દૃષ્ટિ આપનારાઓના મૂળ આશયને નહિ સમજવાથી વિરુદ્ધ જ અસર લોકોમા થઈ છે, અને હજી ચાલુ છે. આ એક હિંદનું મહા દુર્ભાગ્ય છે. આનુ મોટામાં મોટુ કારણ પારસ્પરિક સહિષ્ણુતાની ખામી કહેવામા આવે છે, પણ એ સહિષ્ણુતાના મૂળમા સાચી સમજની ખામી મુખ્યત્વે છે. હઝરત મોહમ્મદ પયગંબરસાહેબ જે ક્ષેત્રમા, જે કાળમા અને જે સંયોગો વચ્ચે માર્ગ કાપી રહ્યા હતા, તે માર્ગમાં

એમણે અહિંસા, એકનિષ્ઠા અને સત્યનો જ આશરો લીધો હતો, એમણે તો પાક કુરાને શરીફમા બાર દઈને ચાર મનાઓ કરી છેઃ

(૧) કુરાન ફાડીશ નહિ, (૨) મસીદ તોડીશ નહિ, (૩) વ્યભિચાર કરીશ નહિ, અને (૪) દારૂ પીશ નહિ છતા કદાચ કોઈ વિશિષ્ટ આપત્તિમા તેમ કરવુ પડે તો ઇસ્લામધર્મ ક્ષમ્ય ગણે છે. પરંતુ કોઈના દિલ દુભાવવાની તો કોઈ પણ આપત્તિમાય તે સખત મના કરે છે. આથી ઇસ્લામધર્મની અહિંસા માટેનું પ્રબળ પ્રમાણ બીજુ શું જોઈએ? શું આવો પાક ધર્મ પોતાના જ ઈન્સાન–બન્ધુનું ખૂન કરવા સૂચવે? કદી જ નહિ. છતા એમ થાય છે, એનું કારણ વિવેકની સાચી સમજની મૂળમાં જ ત્રુટિ છે. જોકે હિંદુ શબ્દની વ્યાખ્યા એટલી વિશાળ છે કે એમાથી આપણે મુસ્લિમ બંધુઓને બાકાત રાખી શકીએ તેમ નથી, અને બાકાત રાખવા જઈએ તો હિંદુ કોને ગણવા એ જ મહાપ્રશ્ન થઈ પડે છે આનો નિવેડો આપણને આપણો વિવેક અને હૃદયશુદ્ધિ જ આપી શકે, બીજા કશાનું ગજું નથી. એટલે મારુ તો તમને એ જ સૂચન છે કે દ્વેષને પ્રેમથી પિગાળી પાણી બનાવો. અને આજે હું જે વસ્તુઓ તમારી સામે મૂકી રહ્યો છુ તે એ જ માર્ગની સૂચક શ્રેણી છે.

સેવામાં વિવેક

સેવામા વિવેક ન હોય તો ભારે ગજબ થાય, એ તો તમે જાણો છો. પ્રથમ ખંડમા પરોપકારવિષયક પ્રવચનમા હુ એક પોથાપંડિતનું ઉદાહરણ આપી ગયો છુ. બાળકો એ રાષ્ટ્રની ભાવિ મહાસંપત્તિ છે. એમના તરફ માતાઓની લાગણી ઓછી નથી. પણ વિવેકને અભાવે કાં તો એ લાડ લડાવે છે, ખૂબ ખવડાવે છે, અને કાં તો છેક જીવન-રસવિહૂણા શુષ્ક બનાવી મૂકે છે એટલે માયકાંગલી, બિમાર અને એકલપેટી પ્રજા પાકે છે. આ જ રીતે એક એક સેવાસંસ્થામાં વિવેકની ખામીથી ભારે ગુંચવણ ઊભી થઈ છે. લગ્નજીવનમા કાં તો

વિલાસ અને સ્વચ્છંદતા અને કાં તો જડતા અને નિષ્ક્રિયતા વધતાં જાય છે. સાધુસંસ્થા પણ આ કારમી અસરથી છેક વિમુક્ત નથી. એમના વિષે તો મેં અનેકવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બધી સંસ્થાઓની સેવા કુસેવા થતી અટકાવવાને, અથવા તો વ્યવસ્થિત અને સંગઠિત બનાવવાને માટે વિવેકભરી તાલીમની જરૂર છે.

સંયમમાં વિવેક

સંયમમાં વિવેક ન હોય તો સંયમ શૂન્યવત્ બની રહે છે. દા. ત., એક માણસે અમુક પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કે સંકલ્પ કર્યા કે હું આ વસ્તુ નહિ વાપરું અથવા આ ક્રિયા નહિ કરું. પણ જો એનામાં ધરમૂળે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન (પુસ્તકિયા નહિ પણ અંતરનું) નહિ હોય, તો એ ખોખામાંથી કશોય પ્રાણ નહિ પાંગરે. દા. ત અંતરને કલુષિત કરનારી વૈરવૃત્તિઓ, વૈમનસ્યભાવ, મમત્વ, સ્વાર્થાંધતા, વગેરે વગેરે આંતરિક દોષોનાં ભયંકર પરિણામ વિચાર્યા પછી એને તજવા માટે અમુક સમય પર્યંત પ્રતિજ્ઞા લેવાય, અથવા બહારનાં સ્થૂળ વ્યસનો—જેવાં કે ચાખીડી જેવા પદાર્થની અમુક વખત માટે પ્રતિજ્ઞા કરાય. પણ જો આ પ્રતિજ્ઞાનો ઉદ્દેશ આખરે તો એ પદાર્થથી સર્વથા છૂટવાનો છે, એવા વિવેકપૂર્વક જો પ્રતિજ્ઞા નહિ કરાઈ હોય તો પ્રતિજ્ઞાનો કાળ પૂરો થતાં પહેલાં મનથી અને પ્રતિજ્ઞાનો કાળ પૂરો થયા પછી વપરાશમાં ડબલ જોર ઊછળવાનું. એ વિષે હું ખૂબ કહી ગયો છું, અને હજુ કહેવાનો છું. એટલે અહીં એની લાંબી ચર્ચા નહિ કરું. મારી દૃષ્ટિએ હું કહું તો સંયમ એ નૈસર્ગિક રસપ્રાપ્તિ સ્વયં કરાવે છે; અને જીવનનું ધ્યેય સંયમધર્મ છે, ભોગધર્મ નહિ, એવી અખંડ પ્રતીતિ કરાવે છે. પણ પ્રથમ તો એને ચુસ્તપણે વફાદાર રહેવું રહ્યું!

તપમાં વિવેક

સંયમનું ફળ તપસ્યા છે. તપમાં સેવા સમાઈ જાય છે. ત્યાગ પણ સમાઈ જાય છે. પણ તપ એટલે ઉપવાસ કે અમુક બાહ્ય પદા-

ર્ચોના ત્યાગમાં જ ઇતિસમાપ્તિ પામે છે એ ભ્રમ ભૂલી જવો જોઇએ. જે તપની સીધી અસર વૃત્તિના નિરોધમાં આવે છે તે જ સાચી તપસ્યા છે. બાકી માસ, બે માસ, ત્રણ માસ જેટલા લાંબા કાળના નિરાહાર સેવનારા મળવા કઠણ તો છે, પણ તોય ઘણા મળી રહે છે. પરંતુ મર્કટ જેવી ચચલ વૃત્તિની ઉપર કાબૂ રાખનારા અને મનને કાબૂમા રાખનારા તપસ્વી વિરલથીય વિરલ છે. લસણડુંગળી ત્યાગનારા જૈનો આજે પુષ્કળ છે. પણ નિંદા, કૂથલી અને મહારભ તથા મહાપરિગ્રહ પર વિવેકપૂર્વક હૃદયથી જ અંકુશ મૂકનારા અત્યત વિરલ છે. ભગવાન મહાવીર દીર્ઘ તપસ્વી કેવળ ઉપવાસ માત્રથી નહોતા, પણ એ ઉપવાસની સહજતા એમણે અતરગ દુશ્મનોનો વિજય કરીને સ્વયસિદ્ધ કરી હતી તેથી હતા. જૈનસૂત્રો જોર દઈને ભાખે છે કે **नो इह लोगठ्ठायाये तव महीठ्ठेज्जा, नो पर लोगठ्ठायाये तव महीठ्ठेज्जा, पगत नीज्जहरठ्ठयाये तव महीठ्ठेज्ज** અર્થાત્ કે આલોકના કે પરલોકના સુખને અર્થે તપ ન કરો, તેમ કીર્તિ, શ્લાઘા કે માનાદિ માટે પણ તપ ન કરો; પણ એકાંત આત્મશુદ્ધિ માટે જ તપશ્ચર્યા કરો. બીજા કશાય હેતુ સારુ નહિ, પણ કેવળ નિર્જરાર્થે જ તપસ્યા વિધેય છે. તપ એટલે મળને બાળનારી ભઠ્ઠી. એ હેતુ વિનાની તપસ્યા બાલતપસ્યા છે. એથી બહુબહુ તો સ્વર્ગીય ભોગસામગ્રીમાં રાચવાની શક્તિ સાંપડે, પણ અંતરશુદ્ધિ તો ન જ સાંપડે! સ્વાદલોલુપીપણુ પણ ન જ છૂટે. આ બધુ કહીને તપસ્યા તરફ જેમનુ મુખ્ય વલણ છે એવાઓને નિષેધતો નથી, પણ વેળાસરની ચેતવણી આપુ છુ સંભવ છે કે જે કશુંય નથી કરતા, તેના કરતાં આ વર્ગ કોઈ અપેક્ષાએ આગળ હોઈ શકે. પણ જેમ આગળ જવાની સભાવના છે, તેમ અહવૃત્તિ અને મિથ્યાભિમાનની પણ ભારે સભાવના રહેલી છે. એટલે આમ કે તેમ કશુ એકાંતે કહી શકાતું નથી. મારા કથનની મૂળ મતલબ તો એ છે કે તપસ્યાના હિમાયતીઓ વિવેકના તત્ત્વને ભેળવવાનો પુરુષાર્થ કરે. એ

પુરુષાર્થથી આપોઆપ એમને નક્કર સત્ય સ્વયં સૂઝશે. તપ વિષે હું ખાસ વિષય જ લેવાનો હોઈ, હાલ આટલેથી જ આટોપું છું.

સાર

આ બધી વાતો પરથી હવે તમે સમજી શક્યા હશો કે વિવેક-બળ બધાં આધ્યાત્મિક બળોનો પાયો છે.

જૈનસૂત્રોએ આ વિવેકને ઉપયોગ તરીકે ઓળખાવી ભારે કમાલ કરી છે.

उड्ढं सोत्ता, अहो सोत्ता तिरियं सोत्ता वियाहिया ।
तेण सोत्ता त्रियाहिया जेण सगति पासह ॥ શ્રીઆચારાંગ.

जयं चहे, जयं चिट्ठे, जयमासे जयं सए ।
जयं भुजंतो भासतो, पावकम्मं न वंधई ॥ શ્રીદશવૈકાલિક

અર્થાત્ નીચે, ઊંચે, અને તીરછી ત્રણે દિશામાંથી પાપપ્રવાહ ચાલ્યો જ આવે છે, પણ જ્યાં જેટલી આસક્તિ ત્યાં જ તેટલું બંધન છે.

માટે ચાલવામાં, ઊઠવામાં, બેસવામા, સૂવામાં, ખાવામાં અને બોલવામા જે ઉપયોગપૂર્વક વર્તે છે તે ક્રિયા કરવા છતાં પાપ-કર્મથી બંધાતો નથી જેમ તાળાંને વારવાર ખખડાવવાથી કે ખેંચ-વાથી પણ કૂંચી વિના ઊઘડતું નથી, તેમ ધર્મક્રિયાની સાધના ચાહે તેટલા જોરથી કરવામા આવે પણ વિવેક ન હોય તો આત્મધનનો ખજાનો ખૂલતો નથી વિવેક અર્થાત્ ઉપયોગના ગજે માપતાં ગમે તે ક્ષેત્ર—પછી તે સામાજિક, આર્થિક કે રાષ્ટ્રીય ગમે તે હો—સહેજે અબાધક બની રહે છે, અને ઉપયોગના અભાવે બાધક બની રહે છે, પછી ઉપયોગના અભાવે બાધક તુરત ન લાગે તો આખરે બાધક જરૂર બની રહે છે.

વૈદિક ગ્રંથો પણ આ જ દૃષ્ટિએ ધર્મનું સ્થાન અર્થ, કામ અને મોક્ષ કોઈ પણ પુરુષાર્થમા જ પ્રથમ મૂકે છે.

"ઊઠતા ચાલતા ખાતા, બોલતા બેસતા સૂતાં;
જાગૃત વર્તતી જેની, તેને પાપ ન પીડશે."

'સદ્ધર્મ–શ્રુતિ–દુર્લભ'

[પ્રવચન ચોથુ]

ધર્મજિજ્ઞાસુઓ !

આત્યારસુધીનાં આ સત્રના વ્યાખ્યાનોમા સદ્ધર્મનાં અંગો વિષે કહી ગયો છુ આજે 'સદ્ધર્મ–શ્રુતિ–દુર્લભ' વિષે કહેવાનો છું. જૈનસૂત્ર એમ કહે છે:–'**माणुस्सं विग्गहं लद्धुं सुई धम्मस्स दुल्लहा**–' એટલે કે માનવદેહ મેળવ્યા પછી પણ સાચા ધર્મની શ્રુતિ દુર્લભ છે. અહીં શ્રુતિ માત્ર સાંભળવાના જ અર્થમાં નથી, પણ સાંભળીને અવધારવાના અર્થમાં છે. જો માત્ર સાભળવાના જ અર્થમા હોત તો 'માનવદેહ'ને એ વાકય અર્થગભીર કે રહસ્યયુક્ત ન ગણાય. પશુને પણ કાન છે એટલે તે સાંભળે છે, પરંતુ અવધારીને અમલ કરવા માટે મનુષ્યદેહમાં જે સામગ્રી છે, તે પશુદેહમાં નથી. માટે જ 'માનવદેહ મેળવ્યા પછી' એ વાક્ય યોજવામાં આવ્યું છે

હવે પ્રશ્ન એ થશે કે સાભળીને અવધારવુ દુર્લભ શાથી ?

દુર્લભ એટલા માટે કે માનવીમાં રહેલી મેલી ઇચ્છા એને સાચી વસ્તુ હૃદયે ધરતાં રોકી રાખે છે. એથી એવી સાચી વાતો ચર્ચાતી હોય ત્યા એ જઈ શકતો નથી. પણ એને વિષયવિલાસની અને નિંદાની વાતો હોંશે હોશે સાભળવી ગમે છે. અને એ માટે એ તન, મન, ધન અને સમયની ખુવારી કરતાં અચકાતો નથી. એ જ

રીતે એને ખુશામત ખૂબ ગમે છે પણ કોઈ નગ્ન સત્ય સંભળાવે તો એ જલદી ઉશ્કેરાઈ ને ઊલટો સત્ય કહેનારની સામો થતાંય લાજતો નથી.

રા' માંડલિક

રા' માંડલિકના નામથી તો તમે સારી પેઠે પરિચિત છો. નાગબાઈએ રા' માંડલિકને તેના ધર્મની વાત વારંવાર સંભળાવી, પણ તે ન અવધારી શક્યો જોકે એ ડાહ્યો અને કુશલ રાજવી હતો, પણ 'મેલી ઇચ્છા' જોર કરે કે કુબુદ્ધિ ફરી વળે ત્યારે ડાહ્યો માણસ પણ વિવેક ભૂલે છે અને ખત્તા ખાઈ બેસે છે. એ વાતનો પ્રસંગ આ જાતનો છે.

મોણિયામાં માંડલિકનું ભભકતું સ્વાગત

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા મોણિયા ગામમા તે વખતે ચારણોની જ બહોળી વસતી હતી. ચારણોને માંડલિક પ્રત્યે ભારે સદ્‌ભાવ હતો. વારવાર એ મોણિયા ગામમાં પધારવાની એમને વિનંતી કરતા. એકદા રા' માંડલિકે તે સ્વીકારી. ગામલોકોએ ભાવભીનો સત્કાર કર્યો. નાગબાઈ એ ગામની ગામમાતા હતી. જોબનવયે જ એણે પતિનું છત્ર ગુમાવ્યુ હતું, પણ 'છે વૈધવ્યે વધુ વિમળતા, બહેન! સૌભાગ્યથી કઈ' એ પંક્તિને એણે જીવનમાં ઉતારી હતી. સતીત્વને પ્રભાવે એના રોમે રોમમાં દૈવી તેજ ઝળકતુ હતું. હૈયાના ઘણા જ હેતથી એણે રા' માંડલિકને પોતાને ઘેર નોતર્યા. એના પુત્ર નાગાર્જુનની સ્ત્રી રૂપવતી રા'ને કંકાવટી ફૂલછાબ લઇને વધાવવા માટે આવી.

રા' ભાન ભૂલ્યો...

'મશરૂના આછા સાળુમાંથી રૂપવતીનું મો જોતાં જ રા' માડલિક ભાન ભૂલ્યો એની દૃષ્ટિ વિષમય વિકલ બની ગઇ. સોળ વર્ષની નવયૌવના રૂપવતીનાં અંગપ્રત્યંગોમાથી ઝરતા લાવણ્યે એને મુગ્ધ બનાવ્યો રૂપવતી પોતાના રક્તવર્ણા કુસુમકોમળ હાથથી જેવો

કુંકુમચાડલો કરવા ગઈ, તેવું જ રા' માંડલિકે મુખ ફેરવી નાખ્યું

રૂપવતીએ માન્યું: 'કદાચ આ દિશા માટે મુહૂર્ત બરાબર નહિ હોય, એટલે રા'એ મોઢું બીજી દિશાએ ફેરવ્યું હશે.' રૂપવતીને ખબર નહોતી કે રા' બિચારો એના રૂપમા પતગ બની પોતાને ભૂલી ગયો હતો!

રૂપવતીએ તો જે દિશા તરફ રા'નું મોં હતું, તે બાજુ જઈ ચાડલો કરવા માડ્યો, પણ રા'એ તો ફરીને મોઢું ફેરવી નાખ્યું એટલે રૂપવતી વિમાસણમા પડી ગઈ

નાગબાઈ સામે જ ઊભા હતા એણે રા'ને સોસરો માપી લીધો હતો.

'બા! રા' તો ફરે છે, શું કરું '" રૂપવતી બોલી.

"રા' નથી ફરતો, બેટા! રા'નો દી ફરે છે," નાગબાઈએ જવાબ વાળ્યો. અને રા' માંડલિક ભો સામે જોવા લાગ્યો હવે નાગબાઈથી ન રહેવાયું

દેવી નાગબાઈની શિખામણ

"માંડલિક! માંડલિક! કુંકુમચાડલો અને ફૂલવધામણા નથી ગમતા? તને શું જોઈએ છે?"

'રૂ-પ-વતી-' આટલા શબ્દો નિર્લજ્જ થઈ મહામહેનતે એણે ઉચ્ચાર્યા તો ખરા, પણ નાગબાઈનું તેજ જોઈ એ ધ્રૂજવા લાગ્યો 'માડલિક! માડલિક! તું પ્રજાનો પિતા છો હાડમાંસના લોચામાં વહેતા લોહીને લીધે ચામડી પર ભભકતા ક્ષણજીવી રંગમાં તારા ધર્મને ભસ્મ ન કર' પણ રા' માડલિકે હઠ ન છોડી. "'રહેવા દે! હજુ કહું છું, ચેતી જા. બાપ માંડલિક! લોઢાના ચણા મોંથી ન ચવાય. માટે હઠ છોડી દે—' નાગબાઈએ કહ્યું.

સોરઠા

રાવણ ત્રિયા રામની, સો રીગ્યેલ સરદાર,
ઇનો ઇ આ સાર, મન છે તારે. માંડલિક....૧

કડકડિયો રોટો કઠણ, ખાયે તો ખવાય.
પણ સાણ્યા નો સવાય, મોય લોઢાના, માંડલિક....૨

મળવું નથી મોણિયું, ભડ જૂનો નહી ભાળ,
અધવચ અંતરિયાળ, મારીશ ફાંફાં, માંડલિક....૩

ગંગાજળ ગરવા ધણી, આ વાતું ઘટે ન વીર,
હીણી નજરું હમીર, માવતરે ન હોય, માંડલિક....૪

ગઢ જૂનાની પોળ, દામોકુંડ દેખીશ નહી,
રતન પડશે રોળ, શું સંભાળે, માંડલિક....૫

દરવાજે દરવાન, રા'ના કોઈ રહેશે નહી,
પહેરેગીર પઠાણ, મહમદશાના, માંડલિક...૬

ભૂલ્યો રાજા ભીંત, નાગલને નમ્યો નહી,
નસીબ ફરેલા નીત, શું સંભાળે; માંડલિક...૭

ભણવું તું એટલું ભણ્યું, સંધીએ કરીને શાન,
હવે માનવું હોય તો માન, નકે મરજી તારી. માંડલિક.૮

ચુડારા ચારણતણું, વાતુ માને વીર,
નેવાં તણા આ નીર મોભે ન ચડે, માંડલિક....૯

માંડલિકને કયા સાંભળવુ હતુ! શાનુ સાભળે? કુબુદ્ધિની સવારી હોય ત્યારે આ કરાય કે આ ન કરાય એ કર્તવ્યાકર્તવ્યનું ભાન જ રહેતું નથી.

મંદોદરીએ રાવણને સંભળાવ્યું હતું 'આ સીતા નથી ઊંચકી લાવ્યો, પણ તારું મૃત્યુ નોતરી આવ્યો છું, માટે એક પળ પણ થોભ્યા વિના એને રામને હવાલે સોંપી દે' વિભીષણે પણ સમજાવવામાં મણા ન રાખી, પણ ન માન્યું તે ન જ માન્યું કારણ કે ખરે જ મૃત્યુ અને અધઃપાત નિર્માઈ ચૂક્યા હતા.

કંસે પોતાની બહેન દેવકીજીની ખરી વાત કાને ન ધરી, પરિણામે જેને મારવા મથતો હતો, એને જ હાથે મરાયો

ભગવાન કૃષ્ણ વિષ્ટિકાર બનીને દુર્યોધનને સમજાવવા લાગ્યા. "માત્ર પાંચ જ ગામ પાંચ ભાઈઓને આપી દે, તો હું પાંડવોને સમજાવું અને આ ભયંકર થવાનો માનવસંહાર અટકી જશે." "પાંચ ગામ તો શું? પણ સોયની અણી જેટલો ભાગે ય લડાઈ વિના નહિ મળે," ઉદ્ધતાઈથી દુર્યોધને ટોણો માર્યો "ગોવાળને તે રાજકારણનું શું ભાન હોય?" પરિણામે કુરુક્ષેત્ર પર મહારૌદ્ર તાંડવ મંડાર્યાં અને લોહીની નીકો ચાલી. ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા મહાભડવીરો ભક્ષાઈ ગયા. આ દારુણ યુદ્ધ પછી ભારત દુર્બળ બન્યું. કુરુક્ષેત્રમાં હજુ એવા સંસ્કારો ભર્યા છે કે ત્યાં જનારની હિંસક વૃત્તિ ઊછળી આવે'

જો દુર્યોધને ભગવાન કૃષ્ણનું વચન માન્ય કર્યું હોત તો? જો રાવણે મંદોદરી અને વિભીષણનું વચન અવધાર્યું હોત તો? જો કંસે દેવકીની પ્રેમાળ આજીજી દિલે ધરી હોત તો? પણ કવિ કહે છેઃ 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ'

ખરે જ રા' માંડલિકની નાશની નોબત ગગડી રહી હતી, એટલે એણે નાગબાઈની શિખામણને અવગણી નાખી અને સતીનો શાપ વહોર્યો.

તુલસી હાય ગરીબકી, કબુ ન ખાલી જાય,
મૂઆ ઢોર કે ચામસે, લોહા ભસ્મ હો જાય.

અત્યંત ભયંકર પરિણામ

પરિણામ એટલુ તો ભયંકર આવ્યુ કે 'દામોકુંડ દેખીશ નહિ' એ સતીનુ વચન સાચું ઠર્યું. રા' માંડલિક જૂનાગઢ પહોંચે તે પહેલાં તો મહમદશાહે ઘેરો ઘાલ્યો હતો. યુદ્ધ થયુ અને માંડલિકે હમેશ માટે જૂનાગઢ ગુમાવ્યુ. એટલુ જ નહિ પણ તે બેભાન થઈ ગયો, 'જોયુ ન જાય' એવા એના ભૂરા હાલહવાલ થઈ ગયા, અને એના મોતના માથે કાળી ટીલી રહી ગઈ

રા' માંડલિકની આ દુર્દશાનું બયાન તો તમે બધાએ ચિત્ત દઈને સાંભળ્યું. પણ શ્રોતાઓમાથી જે કોઈ ધડો લઈને પોતાના જીવનમાં '**बालादपि सुभाषितं ग्राह्यं**' સૂત્ર વણી લે, તેણે જ એ ખરું સાંભળ્યુ ગણાય

નંદીસૂત્રમાં શ્રોતાઓના અનેક પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. તેમાં એક પ્રકાર ઘડાની સાથે સરખામણીનો છે. જે ઘડો તળિયેથી જ ફૂટેલો હોય, તેને ભરવાથી તે એક જ સ્થળે પડચો હોય ત્યા સુધી તો ભરપૂર લાગે, પણ ઉપાડતાં જ પાણી સરી પડે. તેમ કેટલાક શ્રોતાઓ સાંભળે ત્યાં લગી તરબોળ રહે, સ્થાન છોડે એટલે કશું જ નહિ વળી જે ઘડો વચ્ચેથી કાણો હોય તેમા થોડું પાણી ટકે ને બીજુ બહાર ચાલી જાય તેમ કેટલાક શ્રોતાઓ સાંભળવામા એકચિત્ત જ ન રાખી શકે, એમનું ચચળ ચિત્ત જ્યાંત્યાં ભમતુ હોય; એટલે થોડુ ઘણુ રહે અને બાકીનું નીકળી જાય. એ જ રીતે કોઇ ઘડાનું મો જ એવું ઉન્મુખ હોય કે ઉપર પાણી ભલેને પડચાં કરે, પણ ટીપુય અંદર જાય નહિ. એમ કેટલાક શ્રોતાઓ સાંભળવા તો આવે, પણ એના ચિત્તમાંની મલિન વાસના એને સાચુ સાંભળવા જ ન દે. ટૂંકામાં કહેવાનુ એ છે કે દુનિયાના ઘેરા શંખનાદમા 'સત્યનો ઝીણો સૂર' સાંભળવો દુર્લભ છે. જેણે એ સૂર સાંભળ્યો એનો બેડો પાર

માત્ર એક વચનથી

એક બાદશાહે રાતના ગુપ્ત વેશે નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો

હતો ત્યાં એક મહોલ્લામાં આ વચન સાંભળ્યું " ચલના હૈ, મગર રૈના નહિ." અને એ થંભી ગયો. ' હેં ! જવું જ છે ! બધાને જવું પડે છે ' એક જ વાક્યે બાદશાહને ભારે વિચાર કરતો કરી મૂક્યો. હા—

ચક્રવર્તી સહુ ચાલ્યા ગયા, જેની અખંડ ફરતી આણ રે;

કાળે બધાના કર્યાં કોળિયા, જરૂર મનમાં જાણ, નથી કાંઇ રહેવાનું-
—એના અંતઃકરણે સાક્ષી પૂરી

ક્ષણવારમા એને પોતાના પૂર્વકૃત્યો પર ઘૃણા છૂટી. ' અરેરે ! કેટલા અન્યાયની મૂડીથી આ બંગલા બંધાવ્યા ? અહા ? વૃત્તિ પોષવા માટે કેટલા હરામ આચર્યા ? ' બસ તરત જ પાછા વળી ગયા.

હુરમે કહ્યું ' આજે કેમ ઉદાસ છો ? ' બાદશાહે કહ્યું ' ચલના હૈ, રૈના નહી. ક્યા ? ચલના હૈ, રૈના નહી હૈ બહારે બાગ દુનિયા ચંદરોજ.' આ વાક્ય બાદશાહના મુખમાં જ નહિ પણ હાડમા જડાયું હતું. ત્યારથી એણે શેષ જિંદગી ખુદાની બંદગીમાં જ ગાળીને જીવનનો છેડો તાર્યો. માત્ર એક જ વચનઃ ' **चलना है, रैना नहि.**'

વાત એમ હતી કે ડુંગળીનું શાક કરવા માટે બાઇએ દાસી પાસે '**रैना**' એટલે ડુંગળી માગી. દાસીએ ડુંગળીને જે ચાળણીમા રાખી હતી, તે ચાળણીમાં ડુંગળી મળે નહિ. કારણકે ઉંદર ડુંગળી ખાઈ ગયા હતા. એટલે નિરાશ થઈને દાસી પાછી ફરીને બાઇને કહેવા લાગી, ' બાઈ ! **चलना है, मगर रैना नहि.**'

આટલા શબ્દોથી બાદશાહને અસર થઈ ગઇ. બાદશાહે ધર્મ-ગ્રંથો વાંચવામા કોઇ મણા નહોતી રાખી. કુરાન તો નિત્ય પઢતા. મોલવીઓનાં પ્રવચનો વારંવાર સાંભળતા. પણ આ વચન પહેલાં આટલી ઊંડી અસર નહોતી થઈ, કારણકે સાંભળવા છતાં અવધાર્યું નહોતું.

ચંદ્રસિંહને ચીમકી

એક વખતે ઉજ્જૈનના રાણા ચંદ્રસિંહને પોતાના ભવ્ય અને શૃંગારસુશોભિત શયનગૃહમાં સૂતાં સૂતા અર્ધી રાત્રે વિચાર આવ્યા :

'પૃથ્વી પર રાજાઓ, મહારાજાઓ અને સમ્રાટો તો ઘણા હશે, પણ મારા જેવો વૈભવ, જાહોજલાલી અને આવી સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ તો કોઇને નહિ જ હોય.' ગર્વમા એણે મૂછ પર તાલ દઇને ખોખારો કીધો. પોતે સંસ્કૃતનો પ્રખર જ્ઞાતા હતો. એટલે એના મુખમાંથી શંકરને શિરથી ગગા સરી પડે તેમ વસંતતિલકા છંદમાં સુદર પંક્તિઓ સરી પડી

चेतोहरा युवतय· सुहृदोऽनुकूला·
सद्बान्धवाः प्रणतिगर्भगिरश्चभृत्या· ।
वल्गन्ति दन्ति निवहास्तरलास्तुरंगा·

મનોહર લલનાઓ અને અનુકૂળ મિત્રો, સુદર સ્નેહી ભાઈઓ અને નમ્ર કહ્યાગરા નોકરો, પહાડ સમા ઉત્તુગ ગજેન્દ્રા અને તરલ ઘોડાઓ—એના મોમા પાણી આવી ગયાં, પણ ચોથા ચરણમાં બાકી રહેલ બધી વૈભવસામગ્રી નાખવાને મથતાં, વાક્યરચના ગોઠવવામાં એ મૂઝાયો. જેમ શંકરને ડુબાડવા જતી ગગા જટામાં જ અટવાઈ પડી, તેમ એ મથનમા એની વાણી અટકી પડી ખૂબ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ ચંદ્રસિહને ચોથું ચરણ ન મળ્યુ એણે નવ વાર ફરીફરીને ઉપરનાં ત્રણ ચરણો ઉચ્ચાર્યા દશમી વાર એ ત્રણ ચરણો પૂરાં થયાં કે તુરત જ અચાનક અવાજ આવ્યો '—' **संमीलने नयनयोर्न हि किंचिदस्ति** ॥ એ બે નયનો મીચાયા પછી કશુ જ નથી.' એ ચરણ એને કાને અથડાયુ.

'આ તે સ્વપ્ન કે સત્ય' ? એણે થોડીવાર આમતેમ જોયુ. એ વિહ્વલ થયો.

'બે આંખ મીંચાયા પછી કશુ જ નથી !' આ ચરણે એના

શ્લોકની પાદપૂર્તિ કરી શ્લોકને તો સ્વાંગ બનાવ્યો પણ ચંદ્રસિંહના ગર્વમંદિરનાં માળખા ટૂટી પડ્યા 'અરે કોણ છે એ ? કોણે એ ચરણ પૂરું કર્યું ?' 'મે,' એમ કહી એક પંડિત પોતાનું મો નીચું ઢાળીને ખડો થઈ ગયો.

'અત્યારે અહીં કેમ ?'

'ચોરી માટે ! મહારાજ ! વાત એમ બની છે કે હું આજ પુરીના નામાંકિત પંડિતનો પુત્ર છુ મારે માટે એમણે આત્મા નિચોવી નાખીને કેળવણી આપી છે. પણ મને મારા નસીબે ભુલાવ્યો કહો કે હું ભૂલ્યો કહો, કુસંગનો ચેપ લાગ્યો, અને જુગારમાં પૈસા ગુમાવ્યા એટલે આપના અઢળક ભંડાર પર મારી દૃષ્ટિ ગઈ હુ મારા પિતાની સાથે રાજગઢમાં અવારનવાર આવજા કરતો, એટલે પરિચિત હોઈને છૂપે રસ્તે ઘૂસી આવ્યો. પણ આપનો ખોખારો સાભળ્યો, એટલે હુ લપાઈ ગયો અને ત્યા **चेतोहरा युवतयः सुहृदोऽनुकूला, सद्बान्धवा प्रणतिगर्भगिरश्च भृत्या, वलगन्ति दन्ति निवहास्तरलास्तुरगा** —આપના આ ત્રણે ચરણો સાંભળ્યા નવ વાર એકની એક વાત સાભળ્યા પછી મારાથી ન રહેવાયુ મને એ સ્ફૂરી આવ્યુ, અને હુ બોલ્યો **समीलने नयनयोर्न हि किंचिदस्ति** હવે આપને જે કરવુ હોય તે કરો મે મારા પાપને પરિણામે આ અપરાધ કર્યો છે, એટલે મને જે નસિયત મળે, તે સહવામાં મને હવે લગીરે દુખ નહિ થાય આજે મને જગતનુ ખરું રહસ્ય સમજાયુ છે'

'તુ ચોર ! હા, ચોર તો ખરો જ તે મારો ગર્વ ચોરી લીધો છે. એ ગુના બદલ તને આજથી મારા હૃદયમિત્ર તરીકે સ્વીકારું છુ,' એમ કહી ચંદ્રસિંહે એને હૃદયથી ચાપી જોઈતાં નાણા આપી ભારે ઉપકાર માન્યો. એના જીવનના ઉદયકાળની આજથી શરૂઆત થઇ. એક જ શ્લોકમા પંડિત અને રાજા બન્નેનો ઉદ્ધાર !

પંડિત ચોર મટી ખરો જ્ઞાની પ્રજાસંસ્કારપિતા બન્યો; રાજા વિલાસી મટી ખરો પ્રજાસેવક બન્યો. જિજ્ઞાસાની ભૂમિકા હતી, એટલે આટલા જ નિમિત્તમા એનાં પડળ ખૂલી ગયાં.

સારાંશ

'મનુષ્યજન્મ મળે તોયે, સદ્ધર્મ-શ્રુતિ-દુર્લભ, જે ધર્મશ્રુતિથી પામે, અહિંસા, સમતા, ક્ષમા.'

'માનવતા મહામોંઘી છે, પણ એનું સત્યશ્રવણ એનાથીય વધુ મોઘુ છે, કે જે સત્ય સાભળ્યા પછી માનવહૃદયમા રહેલા અહિંસા, સમતા અને ક્ષમા પ્રગટ થાય !'

સત્ય સંભળાવનારા કોક છે,
સત્ય સાભળનારા કોકમા પણ કોક છે

સત્સંગ—કુસંગ

[પ્રવચન પાંચમું]

પ્રિય જિજ્ઞાસુઓ !

આજે સંગના રંગ વિષે કહીશ.

કાળિયા સાથે ધોળિયો બાંધ્યો, વાન ન આવે, પણ સાન આવે,—આ સાદી ગામડિયા કહેવતમા ઘણું રહસ્ય સમાયેલું છે. એનો આજના વિષયમાં સચોટ ખ્યાલ આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ

ગત વ્યાખ્યાનમાં જિજ્ઞાસુએ સાભળીને અવધાર્યાનુ પરિણામ સુદર આવે છે એ જોયા પછી આ વિષય તત્કાળ હાથ ધર્યો છે, એનું કારણ એ છે કે એવો ઉચ્ચ કોટિનો જિજ્ઞાસુ પણ નિરતર સત્સગ—પરાયણ ન રહે તો કુસંગ એને પોતાની જાળમા કોઇ ને કોઈ રીતે સપડાવી લે એ ભય ઊભો જ છે અને એથી ઊલટું સત્સગને પરિણામે દાનવમાથી પણ દેવ બનવાનો સભવ જ છે.

શ્રાવસ્તિ નામે એક સુદર નગરી હતી. તે નગરમા વિવિધ ઉદ્યોગો અને વિપુલ વાણિજ્યને લીધે લોકો પૈસેટકે સુખી હતા જ્યા 'બહુ ધન ત્યા બહુ વિલાસ' એ સૂત્ર પ્રમાણે ત્યાં વિલાસના સ્થળોય ખૂબ હતા આ સૂત્રથી અપવાદિત એ જ નગરીમાં લક્ષ્મીધર નામે એક કરોડપતિ શેઠ રહેતો હતો ધધારોજગારમા તેની પ્રતિષ્ઠા ઘણી જામી હતી પોતે પ્રામાણિક, ન્યાયી, સત્યપ્રિય અને બહુ જ ઉદાર

દિલનો હતો. સદ્‌ભાગ્યે તેની ધર્મપત્ની ચંપકલતા પણ તેવી જ ખાનદાન હોવા ઉપરાંત પતિભક્તિપરાયણા, સુશીલ અને શેઠથી પણ સવાઈ ઉદાર હતી. શ્રી અને સદ્‌ગુણના સુયોગથી આ દંપતી ખૂબ જ સદ્‌ભાગી મનાતાં, પણ એક ઊંડુ દુ ખ બન્નેને વારંવાર ખિન્ન કરી મૂકતું.

ઉત્તુંગ આવાસની અટારીએથી નગરશોભા નિહાળતાં, એકાદ સુંદર શિશુને એની માતાની ગોદમા જુએ, કે નાના બાળકના કાલા-વાલા સામે નકલ કરી સુખી લેતી કોઈ માતાને જુએ, કે ચંપકલતાનુ હાસ્ય સુકાઈ જતુ. દાંપત્યસુખમા વર્ષો વીતી ગયા, તોપણ એને કંઈ સંતાનપ્રાપ્તિ થઈ ન હતી. હમેશાં સ્ત્રીહૃદય સંતાનલિપ્સાથી ભરપૂર હોઈને એને વંધ્યત્વ જેટલું સાલે છે તેટલું બીજું કશું સાલતું નથી. શેઠાણીની આ અકથ્ય મનોવેદનાની અસર વાણી અને શરીર ઉપર પણ જોઈને શેઠને પણ ઘણીવાર લાગી આવતુ, પણ હિંમત રાખી તે શેઠાણીને સમજાવતા હતાઃ ‘ આ નગરીનાં બાળકો તે આપણા જ છે ને ? કૂખે શિશુપ્રાપ્તિ થવી એ તો આપણા ભાગ્ય ઉપર છે. જો ભાગ્યમા હશે તો જરૂર પુત્રપ્રાપ્તિ થશે. એ ન થાય ત્યા સુધી ગામનાં છોકરાંને જ પોતાના સમજી તેમને વસ્ત્રાદિ ને ખાદ્યસામગ્રી આપી પ્રસન્ન કરો. તેમના ઉપર સ્નેહદૃષ્ટિ રાખો. તો સૌ સારુ થશે.’ પણ આવા લૂખા આશ્વાસનથી શેઠાણીનું દિલ કેમે કરીને રિઝાય નહીં.

સંતના વચને

એક દિવસ શેઠને ત્યા ભિક્ષાર્થે એક પવિત્ર સંતપુરુષ આવી ચઢચા. ભિક્ષાન્ન લેતાં લેતાં શેઠાણીની ખિન્નતાને તેઓ કળી ગયા અને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો. “ કેમ કંઇ ઊંડી ચિંતામાં દેખાઓ છો ? તમારે ત્યાં દુઃખનું તો કંઇ જ કારણ નથી, અને આમ શા માટે ? ” નમ્રભાવે શેઠ નમી પડચા અને ખરુ કારણ કહી દીધું.

મહાત્માએ જરા વિચાર કરી કહ્યું, 'એમા તમે આટલાં ખિન્ન શા માટે રહો છો? તમારા ભાગ્યમા સતાનસુખ ન હોય, તો એક ઉપાય કરો. તમારી સપત્તિ તો દિન પર દિન વધે છે. તમારો ધધો અને પ્રતિષ્ઠા કામધેનુ જેવાં છે. શ્રી અને સદ્ગુણનો સુયોગ મહાદુર્લભ છે ધન અને વિદ્યા અર્પણતાથી જ શોભે છે. ખરી રીતે તો આજથી જ તમારે આંગણે દાનની પરબ માડી દ્યો. તેમાં તમારુ કંઇ ખૂટી જવાનુ નથી તમો અને શેઠાણી છૂટે હાથે આખો દિવસ જે કોઈ યાચવા આવે અને જે કાઇ સાધન માગે તે આપ્યા જ કરો કઈ સ્પૃહા ન રાખશો. પણ દિલપૂર્વક અપાતુ દાન એ એવી વસ્તુ છે કે તેથી તમોને આલોક અને પરલોક બન્ને ઠેકાણે લાભ થશે લોકો દાન આપે છે, પણ આપતા નથી આવડતુ દિલ અને ધન બેયના સંયોગથી, બદલાની આશા વિના, અપાતુ દાન એ તો સુંદર ક્રિયા છે, અને તે માગ્યા વિના પણ એકનું સહસ્રગણું પ્રાપ્ત થાય છે એવો એનો મહિમા છે. છતાં વળી એ બધનરૂપ ન થાય. તમારાં સદ્ભાગ્ય હશે, તો તેવા દાનથી જ કોઇ દેહધારીની આંતરડી એથી ઠરશે કે તમો જે વિના ખિન્ન રહો છો તે ફળ આપોઆપ મળી રહેશે. પણ ફરીથી કહુ છુ કે તમે તો માત્ર સમજીને જ અર્પતાં રહેજો, બદલાની આશા ન રાખશો.'

શેઠ અને શેઠાણી બન્નેના હૃદયમાં આ વચનો સચોટ સોંસરાં ઊતરી ગયાં, અને બીજે જ દિવસે દાનની પરબ મ ડાણી. શેઠ, શેઠાણી અને મુનિમ એમ બધાં છૂટે હાથે દાન દેવા લાગ્યા, અને પછી તો જેમ જેમ ખબર પડતી ગઈ, તેમ તેમ ત્યાં દીન દુ:ખી અને અનાથ માણસોનો દરોડો પડવા લાગ્યો.

બીજું ચિત્ર

હવે એ જ નગરીમા ધનદત્ત નામે બીજો એવો જ એક શ્રીમંત શેઠ હતો. તેની ભોળી પણ અવ્યવહારુ સ્રીનુ નામ ગુણાવળી હતું.

ઘણે લાંબે વખતે તે દંપતીને પુત્રપ્રાપ્તિ થઇ, જેનું નામ તેઓએ મદનકુમાર રાખ્યુ

એકનો એક દીકરો, અઢળક સંપત્તિ, એટલે પછી પૂછવુ જ શુ ? બાળપણથી તેને ખૂબ લાડમા ઉછેરવા માંડ્યો. સાત વર્ષનો થયો એટલે શાળાએ મોકલ્યો. પણ ઊલટો શિક્ષકની ફરિયાદ લાવે, એટલે મા ઉપરાણું કરે. બાપ ટોકે ખરા, પણ શેઠાણી આગળ એ નિરુપાય થાય. 'વારું, આપણે ક્યા ધનનો તોટો છે ? ન ભણે તો કંઇ નહિ. કયા નોકરી કરવા મોકલવો છે? નહિ ભણે તોય કુવારો નહિ રહે—' આવી અજ્ઞાનતાભરી વાણી અને વર્તનથી શેઠાણીનો મૂળથી જ પુત્રના ઉપર કાંઈ કાબૂ રહ્યો જ નહિ. જે માબાપો પોતાનુ બાળક પોતાના લાલનપાલનનુ રમકડું માત્ર નથી, પણ એ તો રાષ્ટ્રની ચેતનાસંપત્તિ છે એવો ખ્યાલ નથી રાખતા, તે પરિણામે પોતાનું, સંતતિનું અને દેશનુ મહાન અહિત કરે છે. મદનકુમારે ભણવાની મહેનત માંડી વાળી અને જેનીતેની સાથે તે જ્યાંત્યાં ટણકની માફક ફરતિયો થઈ ગયો સોળ વરસનો માંડ થાય તે પહેલાં તો શેઠની ઇચ્છા ન હોવા છતાં શેઠાણીએ લગ્નલહાવો લેવાના કોડ પૂરા કર્યા, કરાવ્યા, અને એક ઊંચા કુલીન કુળની કન્યા સાથે તેનાં લગ્ન થયા. તેનુ નામ સુલોચના હતુ, અને તે યથાનામ તથા ગુણ અર્થાત્ રૂપ અને ગુણનો ભંડાર હતી. તે ખૂબ સુંદર કેળવણી પામી હતી. કયા અભણ, અણઘડ અને રખડાઉ મદનકુમાર, અને ક્યાં આ શિક્ષિતા, સરલ અને સુંદર સુશીલા સુલોચના !

હવે મદનકુમારની પડખે કેટલાક રખડાઉ, નાલાયક, દુરાચારી મિત્રો ચડી ગયા હતા. તેઓ રોજ તેને ફરવા લઈ જાય. મોઢે ખુબ જ ખુશામત કરે અને મોજશોખ તથા રંગરાગ કરાવે એટલે મદનકુમારને બહુ જ ગમે પૈસાનુ પાણી કરે. પણ એ બિચારાને સાચા નયન ન હતાં, એટલે આ કુસંગની મદનકુમાર ઉપર ઘણી જ ખરાબ અસર થવા લાગી. શેઠના દુઃખનો પાર ન રહ્યો શેઠ

પૈસા ન આપે તો રોઈને શેઠાણી પાસેથી લઇ જાય શેઠાણી આ દુરાચારી મિત્રો સાથે જવા ના કહે, પણ ગાંઠે જ શાનો ? નાનપણમાં લડાવેલા લાડકોડનુ આ દુઃખદ પરિણામ શેઠાણીને ઘણુ ખૂચવા લાગ્યુ પણ હવે શુ થાય ? બાજી હાથમાંથી ચાલી ગઈ હતી.

મદનકુમારના અધઃપતનનો આરંભ અને પરાકાષ્ઠા

વેશ્યાની માફક વાળ ઓળવા, વિવિધ તેલફૂલેલ લગાડવા, ખુશબોદાર અત્તર ઉડાડવાં, રેશમી બહુમૂલા કપડાં પહેરી રખડવુ, એવો એ ટોળીનો ધધો થઈ પડ્યો હતો. એના મિત્રો બધા એના ઉપર જ તાગડધિન્ના કરતા હવે મદનકુમાર એ મિત્રોનુ સોગઠું બની ગયો હતો. એ લાગ જોઈ એ મિત્રોએ એક કાવતરુ રચ્યુ. એ જ નગરીમા મશહૂર ગણિકા તરીકે ઓળખાતી પણ વેશ્યાવૃત્તિથી જીવતી યથાનામ તથા ગુણા એવી મદનસેના રહેતી હતી એને મળી પોતાનું મોટુ કમિશન ઠરાવી નક્કી કર્યું કે તેઓ તેને એક એવો ખાજ (ભક્ષ્ય) લાવી આપશે કે તેનો બેડો પાર થઈ જાય આ મતલબમા વેશ્યા કબૂલ થઇ, અને તેઓએ બીજે જ દિવસે મદનકુમારને વેશ્યાના મદિરમાં મગીતને બહાને લાવીને દાખલ કરી દીધો મદન એવો તો ભોળા દિલનો હતો કે તે વેશ્યાની કપટજાળને જરાય પણ પિછાણી શક્યો નહિ. કોકિલકંઠીનુ સૂરીલુ સંગીત, ખૂબસૂરત ચહેરો, શૃંગારપૂર્ણ પહેરવેશ, મોહક હાવભાવ અને વિકારોત્તેજક વાતાવરણમા વિલાસી, જુવાન અને સ્વચ્છદી મદન કેટલી વાર ટકે ? પહેલા પરિચયમા એ તો પાણી પાણી થઇ ગયો. મદનસેના ભારે તાલમબાજ હતી એણે આ એક જ પ્રસંગથી તેને એવો તો વશ કરી લીધો કે તેને બીજે જવુ જ ગમે નહિ મદનસેનાના ગાનતાન, નખરા અને બહારનો આડબર સુલોચનામા ન હતા. સુલોચનાના નિર્દોષ સૌંદર્યપુજ આગળ મદનસેનાનુ કુત્રિમ રૂપકડુ સાવ ફીકુ લાગે. પણ મદનને સાચા સૌંદર્યની પારખ જ નહોતી. એ તો મદનસેનાને મેળવી આપનારનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો, અને

પોતાને આવી સુપાત્રનો યોગ થવાથી પોતાની જાતને ધન્ય માનતો હતો. અને સુલોચના પોતાના સૌંદર્યનો ઉપયોગ વિકાસઅર્થે છે, વિનાશાર્થે નહિ, એ સમજતી હતી. એટલે મદનની ટણકવૃત્તિ અને ઉચ્છૃંખલતાને એ પોષે તેમ નહોતુ. આથી મદન અસંતુષ્ટ રહેતો એમાં આ યોગ મનફાવતો મળ્યો, એટલે મદનસેનાનુ ઘર 'મદનનુ સ્વર્ગ બન્યુ. તે પોતાને ઇન્દ્રલોકમા ગયેલો માનવા લાગ્યો. મિત્રોનો તેણે ભારી ઉપકાર માન્યો. હવે તો મિત્રોએ આગળ વધીને ધીમે ધીમે જુગારનુ વ્યસન પણ લગાડ્યુ. વખતના વહેવા સાથે મદનસેનાએ તેને મદિરાનો સ્વાદ ચખાડ્યો. પ્રથમ તો જરા આનાકાની કરી, પણ એનુ પરિણામ નહિ જાણનાર કુલીન માબાપનો મદન છેવટે પાકો દારૂડિયો બની ગયો દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઊંડા કાદવમાં એ ગરકતો જ ગયો ખરેખર **'विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।'** વિવેક ચૂક્યો કે પછી નીચે જ પટકાય. ભૂલ જરા પણ જબરુ દુ:ખ દે છે, અનુભવીઓ પણ એમ જ કહે છે. લેશ ઉપરથી પગ લટકે તો, ભૂમિ પર લાવી પટકે છે—ભૂલ જરા મદનનુ પણ તેમ જ થયુ 'મદનસેનાએ તેને એવો પરાધીન બનાવ્યો કે એને પોતાને ઘેર જવુ ગમે જ નહિ. 'એવી એણે નિ:સ્પૃહ વૃત્તિ પ્રથમ બતાવી. લોકો તેની દુર્દશા અને અધમ આચરણથી જાણીતા થયા.

પુત્રને લીધે શેઠશેઠાણીની આબરૂના કાંકરા થવા લાગ્યા. 'ચોરની મા કોઠીમાં મો ઘાલીને રુએ,' એના જેવી એમની દશા હતી. હૃદયમા ખૂબ રડે. મદનને સમજાવે. પણ તે કોઈનુ માને જ નહિ. હવે તો એની નફટાઈ અને બેશરમે હદ મેલી. કોક દિવસ જ રાત્રે ઘેર હોય. ત્યારે સુલોચના પણ સમય જોઈને ક્યાંક સ્નેહ ઢોળી ઢોળીને ઘણું સમજાવે, પણ એ કશું કાને ધરે નહીં. ક્યાંથી ધરે? એના કાનનો રેડિયો અને નયનની પ્રતિમા એકમાત્ર મદનસેના હતી. મદનસેના જ તેના મનથી સર્વસંપત્તિ હતી

મદનસેનાની મહાજાળ

મદનસેનાએ પણ આબાદ જાળ પાથરી. મદનકુમાર પાસે કશું જ ન માગે, અને મદનકુમાર પૂછે, તોપણ જવાબ વાળે: "પ્રાણનાથ! આ બધું આપનું જ છે ને? હું કંઈ પૈસાની થોડી જ ભૂખી છું. મને તો આપનો પ્યાર છે તો બધું ય છે." ભોળો મદન પ્રપંચ ન કળી શકે તે સ્વાભાવિક જ હતું. એના મનમાં તો આ કોઈ ઉમદા ખાસિયતની, નિઃસ્વાર્થ અને ખરા દિલથી ચાહનારી પવિત્ર વ્યક્તિ છે એવી જ છાપ પડી ખાવાપીવાનું અને રહેવાનું બધું જ મનગમતું અને દાસીચાકરનો પાર જ નહિ' મદનકુમાર તો બધું પોતાનું જ માની રહેવા લાગ્યો, અને છૂટે દિલે ભોગો ભોગવવા લાગ્યો મદનસેનાને હવે લાગ્યું કે ભાઈ બરાબર જાળમાં જકડાયો છે. એટલે ધીમેધીમે તેણે એક પછી એક ડગલું ભરવા માડ્યું: "પ્રાણનાથ! આપ જ મારા સર્વસ્વ છો હું તમારી જ છું, અને આ બધું ય તમારું જ છે હું જે કોઈ ચીજ વાપરું તે આપની જ છે. એ આપ તો જાણો છો જુઓને, આપણે ફરવા જઈએ છીએ, ત્યારે આ આપની પાસે છે તેવા જ નંગવાળી વીંટી મારી આંગળી પર નથી તે કેટલું બેહૂદું લાગે છે! ભલા! બેઉના હાથમાં સરખી વીંટી હોય તો બંને કેવા શોભીએ! કપડાં સરખાં, ઊંચાઈ સરખી, મોજડીઓ સરખી, બધું ય સરખું, અને આ અસમાનતા—એ મને બહુ સાલે છે. પણ કંઈ નહિ. જેવા મારાં નસીબ!" આટલું બોલી જરા મો ઊતરી ગયા જેવું નાટક કરે, એટલે મદનકુમારે બીજે દિવસે વીંટી હાજર કરી જ હોય. વળી બીજા બેચાર દિવસ થાય એટલે બીજું કંઈ આભૂષણ માંગ્યું જ હોય—અને તે પણ હજારોની કિંમતનું આમ ધીરેધીરે મદનસેના તો મદનને ફોલવા જ લાગી પણ તે બિચારો વિકારનો કીડો, આ વિષયપૂતળીના પ્રપંચ જાણે જ નહી—સમય જતાં એટલે સુધી વાત પહોંચી કે મદન પાસે સાધન ન હોય તો ઘરમાંથી ચોરી કરીને, અને તેમ

નહી તો સ્ત્રીને ધમકાવીને પણ કઢાવે, અને મદનસેનાનાં ચરણુમાં ચીજ રજૂ કરે. પુત્રના કુસંગની ચિંતામાં ને ચિંતામાં ગુણાવળી તો પરલોકગમન કરી ગઈ. ધનદત્ત શેઠે કુસગ છોડાવવા માટે બહુ પ્રયત્નો કર્યા. સમજાવવામાં બાકી ન રાખી. પણ મૂળ બહુ ઊંડુ પેઠુ હતુ મદનના વર્તન ઉપરથી એણે અનુમાન કાઢ્યું કે આ છોકરા પાસે નાણુ હશે ત્યા સુધી વેશ્યા છોડશે નહી, અને આ ભાઈને ત્યાં સુધી બોધ થશે નહી. પણ ઘરમા કશું નથી એમ વેશ્યા જાણશે ત્યારે ભાઈને ફે શે; ત્યારે જ એને બોધ થશે. તેણે સુલોચનાને કહ્યું: 'ત્યાં સુધી તારે ધીરજ રાખવાની છે. જીવનને ઊંચે ચડવામા જ મહેનત પડે છે, લપસવામાં નહિ ' મદનકુમારની આવી સ્થિતિથી પિતા પણ નિરાશ થયો. ઊડી ચિન્તા માણસને લાંબુ જીવવા દેતી નથી. તે મરવા પડ્યો. મૃત્યુવેળાએ એણે પોતાની પુત્રવધૂ સુલોચનાને બોલાવીને શિખામણ આપી: "બેટા! વધુ શું કહુ? કહેવાનુ કહ્યુ છે. બધુ જાણે છે. મેં તો પુત્ર ખોયો. પણ તારું તો બધુ ય ગયુ." એમ કહી એણે નિસાસો નાંખ્યો. એની આખમાથી બે–ચાર અશ્રુ ટપકી પડ્યાં. સુલોચનાએ પોતાની આવી લાગણીને દબાવી દીધી અને આશ્વાસન આપ્યુ. એક વાક્ય માડમાડ પૂરું કરી શેઠે ભંડારની ચાવી સુલોચનના હાથમાં સોંપી, મસ્તક ઢાળી દીધુ ડોળા તગતગી રહ્યા અને શ્વાસોચ્છ્વાસ બધ પડી ગયો. બિચારી સુલોચના ઉપર આ બધી અણધારી આફત આવી પડી. એનાં આધારછત્ર બન્ને ચાલ્યા ગયાં. એ નિરાધાર થઇ રહી. નાની પ્રજા હતી તેનો ને ઘરનો બોજો પોતાના પર આવ્યો મદન તો નાણા લેવા હોય ત્યારે આવે. પિતાનુ મૃત્યુ સાભળી આવ્યો, લોકવ્યવહાર અને અતિમ ક્રિયા કરીને ચાલ્યો ગયો

હવે તો મદન બિલકુલ નિરંકુશ બન્યો. સુલોચનાને તો મારી ફટકાવીને પરાણે કૂંચી પડાવી ધન અને દાગીના ઉપાડી જાય. સુલોચનાની વ્યથા ભારે વધી પડી. અંતર ઠાલવવાનુ ઠેકાણુ ન

રહ્યું. છતાં સાધ્વી હતી એટલે હિંમત પરવારી બેઠી નહિ. હજુ પણ લાગ જોઇને મીઠા મધુર વચનોથી શિખામણ આપવાનુ ચૂકતી નહોતી.

સુલોચના કહે

[વિદેશ વાટ જાઉં છું. એ રાગ)

'ઘર તજીને પરમા નાથ જરૂર નહી ઠરો,
ઉજજડ વન તણી જમીન શા માટે ભરો?
બાલકોના હિત સ્વામી શા માટે હરો?
કર જોડી કહું છું, કુલટા સંગ ના કરો.
જરની સાથે જરૂર બધી આબરૂ જશે,
આખરે એ પંથ ખૂબ ઓરતો થાશે.
અનેક રાણા રંક થઈને એથી રડવડયા,
ભ્રષ્ટ થઈને પરત્રિયાના પાશ જે પડયા.
પાછળે જરૂર પ્રભુ! ઓરતો થશે,
લાજ લક્ષ્મી સંપત્તિ સર્વ ધૂળમાં જશે...'

મદન કહેઃ

'લવરી તજી દે તારી, ડા'પણ તારુ નથી ગમતુ મુજને,
નિર્લજ્જ નથી સમજતી, અનેક વેળા કહી થાક્યો તુજને'

પણ 'નાસ્તિ નષ્ટે વિચાર.' અધોગતિને જીવ જ્યાં લગી ચાહતે હોય ત્યા લગી એની વૃત્તિ એને કશુ સારુ કે સાચુ જોવા કે સાભળવા ન જ દીએ

આમ કરતા કરતા આખરે ધનદત્ત શેઠની તિજોરી ખૂટવા આવી. ધ મે ધીમે બધુ ય મદનસેનાને ત્યા પહોંચી ગયુ રફતે રફતે સુલોચનાના બધા અલંકાર પણ મદન લઈ ગયો. એક દિવસ માર ટ કરીને તે સુલોચનાને કહેવા લાગ્યો 'તારી પાસે જે

કઈ હોય તે મને આપી દે ' ત્યારે રડતાં રડતાં સુલોચનાએ રૂની પૂણી ભરીને એક ટોપલી આપી, તે લઈને મદન વેશ્યાને ત્યાં ગયો. વેશ્યા બધુ કળી ગઈ. તેણે જોયુ કે હવે તળિયુ દેખાયુ છે. હવે આ મદનમાં કંઈ સાર જેવુ રહ્યુ નથી એટલે તેણે પોતાની મુખ્ય દાસી કુંદન અને ચોકીદારને બોલાવી તેમને કહ્યુઃ

(ગીતિ)

'ખૂટયો માલ ખજાનો, લક્ષ્મી કેરુ નૂર ગયુ નાસી,
વેશ્યા તણા વચારો, દુઃખદ જણાવે આવીને દાસી.

' આવતી કાલે હવે જો મદન બારણે આવે તો ઝાડુ મારજો. મકાનમા દાખલ થવાની એને સાફ સાફ ના પાડી દેજો અને ઝાઝી ગરબડ કરે તો ધક્કો મારીને તેને કાઢી મૂકજો ' અહાહા! વેશ્યા તો ખરી જ ને! આખરે પોતાનો ભાવ ભજવ્યો. પણ મદન તો હજુ અધારામાં જ હતો કવિએ ઠીક જ કહ્યુ છે·

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्या· श्मशानघटिका इव वर्जनीया ॥

અર્થાત્—વેશ્યા ક્ષણમાં હસે, ક્ષણમાં પૈસા માટે રડે, વિશ્વાસ બેસાડે પણ પોતે વિશ્વાસ ન રાખે. માટે કુળવાન ને શીલવાને શ્મશાનઘટિકા જેવી વેશ્યાનો ત્યાગ કરવો

મદનની દશા આવી જ હતી એ ખુવાર થઈ ગયો હતો, પણ માનતો હતો કે મદનસેનાનું ઘર મારું છે ને? શી ચિંતા છે?

બીજે દિવસે મદન બારણે આવ્યો પણ બારણાં બધ હતાં. 'દાસી એય! ખોલ, કેમ બધ કર્યું છે?' મદનનો રુવાબ હજુ એવો જ હતો. દાસીએ બારણુ ખોલીને કહ્યુઃ 'પલાયન થઈ જાઓ, નહિતર ખાધ બેસશો.' દાસીએ ધમકી આપી! 'પણ તારી બાઈ

ક્યાં છે ?' મદન નરમ ઘેસ જેવો થઇ ગયો. 'બાઈએ જ મને હુકમ કર્યો છે. અંદર આવવાની મનાઈ છે. સીધેસીધા ચાલ્યા જાઓ.' બીજા માણસોને બોલાવ્યા, પણ કોઈએ કશું જ ગણકાર્યું નહીં. છતા મદનનો ચસકો એકદમ શે છૂટે ? એ તો ઊભો રહ્યો એને ઊભો રહેલો જોઈ દાસીએ ચોકીદારને બૂમ મારી તરત ચોકીદાર દોડી આવ્યો, અને એણે મદનને ધક્કો મારી માથે ધોલ લગાવી દીધી મદનની પાઘડી પડી ગઈ જે કાલ સુધી શેઠસા'બ કહી પગ સુધી નમીને સલામ ભરતા, એમને જ હાથે આટલુ ભયંકર અપમાન! મદનને ભારે ઊંડો આચકો લાગ્યો. એનો મુફ્લીસ ગુસ્સો ઠરી ગયો. આંખ ખૂલી ગઈ અને માબાપ તથા સ્ત્રીનાં બધા વચનો યાદ આવી ગયા તે ખૂબ પસ્તાયો, અને ઘરને આંગણે પાછો ફર્યો 'અંતનો આસરો મૂળઘર.'

સુલોચનાની મીઠી હૂંફ

મદન ઘેર આવ્યો ત્યારે સુલોચના બીચારી દળવા બેઠી હતી. તેવામાં આવી ઘરના એક ખૂણે બેસી મદને પોક મૂકી. તેનાં માબાપ જાણે કેમ આજે જ મરી ગયા હોય, તેમ તે રડ્યો. 'ઠોકર લાગી અને શુદ્ધ ઠેકાણે આણી.' પણ હવે તો એક ટંકનુ પૂરું ખાવાનુ નથી રહ્યું એ સ્થિતિ છે. દળીદળીને સુલોચનાને હાથે ભંભોલા ઊપડયા છે. અચાનક રડવાનો અવાજ સાંભળી આશ્ચર્ય પામતી સુલોચના તરત ઊઠી મદનની પાસે ગઈ પૂછ્યુ 'આમ કેમ ?' મદને પોતાનું માથું સુલોચનાના ખોળામા નાખી દીધુ ને રડતાં રડતાં કહ્યું:

(ભજન)

'તારાં બધાં વચનો સાચા વહાલી! વિચારતા રે,
શરમાયે છે મન મારું રે આજે. તારા.
મહા મૂર્ખાઈ મારી હવે જણાણી રે,
અનિષ્ટ કર્યું મેં મારું તારું રે આજે. તારા

ભારે ભૂલથી મેં મારા ભવને બગાડયો રે,
ખલક જાણ્યે મને ખારું રે આજે. તારા
એકે મારગ મને સારો નથી સૂઝતો રે,
વહાલી, હવે શું વિચારું રે આજે? તારા.
દોલત ખોયા પછી ડા'પણ આવ્યું રે,
સળગે મન જેમ એ સંભારુ રે આજે. તારાં'

સ્રીનું હૈયુ હવે હાથ ન રહ્યું. પણ તુરત જ એણે મન ઉપર સંયમ રાખ્યો; અને પોતાના પતિનાં આંસુ લૂછતાં લુછતા મીઠા સ્વરથી ઘણું આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: "દેવ! જે બનવાનુ હતુ તે બની ગયુ. આ દાસીએ તો આપને ઘણી વખતે વીનવ્યા, પણ મારાં, તમારાં અને માતાપિતાનાં એવા જ ભાગ્ય હશે તેથી ન સૂઝયુ હશે. બધું કર્માધીન છે! કશી ચિંતા ન કરો, નાથ! આપની સજીવન કાયા છે, તો લાખો કરોડો છે." અહા! કેવી ભવ્ય અને ઉચ્ચ આર્ય સન્નારીની મનોદશા!

દુઃખમાં કસોટી

સાચુ જ કહ્યું છે:

आपद्दि मित्रपरीक्षा, शूरपरीक्षा रणांगणे भवति।
विनये वशपरीक्षा, स्त्रियः परीक्षा तु निर्धने पुंसि॥

સંકટમાં મિત્રની, સમરાગણમા શૂરાની, અને નિર્ધનતામા સ્રીની પરીક્ષા થાય છે. સમૃદ્ધિ હોય ત્યારે સ્રીની પરીક્ષા નથી થઈ શકતી. ધન અને જોબન હોય ત્યાં 'પ્રાણનાથ! સ્વામીનાથ!' એવા લટૂકાપટૂકા કરવા સહેલા છે, પણ ઘરમા ખાવા લોટ ન હોય, બીજુ કશું ય ન હોય અને દાગીના વેચવા પડે, છતા કશાય કચવાટ વિના પતિના દુઃખમાં દુઃખ અને સુખમાં સુખ માનીને 'કંઈ હરકત નહી, સાદાઈમાં રહીશું; પણ અનીતિ ન કરશો' આવું કહેવુ એ ખૂબ કઠણ છે.

મદનને હવે સ્ત્રીના વચનો વારંવાર યાદ આવવા લાગ્યાં, અને તે ઘડી ઘડી પસ્તાવો કરીને રાવા લાગ્યો. જ્યારે વારંવાર રડી પડે છે, ત્યારે તેની પત્ની આશ્વાસન આપે છે

સુલોચના કહેઃ

(મરાઠી-સાખી)

'સ્નેહીનું આગળ ના માને, તે પાછળ પસ્તાયે,
નિજ કરથી બાજી બગડે, પછી શોચ કર્યે શું થાયે-
કહોને સ્વામી!
હિંમત રાખો, હવે ન રોશો, બાળ બધાં ગભરાશે,
જગતતણાં જન હાંસી કરશે, સર્વનું અઠીક ગણાશે-
કહું છું શિર નામી.'

મદન કહે.

'હાય! હવે મારે શું કરવું! શું મોઢું લઈ બહારે ફરવું?
પ્રભુ હવે મને દ્યો મારગ બતાવી,
જુઓ અજબ કરમગતિ કળી ન શકાય.'

સુલોચના કહે

'દિલગીરીથી હવે દિવસ ન વળશે, સર્વ સારું બની જાશે;
રળવાનો કંઈક રસ્તો શોધો, અન્નભેળાં તો થવાશે.'

મદન કહેઃ

'આવડતું નથી એકે કળા સરીખું કામ,
જેથી ધનને મેળવું; હાર્યો તેથી હામ.'

જાણે મહાપાપોનું પ્રક્ષાલન જ કરી રહ્યો હોય! હવે એ વિચારવા લાગ્યો કે શો ઉદ્યમ કરું? અરેરે! પૂરું ભણ્યો કે ગણ્યો નહીં. કાંઈ

ઉદ્યમ શીખ્યો જ નહિ. મારા હિતદર્શી સજ્જન પુરુષો, મુરબ્બીઓ, સ્નેહીઓ અને ગુરુજનોનાં બોધવચનો મેં ન સાંભળ્યાં. અને શઠ કુલટાએ 'સ્વામીનાથ! હું તમારી જ છું, આ બધુંય તમારું છે—' કહી કહીને મને ફસાવ્યો. અહા! સુલોચના તું ખરું જ કહેતી હતી. એ બધું તરકટ છે, પ્રભુ! ખરેખર જ તરકટ હતુ તારાં બધાં વચનો સાચાં જ હતાં.

શ્રોતાજનો! તમોને ભાવભીના થયેલા નિહાળી હું સમજી શકું છું કે મદનની તરફ હવે તમે સહાનુભૂતિ દર્શાવી રહ્યા છો અને તે યથાર્થ છે. મદન જો મૂળે જ કુટિલ હોત તો આટલા આંચકા પછી પણ એને આટલો પસ્તાવો ન થાત. પણ એ સુપાત્ર હતો. કુસંગથી જેવો એ કુમાર્ગે વળ્યો, તેવો જ હવે એને સુમાર્ગની પિપાસા જાગવા માડી.

અગાઉ સુલોચનાને તેના સસરાએ ગુપ્ત રીતે થોડા દાગીના આપેલા હતા, કે જે મદનકુમાર વેશ્યા પાસેથી કડવો અનુભવ લઇને આવે ત્યારે તેને અસહાય સ્થિતિમાં કામ આવે! એ વસ્તુ બધી સુલોચનાએ મદનકુમારને આપી દીધી, અને કહ્યું 'તમારાથી છાનું તમારા પિતાશ્રીએ મને આટલુ આપેલ છે. આ વટાવી વેપાર કરો' મદને તેમાંથી નાણું કરી વ્યાપાર કરવા માંડયો, પણ જિંદગીમા કોઇ દિન વ્યાપાર કરેલ નહી, તેમ લાણું ભણેલ પણ નહી, એટલે હતુ તેમાંથી ઓછું થવા માંડયું અને થોડા વખતમાં હતું તે પણ ગુમાવ્યુ. કોઈ સહાય કરે તેવા પણ ન દેખાયા એટલે એ મૂંઝાયો.

મનમાં એક વિચાર આવ્યો "લાવને ગણિકા પાસે જાઉં! ચાર આંખ ભેગી થશે તો જરૂર શરમાશે." એવો નિશ્ચય કરીને એ તો ચાલી નીકળ્યો અગાઉના ગમનમાં અને આ ગમનમાં ભાવનાનું અંતર આકાશપાતાળ જેટલું હતુ. પણ મદનસેનાના ચશ્મા જુદા જ હતા. તે એટલી સ્વાર્થી હતી કે મદનની દુઃખદ સ્થિતિથી

તે પીગળે તેમ નહોતી. મદન જેવા સત્તરને તેણે પાયમાલ કર્યા હતા, એટલે તે ટેવાયેલ હતી તેથી એક દમડી આપે તેવુ દિલ જ નહોતું. છતાં ગરજુને જ્ઞાન ન હોય. મદન વેશ્યાના ઘર તરફ ગયો ગણિકા નગરીની શોભા પેખી રહી હતી. જેવો એણે પોતાના મકાન તરફ મદનને આવતો દીઠો કે તરત જ તેણે નોકરો અને દાસી વગેરેને બોલાવી પહેલાં આપેલી સૂચનાને ફરી કડક રીતે કહી દીધી કે એને દ્વારની અંદર જ આવવા ન દેશો મદનકુમાર ગણિકાના મકાને જેવો પહોંચ્યો કે તરત જ કશુંય સાંભળ્યા વિના ગણિકાએ બારણા વાસી દીધા અને ફરમાવ્યુ કે, 'નાક છે કે નહિ ? આ તો પૈસાદારનુ સ્વર્ગ છે, નિર્ધનનુ નહિ. સમજ્યાને ?'

અફસોસ! આ દશા! કહીને મદન અનેક પશ્ચાત્તાપના વિચારો કરતો પાછો ફર્યો. એક મહિનામાં જે કંઈ હતુ તે ખલાસ થઇ ગયુ. સ્ત્રી મજૂરી કરે, પણ નાના નાના છોકરાં બિચારાં શુ જાણે કે એમનાં માબાપ નિર્ધન છે તેઓ તો હમેશની જેમ સારુ સારું ખાવાનુ અને રમકડાં માગે: "બા! મને આ અપાવ અને તે અપાવ!" "બેટા! તારા બાપુ બહાર ગયા છે તે લઇ આવશે," એમ બા ઓલભા આપે પણ બાપુ ક્યાથી લાવવાના હતા? એટલે એ આવે અને છોકરાં તો બૂમ પાડે પણ આપે ક્યાથી? આવા પ્રસંગે અઢળક ધનનો પોતે કરેલો દુર્વ્યય, પોતાની મૂર્ખતા, ઠોકરે મારેલી માબાપની શિખામણ, પત્નીએ અનેકવાર કરેલ સત્ય વિનવણીનો પોતે કરેલો તિરસ્કાર, વેશ્યાની પ્રપંચજાળ, દુરાચારી મિત્રોની સોબત—એ બધુ એક પછી એક સિનેમાની ફિલ્મના દૃશ્યોની પેઠે રજૂ થાય અને તદ્દન રડી પડે. પ્રથમ તો નાણાંનો છૂટથી ઉપયોગ કરતો હાથ પહોળો હતો, કોઇ દિન કરકસરનું કે સાદાઇનુ કશુય ભાન જ નહોતું. દુઃખ વધતા વધતાં એવી સ્થિતિ આવી પડી કે એક ટકના ખાવાના પણ સાંસા પડ્યા. છોકરા રોટલા માટે ટળવળે. હવે તો પાસે વેચવા જેવું કઇએ બાકી નહોતું.

'દશા આ શી થઈ મારી ? અધમ સ્થળ મેં કરી યારી !
ફસાયો ફંદમાં ભારી, નીતિને મેં કરી ન્યારી.'

એમ પશ્ચાત્તાપ તો ઘણો થાય, પણ એ તો હવે રાંડયા પછી ડહાપણ! જવા જેવુ જ્યાં જ્યાં હતુ ત્યાં જઇ આવ્યો પોતાની બુદ્ધિ પહોંચે એટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા. પણ કશુ ન વળ્યું

છેવટે હિમ્મત હારી ગયો. આપઘાત કરવાના દુષ્ટ વિકલ્પો એને ઘેરી વળ્યા. 'કોઈ ઝેર આપે તો પી જાઉં," એવી પ્રેરણા કરે છે. ત્યાં જ રસ્તામાં વાતચીત કરતા લોકો નીકળ્યાઃ "અહો! લક્ષ્મીધર શેઠની આજકાલ બોલબાલા છે. દાનમાં તો જાણે બીજો કર્ણ, અને કેવા મીઠા મને સહુને રાજી કરે છે!" આ વાત સાંભળી મદન લલચાયો. પણ વળી એને વિચાર આવ્યોઃ "હું ધનદત્ત શેઠનો દીકરો, મારાથી તેની આગળ કેમ હાથ લાંબો થાય!"

તુલસી કર પર કર કરો, કરતલ કરો ન કોઈ,
જા દિન કરતલ કરો, તા દિન મરણુ જ હોઈ

વળી વિચાર આવ્યોઃ "આપઘાત અને યાચના એ બેમાં તો આપઘાત જ ભૂ ડો છે. લાવ ત્યારે જઉં" એમ મનનું સમાધાન કરી તે આપદ્ધર્મ ગણી હળવે હળવે શેઠના ઘર તરફ ચાલ્યો.

શેઠને દ્વારે મુનીમની લાત

શેઠને ત્યાં પહોંચ્યો તો ખરો, પણ શેઠને, દૂરથી સામે બેઠેલા જોતા જ શરમાયો. એના પગ ધ્રૂજવા લાગ્યાઃ 'જઉં કે ન જઉં?' છેવટે શેઠ બહાર જાય પછી મુનીમ પાસે માગું—એવો નિશ્ચય કરી ઊભો રહ્યો. પેલો વેશ્યાનો સંગ અને એનાં દુષ્ટ પરિણામ ઉપર તે વિચાર કરી રહ્યો હતો, તેટલામાં દસ, અગિયાર, બાર વાગ્યા. શેઠ ગયા એટલે મુનીમના મનમાં થયુ "ચાલ, હવે તો સમય થઈ ગયો, જમવા જઉં." પણ જ્યાં તૈયારી કરી છે, ત્યાં એને

વખતે મદનકુમાર મુનીમ પાસે ગયો અને યાચવા લાગ્યો. મુનીમ તો ખૂબ ઉશ્કેરાયો: "અત્યાર સુધી ક્યાં ગયો હતો?" એમ કહી આઠદસ ગાળો ચોપડાવી "ચાલ, જા અહીંથી," કહી બાવડું ઝાલીને ખેંચ્યો. તેમ છતાં મદન ખસ્યો નહી. ખસીને ક્યાં જાય? કશો જ આશરો નહોતો રહ્યો. એટલે મુનીમે તો ભારે ક્રોધપૂર્વક જોરથી લાત મારી: 'સાળા! કહ્યું છતાં માનતો નથી, ને હજુ જતો નથી? સાળા!' ને જોરથી લાત વાગતાંની સાથે મદન પડી ગયો, અને મોમાંથી કારમી ચીસ નીકળી ગઈ. અહા! કેવુ કરુણામય ચિત્ર! ઉપર ગયેલા શેઠ આ કારમી ચીસ સાભળતાં જ નીચે ઊતરી આવ્યા મુનીમ ઝખવાણો પડી ગયો. દયાળુ શેઠે મદનને પોતાના ખોળામાં લીધો. શેઠના સજ્જન અને કોમળ હૃદયમાંથી દયાનો ઝરો વછૂટયો "ભાઈ! બાપુ! તુ કોણ છે અને તને શી જરૂર છે?" પણ એટલામા તો પચીસપચાસ માણસો ભેગા થઈ ગયા. મદનની આંખમાંથી દડદડ આંસુની ધારા ચાલી. સંતપ્ત હૃદયે ઠાંસી રાખેલો પરિતાપ, મીઠી સહાનુભૂતિની હૂંફમા એકાએક આંસુના રૂપમાં નીકળી પડે છે. તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યુ પહેલા તો ખૂબ રડી લીધુ. શેઠે પોતાની ગોદમાં તેનુ મોં છુપાવી દીધુ હતુ. થોડીવાર પછી શેઠે પૂછ્યું, એટલે ગળુ ઠીક કરી એણે પોતાની અથથી માડીને ઇતિ સુધીની ટૂંકમાં કરુણકથા સંભળાવી. અને વળી ડૂસકાં ખાતાં ખાતાં મોટેથી રડી પડયો.

લક્ષ્મીધર શેઠની અમીદૃષ્ટિ

લક્ષ્મીધર શેઠની આખમાં પણ આસુ આવી ગયા.

"મીઠુ હૈયું વહે જ્યારે, પૂર ખાળી શકે ન કો,
અંગની આરસી આંકે, અપૂર્વ પ્રતિબિંબતા"

ધનદત્તના દીકરાની આ હાલત થાય! એને અહીં યાચવા આવવુ પડે! મુનીમની લાત ખાઈને એ નીચે પડે. એ દૃશ્યે શેઠને

કપાવી મૂકયા. શેઠે મુનીમને મીઠો ઠપકો આપ્યો: "કોઈ માણુસ ગમે તે વખતે યાચવા આવે તોપણ આપવુ અને ખાલી પાછો ન મોકલવો." પણ શેઠ કહે, તે પહેલા જ મુનીમ સમજી ગયો હતો. એનુ મોઢુ શરમથી નીચે નમી ગયુ હતુ.

"સમય સરખા નથી સહુના, સદા તડકા અને છાંયા;
વખત આવ્યે જરૂર વહાલા, ભલા થઇને ભલું કરજો."

છેવટે મદનને શેઠે ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું અને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. તેની પુષ્કળ બરદાસ અને આગતાસ્વાગતા કરી લીધા પછી. વર્ષ સુધી પહોંચે તેટલી ખોરાકીની બધી ચીજો અને વિવિધ વસ્ત્રોથી તેને નવાજ્યો. ઉપરાંત બીજાંય સાધનોની જોગવાઈ કરી આપી. ક્યા આપઘાતની સ્થિતિ અને ક્યાં શેઠની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ !

'ક્ષણે હસાવ, પળમાં રડાવે.
છે કર્મ કેરી ગતિ ન્યારી ન્યારી."

મદનનો જીવ નાચી ઊઠ્યો

અંતરની આશિષ

એના ઊંડા અંતરમાથી 'ભલુ થજો ભગવાન !' એ આશીર્વાદના વચન આપોઆપ સરી પડ્યાં.

હાય દુ:ખિયા તણી જીગરની હોય તો,
જાય ખાલી નહી એમ જાણો,
જીગરના હોય આશીર્વાદો કદી,
જાય ખાલી ન મન એમ આણો.

હમેશા પુત્ર માટે ઝૂરતી લક્ષ્મીધર શેઠની પત્નીને તે જ દિવસથી ગર્ભ રહ્યો. વણમાગ્યા સહજભાવ નીકળે તેની કિંમત આંકી શકાય તેમ નથી. અહી તમને કદાચ એ શંકા થશે કે પ્રારબ્ધમાં ન હોય તો કેમ મળે ? એ શંકાઓ ખોટી નથી, પણ પ્રારબ્ધ આડાં પાંદડાં

હોય છે, તે આવા પ્રબળ નિમિત્તે સહેજે ઊડી જાય છે.

મદનને પણ શેઠનો સંગ થયો, અને તેનું મહાન પરિવર્તન થયું. શેઠને દિનપ્રતિદિન એના પ્રત્યે સવિશેષ ભાવ જાગવા માંડ્યા. શેઠે વેપારમાં પણ અમુક ભાગ કરીને તેને દુકાનમા રાખ્યો, અને હળવે હળવે તે પાછો આબાદ બન્યો. ભાગ્ય ઊઘડ્યું, વ્યાપારમાં ક્રમેક્રમે પાવરધો થયો. ઉદાર તો મૂળથી હતો સેવાભાવી અને સુજાણ બન્યો.

લક્ષ્મીધરને ત્યા સતાન હતુ નહી. તેમને પુત્રરત્ન સાંપડ્યું; અને મદનની આબાદાની અને ખાનદાની પરવારી બેઠી હતી તે પાછી મળી લક્ષ્મીધર અને ચપકલતાનુ સહૃદય દાન ફળ્યુ, અને શ્રી સુલોચનાની તપસ્યા ફળી

બધુઓ!

તમે કુસંગનુ ભયકર પરિણામ અને સત્સગથી સુધરેલી દશાનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત તો જોયુ,

જેસલને તોરલનો સત્સંગ

જેસલ જાડેજા મહા લૂટારો હતો, એના પાપકરમમા કશી જ મણા નહોતી. એ પોતે જ પોતાના મુખે પાપ પ્રકાશતાં કુહે છે

હરણ હણ્યાં છ હજાર, તોળીરાણી! હરણ હણ્યાં છ હજાર!
વનના મૃગલા મારિયા, તોળાદે રે, એમ જેસલ કે' છે જી!
લૂંટી કુંવારી જાન, તોળીરાણી! લૂટી કુવારી જાન રે!
સાત વીસુ મોડણ ધા મારિયા, તોળાદે રે, એમ જેસલ કે' છે જી!
માથાના જેટલા વાળ, તોળીરાણી, માથાના જેટલા વાળ રે!
એટલા કુકર્મો મેં કર્યાં રે, તોળાંદે રે, એમ જેસલ કે' છે જી!

કેવી રોમાંચક કહાણી છે! પણ સતીના અલ્પકાળના પ્રસગે એનો અતર આત્મા સળવળી ઊઠ્યો.

જોકે એ જેસલ તો બદદાનતે જ સતીને ઊંચકી લાવ્યો હતો, પણ સતીત્વના અમોઘ બળ આગળ પાશવી બળનું શું ગજું ? ઝળકતી પ્રતિભાએ પોત પ્રકાશ્યું અને જેસલનાં હાંજાં ગગડી ગયાં. ખાડીમાં બેડલી ડૂબવા લાગી. આખરે એ પાયે પડ્યો અને સતીએ ઉચ્ચાર્યું : 'ડર મ, ડર મ, વીરા !'

પાપ તારું પ્રકાશ, જાડેજા ! ધર્મ તારો સંભાળ રે !
તારી બેડલીને બૂડવા નહિ દઉં, જાડેજા રે, એમ તોરલ કે' છે જી.

અને ખરેખર બેડલીને આખરે બૂડવા ન જ દીધી.

પારસમણિ ઔર સંતમેં, બડો આંતરો જાણ;
વો લોહા કંચન કરે, વો કરે આપ સમાન.

એ પંક્તિ અક્ષરશઃ યથાર્થ બતાવતી એ બન્ને સંતસતીની સમાધો, અંજારના ગઢમાં આજે પણ સમીપમાં સૂતી છતાં જાગતી કાં ન હોય તેમ પડી છે, અને દ્રષ્ટાને પણ અનેરી પ્રેરણા પાઈ રહી છે. ભીલપુત્રી શબરીનું સમૂળું સંસ્કારપરિવર્તન નર્મદાકાંઠે નિવસેલા માતંગ ઋષિના સત્સંગને પરિણામે જ હતું—કે એનાં એંઠાં બોર શ્રીરામે હોંસે ખાધાં અને શ્રીરામને હાથે એનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. જૈનશાસ્ત્રમાં શ્રેણિક મહારાજાના સુધર્મિષ્ઠ પુત્ર અભયકુમાર અને સુલસ કસાઈનો સરસ પ્રસંગ છે. કાળસુરી કસાઈનો પુત્ર સુલસ કસાઈ ખાટકી મટીને મહાજન થયો અભયકુમારના સત્સંગથી પોતાનો ધંધો છોડી એણે અભયનો માર્ગ લીધો.

રહનેમિ અને રાજેમતી

જૈનસૂત્રોમાં રહનેમિ અને રાજેમતીનો પ્રસંગ અજોડ રીતે મશહૂર છે. સંક્ષેપમાં એ પ્રસંગ આ જાતનો છે.

નેમિનાથ પ્રભુના લઘુ બંધુ રહનેમિ, પ્રગાઢ કુમારવયે જ લગ્નનું આમંત્રણ નકારીને ત્યાગીજીવન સ્વીકારે છે. વૈભવવિલાસમાંથી

નીકળીને તપસ્યા સેવતાં સેવતાં એમને વર્ષો વીતે છે. યોગસાધનામાં ઠીકઠીક આગળ વધ્યા છે. પણ વિકારનો કાંટો મૂળમાંથી નીકળ્યો નથી. ગિરનારની એકાંત ગિરિકન્દરામાં ઘણુખરુ વસે છે. અને નિકટના નેસડામાં કે નાના ગામડાંમાંથી ભિક્ષા વહોરી લાવે છે.

આ તરફથી નેમિનાથને પણ વિવાહ કાજે જતા રસ્તામાં બંધાયેલા અનેક પશુઓના પોકાર સાંભળવા માત્રથી પૂર્વકાળના વૈરાગ્યસંસ્કારોનો ઉદય થાય છે અને સારથિ દ્વારા પશુઓને મુક્ત કરીને તત્કાળ રથ પાછો ફેરવી ઘેર જઈ સ્નેહીસબધીઓની આજ્ઞા મેળવીને પોતાના મિત્રોના મહાયૂથ સાથે સાધુતાને માર્ગે સચરે છે, દીક્ષિત બને છે. એમનાં ભાવિ પત્ની રાજેમતીને આ ખબર અચાનક જ્યારે મળ્યા, ત્યારે ક્ષણવાર તો આઘાત થયો, પણ આઘાતનો પ્રત્યાઘાત એના અતઃકરણે સુદર રીતે વાળ્યો.

"દેહલગ્ન કરતા આત્મલગ્ન ઊચી વસ્તુ છે" બસ એણે પણ પતિનું અનુકરણ કર્યું.

એકદા ગિરનાર તરફ પોતાના હૃદયારૂઢ નેમિનાથ પ્રભુનાં દર્શનાર્થે બીજી સગિની સાધ્વીજીઓ સાથે તે જાય છે. ત્યા રસ્તામાં વૃષ્ટિ પડતાં ઓથ લેવા બધા છૂટા પડી ગયાં છે. જેગાનજોગ આ જ કન્દરામાં રાજેમતી આવી લાગ્યા, અને આ સ્થળે 'કોઇ નથી' એમ ધારીને ભીંજાયેલાં વસ્ત્રો ઉતારી પહોળા કરે છે, ત્યા અત્યત સ્વરૂપા રાજેમતીના નગ્ન દેહનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો આ દૃશ્ય ગુફાના અધકારમાં દૂર બેઠેલા રહનેમિની આખે ટકટકી લગાડીને જેયુ અને એનો સૂતેલો વિકાર બહાર નીકળ્યો રહનેમિ ભાન ભૂલ્યા.

રાજેમતીનું પણ તત્કાળ ધ્યાન ગયુ અને પુરુષ જેતા જ સ્ત્રીસુલભ લજ્જા સ્પર્શી ગઈ 'અહો ! મેં પૂરી તપાસ ન કરી.' એ ગફલતનાં કારણે ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી એ ઉત્કટ આસને બેસી ગઈ. હાથેથી વસ્ત્ર ખેચી અંગ પર લપેટી લીધુ. "અહો રાજેમતી! નેમિનાથે ત્યાગ

કર્યો, એ હું જાણું છું એટલા જ માટે તમે આ માર્ગ લીધો કે શું ?" વળી જરા આગળ: "યૌવન આમ જ ખોઈ બેસવુ ગમે છે ?"

રહનેમિ જેવા ત્યાગીના મોંના આ વચને રાજેમતીનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. સચેતન બનીને તે કહે છે. "કેમ રહનેમિ! યોગમાર્ગથી કંટાળ્યા છો ?"

"રાજેમતી! મને એમ થાય છે કે આપણે થોડો વખત સંસારમા રહી પછી ફરીને યોગમાર્ગ આદરીએ!" જરા મુસીબતે વાકય પૂરુ કર્યું.

"રહનેમિ! રહનેમિ! 'આપણે' કહેતા જીભ કપાઈ નથી જતી? કોની સામે આજે શુ બોલી રહ્યા છો? સંસાર! અહા! કેટલું અંતર? ક્યા ત્યારનો સુંદરીઓના નિમંત્રણનો સમર્થ ત્યાગી રહનેમિ અને કયા આજનો પળવારના પ્રસંગમાં ભાન ભૂલેલો રહેનેમિ! વિચાર! વિચાર! ફટ છે ભૂંડા! તારા કુળ તરફ તો જો! જાતવાન અગંધન કુળના સર્પો મરી જવુ પસંદ કરે છે, પણ વમેલા વિષને ફરીથી પીતા નથી. તુ તો તારા વમેલાને જ ચૂસવા તત્પર થયો? અરે! આપઘાત આથી શો ખોટો? તારી તપશક્તિ ને આત્મજ્ઞાન ક્યાં ગયા? તારાથી ન જ રહેવાય તો આપઘાત કરીને મરી જવુ શ્રેષ્ઠ છે, પણ કામવૃત્તિને અધીન ન થા એ અધીનતામા તારો યોગ જ નથી ભ્રષ્ટ થતો, એમાં તો આખો યોગમાર્ગ અભડાય છે. અરે રે! આ હાડ, માંસ, ચામ, મજ્જા, અને મળમૂત્રથી ભરેલ દેહમા તારા જેવા સમર્થને વિકાર કેમ પ્રગટ્યો?" રાજેમતીના એક એક વચનમાં પાષાણને પિગળાવવાનુ ભગીરથ સામર્થ્ય હતુ. એના વચનપ્રહારથી રહનેમિનો આત્મા ઓગળી ગયો એનુ શલ્ય નીકળી ગયું. એ ઠેકાણે આવ્યો. એને ભારી પસ્તાવો થયો, અને સતીની ક્ષમા માગી

સારાંશ કે સતીના ક્ષણિક સંગમા રહનેમિની મૂર્ચ્છા ટળી ગઈ, એની સાધનામાં જે કાંટો નડતો હતો, તે ઊખડી જતાં જ સાધના સિદ્ધ થઈ

સારાંશ:

'क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका भवति भवार्णवतारणनौका।'

અથવા તો

' આધીમેં આધી ઘડી, આધીમેં પુનિ આધ,
તુલસી સંગત સાધકી, કટે કોટિ અપરાધ "

જે પરિણામ સત્સંગનું, તેથી ઊલટું જ કુસંગનું, એ કહેવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર હોય।

'અનુપ્રેક્ષા'

[પ્રવચન છઠ્ઠું]

તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ!

આજનો વિષય અનુપ્રેક્ષા છે.

अनु + प्र + ईक्ष् ધાતુ પરથી 'અનુપ્રેક્ષા' શબ્દ તૈયાર થયો છે. એનો ભાવાર્થ 'આત્મનિરીક્ષણ' છે. આથી તમો સહેજે સમજી શકશો કે 'સત્સંગ' પછી આ વિષય લીધો છે, તે યથાર્થ છે. જિજ્ઞાસાની અને સત્સંગપિપાસાની ભૂમિકાએ પૂગ્યા વિના મનને ઇન્દ્રિયો એવી તો **'बलादिव नियोजितः'** બલાત્કારથી નીચે ઘસડી જાય છે કે ઊંડે જઈને 'આત્મનિરીક્ષણ' કરવું એને અશક્યવત્ બની રહે છે.

વિવેક અને આત્મનિરીક્ષણ વચ્ચે સ્થૂળ રીતે ભલે ફેર ન દેખાય, પણ સૂક્ષ્મ રીતે મહાન અંતર છે. વિવેકમાં તજવા યોગ્ય શું? જાણવા યોગ્ય શું? અને ગ્રહવા યોગ્ય શું? આ પૃથક્કરણ કરવાનું જ માત્ર હોય છે જ્યારે 'આત્મનિરીક્ષણ'માં તો પ્રત્યેક પ્રસંગ વચ્ચે આત્મધારા અખંડ રાખવાની હોય છે, અર્થાત્ કે સૂક્ષ્મ સ્થૂળ બધી ઘટનાઓ સાથે આત્મદૃષ્ટિનો સમન્વય સાધવાનો હોય છે.

જીવનનાં વહેણો

ગત સત્રના વ્યાખ્યાનમાં જીવ અને પુદ્‌ગલ ને સંબંધ ધરાવતાં

બીજાં સાત તત્ત્વો વિશે ટૂંકામાં કહી ગયો છું. 'આત્મનિરીક્ષણ' વિષયને જેટલે અંશે જે તત્ત્વો સાથે સંબંધ છે, તેમનો અહીં ફરી ઉલ્લેખ કરું છું.

આસ્રવ, સંવર અને નિર્જરા આ ત્રણ તત્ત્વો અત્યંત મહત્ત્વનાં છે. સંસારચક્રમાં પડેલા જીવોના જીવનમાં એ ત્રણ વહેણો મુખ્યત્વે હોય જ છે.

આસ્રવ એટલે આવવું. પાપ અને પુણ્યના આગમનને જૈન પરિભાષામાં આસ્રવ કહે છે. સંવર એટલે રોકાવું. આવતા પાપ કે પુણ્યના પ્રવાહને રોકવા, એમાંથી કશાયમાં આત્માનું ન લેપાવું, એનું જ નામ સંવર નિર્જરા એટલે કર્મોનું જરી જવું, છૂટું થવું કે બળીને ખાખ થવું.

આસ્રવના બે ભેદ છે· (૧) શુભ અને અશુભ. શુભ આસ્રવને પુણ્ય કહેવાય છે, અને અશુભ આસ્રવને પાપ કહેવાય છે. પાપ એ લોખંડની બેડી છે, તો પુણ્ય એ સોનાની બેડી છે બન્ને આત્માને તો જકડી રાખે છતાં પુણ્યનું સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે.

વિકાસની વાટે

વિકાસની શરૂઆત પુણ્યસંચયથી જ થાય છે. સંવરની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા વિના સકામ–સજ્ઞાન નિર્જરાની ક્રિયા થઈ શકે જ નહિ. અને સંવરની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી પુણ્ય અને પાપ બન્ને આસ્રવો-રૂપ બંધનથી આત્માને નિર્લેપ રાખવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ આવો પુરુષાર્થ માનવતાને જ સુલભ છે. માનવદેહ બહુ પુણ્ય-પ્રકૃતિથી જ સાંપડે છે. છતાં માનવતાની ભૂમિ પર પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઇચ્છનીય છે, પણ પાપાનુબંધી નહિ એ બીના પ્રથમ ખંડમાં પવિત્ર પુણ્ય વિષેની વિશદ ચર્ચામાં કહી ગયો છું. તમને ફરી ફરી એ કહેવાની જરૂર જોતો નથી કે બધી અનુકૂળતાઓ, સાચા સ્નેહીઓ, સાથીઓ, સબંધીઓ, મનોબળ, વચનબળ, તનબળ, પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય,

વિદ્યાપ્રાપ્તિ, આ બધું પુણ્યપ્રકર્ષનું પરિણામ છે. પણ કામનાથી પુણ્યનાં મધુર ફળો મેળવવા માટે પુણ્ય કરેલ હોય—એ તો ઊલટાં પાપવૃદ્ધિના કારણરૂપ નીવડવાનો સંભવ છે. સયમનુ પાલન કરતાં, બદલાની ઇચ્છા વિના, નિષ્કામભાવે સેવા કરતા, અનાસક્ત ભાવે અર્પતાં, યશ, કીર્તિ, શ્લાઘા, માન, સન્માનની ઇચ્છા વિના કર્તવ્ય બજાવતાં, જે પુણ્ય બંધાય તે પુણ્ય બંધનરૂપ થતું નથી એ સિવાયના પુણ્ય બધનરૂપ, અનિચ્છનીય છે. અતરમેલ કાઢવા માટે, તન, મન અને વાણીથી કર્મમાં યોજવાની વાત હુ આ પહેલાંના વ્યાખ્યાનમાં કહી ગયો છુ.

કારણકે આપણને દર્દ થાય છે ત્યારે એ દર્દ શુ છે તેનુ આપણે અને વૈદ બન્ને પ્રથમ તો નિદાન કરીએ છીએ અને પછી જ દવાનો પ્રબધ કરીએ છીએ. કારણ કે પેટમાં દુખાવો છે કે માથું દુખે છે, કે બંધકોશ છે, એ કયા કારણથી છે, એ જાણવાથી તે દર્દને લગતી દવા થઈ શકે! તે જ રીતે અંતરનાં દર્દો જાણવા માટે એ અંતરના દર્દનુ બરાબર નિદાન થવુ જોઈએ જેમ દર્દી પોતાના દર્દની ઘટવધની હમેશ ડાયરી રાખે છે, તેમ અંતરના દર્દની પણ ડાયરી રાખવી જોઈએ.

વિષયાધનો આસ્રવ જુદો અને પરોપકારીનો આસ્રવપ્રવાહ જુદો. ખૂરુ કરનારનો જુદો અને સેવા કરનારનો જુદો. કર્મપ્રવાહ તો બન્નેમાં. પરતુ શુભ અને અશુભ એટલો ભેદ આ રીતે આસ્રવની શુભાશુભતા સમજી પોતાની ભૂમિકાને આચરણીય હોય તે આચરવું અને અન્યને દૂર કરવું એ અનુપ્રેક્ષાનું ફળ છે.

ઘણીયે વાર શુભ પ્રવૃત્તિમાં પણ મનુષ્ય અશુભ આસ્રવનો બધ કરતો હોય છે. કોઈ પણ સારુ કૃત્ય કરવામાં પોતાના સ્વાર્થની, માનની, આશાની કે એવી કોઈ બૂરી ગધ આવે તો તે શુભ કાર્ય હોવા છતાં માનવીના જીવન પર તેની ખોટી અસર થાય છે, અને

તે અશુભ આસ્રવ ગણાય છે. ત્યારે ઘણીવાર બાહ્યદષ્ટિએ બીજાઓને અમુક પ્રવૃત્તિ શુભ નથી દેખાતી, છતાંએ તે કાર્ય કરનારને તેમાથી શુભાસ્રવનો લાભ થાય છે. કેમકે શુભાશુભ આસ્રવનો આધાર તેના પરિણામ—અધ્યવસાય—ઉપર હોય છે. આથી જ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે.—

"જે આસવા તે પરિસવા," અને "પરિસવા તે આસવા" એટલે કે ઘણા સાધકોને પાપના સ્થાનો પણ સંવરરૂપ બને છે, ઘણાઓને સંવરસ્થાનો પણ પાપરૂપ બને છે, અને તેનુ કારણ તે કાર્ય પાછળની વૃત્તિ પર અવલંબે છે.

માટે પ્રત્યેક પળે તમારી પ્રત્યેક ક્રિયામા તેની પાછળની વૃત્તિની તમો બારીકાઈથી તપાસ કરો. આસ્રવની નીક સામે અનિમેષ દષ્ટિ રાખો. જેમ છૂપી પોલીસ ગામમાં કોણ આવ્યુ, શા માટે આવ્યુ, અહી કેટલા દિવસ રહ્યુ, તેણે શુ કામ કર્યું, એમ તે વ્યક્તિને લગતી પ્રત્યેક ક્રિયાની ચાંપતી તપાસ રાખે છે, તેમ વિકાસની ઇચ્છાવાળા સાધકે પોતે પોતામાં બીજો કોઈ ન જાણે તે રીતે બારીકાઈથી તપાસ રાખવી જોઈએ: રાત અને દિવસ ખડેખડી ચોકી કરવી જોઈએ, અર્થાત્ કે ઉપયોગ રાખવો જોઈએ.

ઘણા કાળથી જીવ પ્રાયઃ ઘોર ભાવનિદ્રામાં સૂતો રહ્યો છે, એથી જ એને ઊઘવુ ગમે છે. એની મીઠી ગુલાબી નિદ્રાનો લાભ લઈ કામક્રોધાદિ લૂટારાઓ આત્મધન લૂટી રહ્યા છે, અને પેલી દાસીની જેમ પાચ મિનિટ અસયમે સૂવાના પાચ ફટકા મળ્યા, તેમ ફટકા લગાવી રહ્યા છે.

દૃષ્ટાંત

એક વખત કોઈ એક ગામના મહારાજાએ ભારે ખર્ચે પોતાની મનપસંદગીનો એક પલંગ મંગાવ્યો હતો. સુંદર સ્પ્રીંગવાળો, તદ્દન નવીન પદ્ધતિનો એ પલગ તાજેતરમાં આવી પહોંચ્યો હતો. આજે

તે પલંગને તેણે પોતાના અંતઃપુરમાં આવેલા પોતાને સૂવાના ભવ્ય દીવાનખાનામાં વસાવ્યો હતો તે પલંગ પર પલંગને છાજતું રંગબેરંગી મુલાયમ બિછાનુ પણ પાથરેલું હતુ. તેને પોતાના ઓરડામાં મુકાવી મહારાજાએ ધારેલું કે આજે રાત્રે આ પલંગ પર સૂઈને મોજ માણીશ. પરંતુ યોગાનુયોગે તે જ દિવસે બપોરના એક દાસી તે ઓરડાને સાફસૂફ કરવા માટે આવી. તેણે ખૂબ ચીવટપૂર્વક એ ગૃહમંદિર સ્વચ્છ બનાવ્યુ. ત્યાર બાદ દ્વાર પાસે ઊભી રહી તેણે એક તીક્ષ્ણ નજર ઓરડા તરફ ફેંકી. આસપાસની અનેક મોહક છબીઓ અને પદાર્થો વચ્ચે બરાબર મધ્યભાગમાં ગોઠવાયેલા એ મખમલના બિછાનાઓથી સુસજ્જિત તદ્દન નવીન અને વિલક્ષણ પલંગને જોઈને તેને જરા આકર્ષણ થયુ, મન ખેંચાયુ, વૃત્તિએ વેગ આપ્યો, અને એકાંતે તેમાં સાથ પૂર્યો. આજુબાજુ કોઈ નથી ને? એવી જરા ખાતરી કરી તે પલંગની નજીક આવી, અને પલંગના બિછાના પર પોતાનો એક હાથ મૂકયો. ભગવાન મહાવીરે કહ્યુ છે કે, 'મંદાય ફાસા બહુ લોહણીયા.' મનને મંદ નિર્બળ કરનારા સ્પર્શો ખરેખર લોભાવનારા હોય છે. તે દાસીને નરમ નરમ સ્પર્શ બહુ ગમ્યો પાસે કોઈ નહોતું, એટલે વિચાર્યું કે લાવને જરા બેસી જોઉ. એમ વિચાર થતાં જ જેવી બેઠી કે તુરત જ સ્પ્રીંગવાળો પલંગ હોવાથી તેનું શરીર ઊંડું ઊતરીને હિંડોળા ખાવા લાગ્યુ. આથી તેને ખૂબ મજા આવી. હમણા કોણ આવવાનુ હતું ? લાવ, જરા બેચાર મિનિટ લેટી જાઉ. આવો લહાવો ફરી ક્યારે મળશે, એમ ધારી તે આડે પડખે થઈ. હમણાં ઊઠું છુ, એમ વિચારતાં તે પ્રમાદમા પડી. પડી તેવી જ તેને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઈ. એક તો કદી નહિ અનુભવેલા એવા પલંગ પર સૂવાનુ મળ્યું, બીજી તરફથી ચોતરફની બારી ખુલ્લી હોવાથી મંદમંદ પવનની લહેરીઓ આવી રહી હતી. પણ સ્વર્ગીય આનંદ માણતા નિદ્રાદેવી ત્રણચાર મિનિટમાં તેને છોડે તેમ કયાં હતી ?

પૂરો પાએક કલાક માંડ થયો હશે, તેવામાં એકાએક અકસ્માત્-યોગે મહારાજાજી પોતાના માનીતા પલંગને જોવા માટે જ ખાસ એકલા પધાર્યા. ત્યા એકાએક આ દૃશ્ય જોયું. પછી પૂછવુ જ શુ? પ્રથમ તો જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પણ જ્યારે તેણે જાણ્યુ કે આ તો પેલી બાનડી છે, ત્યારે તેને ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો ‘રંડા! કમજાત! મારા પલંગ પર?” એમ દાત કચકચાવતા ક્રોધથી લાલઘૂમ બનેલા મહારાજાએ, પાસેનો ચાબુક પોતાના હાથમાં લઈ ચમચમાટ કરતા બેત્રણ ફટકા લગાવી દીધા. પેલી ઘસઘસાટ ઊંઘતી દાસી પહેલે જ ફટકે ‘ઓય માડી!’ કરતી ઝબકી ઊઠી, અને સામે જોયું તો મહારાજા પોતે જ હતા તુર્ત જ તે જાણી ગઇ કે બાજી બગડી ગઈ છે. પણ તે દાસી ખૂબ ચાલાક અને ચતુર હતી, એટલે તેણે દાવ બદલ્યો અને નીચે ઊતરીને તુરત જ હસવા મડી અને કહેવા લાગી. ‘કૃપા કરી હજી લગાવો, જલદી લગાવો.’

આ જોઈ રાજાજીનો પ્રકોપ કાઈંક નરમ પડ્યા અને વિચારમાં પડી ગયા કે આટલા માર પછી હસવુ આવે એ તો ખૂબ નવાઈની વાત! કારણ જાણવાને આતુર થયેલા રાજાએ દાસીને પૂછ્યુ: “આવા વખતે તને હસવુ કેમ આવે છે?” પણ દાસી તો સાભળ્યા વિના બસ ‘મને હજી મારો’ એમ કહેવા લાગી. મહારાજાની આતુરતા વધી પડી અને ફરી ફરી પૂછવા લાગ્યા બહુ આનાકાની પછી દાસીએ ઠાવકું મો રાખી કહ્યુઃ “ગરીબપરવર! તેનું કારણ આપ સાંભળી નહિ શકો. મને માફ કરો!” મહારાજા તો આતુર હતા તેણે કહ્યુઃ “જા, તારા બધા ગુનાઓ માફ છે.” ગુનો માફ થવાની ખાતરી મળ્યા પછી તે દાસી કહેવા લાગી. “મહારાજા! મને એમ થયુ કે હુ તો ફક્ત પાચદસ મિનિટ એ પલંગમાં સૂતી, એટલા પ્રમાદના બદલામા ચમચમાટ કરતા ચારપાંચ ફટકા પડ્યા, તો આ પલંગ પર આખી જિંદગી સુધી સુનાર અહોનિશ પ્રમાદમા રહેનારનુ શું થશે? દીનદયાલ! હું તો આટલેથી જ બચી ગઇ એથી

જ પ્રભુનો પાડ માનીને હસ્યા કરું છું."

મહારાજા વિચક્ષણ હતા. દાસીના આ શબ્દોએ તેને ખૂબ અસર કરી. તેને બરાબર સમજાયું કે વિલાસ ભોગવનારની સ્થિતિ ખરેખર ભયંકર થાય છે પરિણામે એક પછી એક આવતા વિચારોએ મહારાજાને ભાનમાં લાવી મૂકયા. તેની ભાવના પલટી ગઈ. વિલાસોનું દુષ્ટ પરિણામ તેને સમજાયુ જે પલગમાં સૂવા માટે એ આશાભર્યો આવ્યો હતો, તે પલગ જ નહિ, પણ આ દૃષ્ટાંતથી પોતાની સમૂળી વિલાસવૃત્તિનો તેણે ત્યાગ કર્યો.

આથી જ શ્રુતિઓ ભાખે છે: '**उत्तिष्ठत ! जाग्रत !**' ઊઠો અને જાગો. અર્થાત્ સંયમ સેવો અને જાગૃતિ રાખો '**या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी**'

જે રાત્રિ સર્વ ભૂતોની, જાગે સંયમી તહીં;
જેમા જાગે બધા પ્રાણી, ત્યા સૂવે દૃષ્ટિ માન મુનિ.

ગીતા–૭–૬૯.

સારાંશ કે સંયમી જ જાગી શકે છે. એકલા સંયમથી જ ન ચાલે. સાથે જાગૃતિ પણ જોઈએ.

કોઈ વ્યાપારી મોટી શરાફની પેઢી માંડીને બેસી જાય, અને પછી આંખો મીચીને ધંધો કર્યા કરે, નુકસાનીની લેશ પણ ખબર ન રાખે, તો દિવાળું કાઢવાનો વખત આવે. તેવી જ રીતે માનવી પોતાના વ્યવહારમા કશુ લક્ષ રાખ્યા વગર આંધળી ક્રિયા હંમેશની જેમ કર્યા કરે, તો અવસ્ય અનર્થ થાય. એટલે જ કહ્યુ છે કે આ 'અનુપ્રેક્ષા'નો ઉપયોગ કરો તમારા જીવનકાર્યના સરવાળે નફો રહે, તમારું મૃત્યુ સફળ થાય, તેવી તમારી પ્રત્યેક ક્રિયા હોવી જોઈએ. તમારા સૂક્ષ્મ શરીરમાં કયારે ક્યારે કઈ કઈ ચીજો પ્રવેશે છે તેને નિહાળતાં અને ગાળતા શીખો.

કુદરતી ગળણીઓ

જેમ તમારા બાહ્ય શરીરમાં ખરાબ પરમાણુઓ નાકમાં ન પેસી જાય તે માટે કુદરતે નાકની અંદર વાળની ગળણી રાખવાની યોજના કરી છે, તેમ તમારી આંતરિક રચનામાં પણ સર્વ સ્થળે કુદરતે 'સેફ્ટી વાલ્વ' રાખ્યા હોય છે બહારનો કોઈ જાતનો કચરો દાખલ ન થાય તે સારુ અટકાયતની ચાવીઓ કુદરતે જ તમોને સોંપી છે, વિવેકબુદ્ધિની ગળણી આપી છે, નાકે નાકે ચોકીદારો બેસાડ્યા છે.

પણ જ્યાં ધણી જ નમાલો ગમાર હોય ત્યાં બિચારા ચોકીદારો શું કરે? પરિણામને ગણકાર્યા વિના જેને તેને દાખલ જ કર્યા કરે, ત્યાં નોકરોનો શો ઉપાય? એમાંના કેટલાક વફાદાર ચોકીદારો અતિ નમ્રતાભરી ધીમી સૂચનાઓ કરે છે, 'ગરીબનવાજ! આ ચોરને દાખલ કરવા જેવો નથી.' પણ એ ગમાર માલિક તો ઊલટો તેને જ ધમકાવે, બળજબરીથી ઉપરવટ થઈને દાખલ કરવાનું બાદશાહી ફરમાન છોડે, અને કાં તો એ ખબર આપનારના જ માથામાં મારે ત્યાં બીજો શો ઉપાય?

આ વાત તમોને વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવું મનુષ્યને પોતાના બાહ્ય શરીરની સ્પષ્ટ જાણ હોવા છતાં, આપણે જોઈએ છીએ કે પચે નહિ તેવા અનેક પદાર્થો તે ખાય છે. નહિ ખાવાનું તે ખાય છે. પરાણે પરાણે ઠાંસી ઠાંસીને હોજરીમાં નાખ્યા કરે છે પરિણામે હોજરીની પચાવવાની તાકાત ધીમે ધીમે ખવાઈ જાય છે, અને હોજરીની શક્તિ ક્ષીણ થતાં તે ખોરાકને પચાવવા માટે કુદરતને ગરમી ઉત્પન્ન કરવા તાવ લાવવો પડે છે પણ એ મૂર્ખ માલિકે પોતે જ એ તાવને આમંત્રણ આપ્યું છે, તેનું તેને ભાન રહેતું નથી તે તાવ કાઢવાની ઊલટી મહેનત કરે છે. હોજરીમાં નથી પચ્યું, માટે તાવની જરૂર છે, એને એ સમજતો નથી. તેથી તેણે તે તાવને અનુકૂળ થવું

જોઈએ, તેને બદલે પ્રતિકૂળ થાય છે. એ શરીરના ચોકીદારોને તો અંદર ભરાઈ ગયેલો કચરો કાઢી નાખવો છે, જ્યારે એ શરીરનો મૂર્ખ માલિક કૃત્રિમ ઉપાયો દ્વારા કચરાને અંદર સમાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. જે માલિક પોતાની ભૂલનુ પરિણામ તાવ છે એટલુ સમજી તેને અનુકૂળ થાય છે, તેનુ કાર્ય વહેલુ પતી જાય છે તે જાણે છે કે દસવીસ રતલ જેટલો મળ ભરાયો છે. તેને બાળીને ખાખ કરી કાઢવાનો છે. નવો મળ વધારવાનો નથી, ને તેથી જ કુદરતી ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી જરૂર વિના અંદર કશુય પણ જવા દેવાને કુદરત ઇચ્છતી નથી, અને તે એટલી હદ સુધી કે તેમ ને તેમ દિવસોના દિવસો વીતી જાય જેટલા પ્રમાણમાં મળ, એટલા વખતનો મુદ્દતિયો તાવ જેટલો ગુનો તેટલી જ શિક્ષા, નાનો ગુનો હોય તો નાની શિક્ષા, અને મોટો ગુનો હોય તો મોટી શિક્ષા! જ્યારે એ બધું સાફ થાય, ત્યારે જ દરવાજો ઊઘડે. ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ, અને વધુમા વધુ પિસ્તાળીસ દિવસ જેટલી લાંબી મુદત સુધી પણ ચાલે કારણકે અંદર મળનો ભરાવ અને તેથી આતરડાં ખરાબ થયાં હોય છે.

આ જ રીતે સૂક્ષ્મ શરીરનુ પણ સમજી લેવુ. અંદર પાપોનો ભરાવ થયો તે આસ્રવ, અને તેના દરવાજા બંધ થાય તે સંવર. અને એ મળ નીકળે અને સ્વસ્થતા આવે તે નિર્જરા.

જેમ સમજ્યા વિના શરીરમાં ખોરાક નાખવાથી તેની શિક્ષા વેઠવી પડે છે, તેમ મનુષ્ય જે તે વિચાર અને જે તે વર્તન કરી આસ્રવના દ્વારો ખુલ્લા રાખે છે. તો એ ખુલ્લાં રહેવાથી પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે. અને જ્યારે તે ખૂબ ભારી થઈ જાય છે, ત્યારે તે જીવાત્મા નીચેની અધોભૂમિમા કે નરક જેવાં સ્થાનોમાં જઈને તે કર્મની અકામ નિર્જરા (જ્ઞાનરહિત નિર્જરા) દ્વારા પરિમિત કાળ સુધી અતિ કષ્ટ વેઠીને દુષ્ટ કર્મોને ભોગવે છે.

ખરાબ અને ભારી ખોરાક લેવાથી ટાઇફોઇડ થાય છે. તેજ

રીતે ખરાબ દશ્યો જોવાથી કે વિચારવાથી વૃત્તિની દુષ્ટતા ખોટુ વર્તન કરાવે છે. અને તેને લઈને હઠીલાઈ, મમત્વ, વિષય, વિકાર, કષાયો વગેરે આતરિક મળો એકઠા થાય છે. જેટલા પ્રમાણમા મળ વધે તેટલા પ્રમાણમાં ધખારો વધે, અ ત કરણની કોઠી ધખ્યા કરે ક્રોધની માત્રા વધી એટલે આખી કોઠી લાલચોળ થઈ જાય ધૂણી જેવી એ ધખ્યા કરે પોતાથી એ સહન ન થાય. અને આસપાસના બીજાઓ પણ એથી દાઝે. સ્વાર્થનો રાક્ષસ તેને પીડ્યા કરે મોટા કાવાદાવા, હરામખોરી વગેરે અનેક પાપોનો મળ ખુલ્લે બારણે ચાલ્યો આવે, મોટા મોટા ખાલી ગરનાળાં એકદમ છલોછલ ભરાઈ જાય દુષ્ટ વિચારો બહારના બધા દુષ્ટ પરમાણુઓને અંદર આકર્ષે છે. કારણકે સ્વજાતીય પદાર્થને આકર્ષવાનો સ્વજાતીય પદાર્થમાત્રમાં ગુણ હોય છે. પછી તો ડૂ ગળીની ગ ધના પરમાણુઓ કરતા પણ ઉગ્ર અને દુર્ગંધી ખરાબ વિચારના પરમાણુઓનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવે તે પ્રવાહ અતિ સૂક્ષ્મ છે તે તો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પ્રગટે ત્યારે જ સમજાય. એટલે જ મહાપુરુષો કહે છે કે તમારી વૃત્તિના વેગને તપાસો, અને તે જેવો વેગ હોય તેટલી જ અનુપ્રેક્ષા પણ સજ્જડ કરો. આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડો

ઊંડું ચિંતન

બીજાની ભૂલો જેટલી સહેલાઈથી જોઈ શકાય, તેટલી પોતાની ભૂલો બહુ સહેલાઈથી નથી મળતી. નિરંતરના ઊંડા ઊ ડા ચિંતનનો અભ્યાસ એ માટે જરૂરી છે ભૂલ જોયા પછી પણ એ ભૂલની ચાપ કયા છે, કઈ ચાંપ દબાવવાથી આ પ્રવાહ બ ધ થશે ? કેટલાક સાધકો 'પ્રવાહ બંધ થઈ જાઓ' એવા એવા સૂત્રો બોલ્યા કરે છે પણ પ્રવાહના સ્વરૂપને, એનાં કારણોને, એની શક્તિને જાણી ન હોય, તેમ કોઈવાર એ જાતનું આચરણ ન કર્યું હોય ત્યા સુધી બોલવાનો અર્થ જ શો ? "ચાપ બ ધ થઈ જાઓ," એમ સમજ્યા વિના માત્ર બોલવાથી તે બ ધ થઈ શકે નહિ તે તો જ્યારે લક્ષપૂર્વક ઉપયોગપૂર્વક દબાવાય

ત્યારે જ બંધ થાય. માત્ર ઇચ્છા કરો એટલે પાપો ન રોકાય. તેને માટે તો યથાર્થ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ.

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે મન, વચન અને કર્મ એ ત્રણે કારણને કરવું, કરાવવું અને અનુમોદન આપવું. એમ ત્રણ યોગો દ્વારા એટલે કે નવ પ્રકારે તે ફળને દબાવવી જોઈએ. તેમાં જરાયે શિથિલતા ન ચાલે. જો હાથમાંથી કાબૂ ચાલ્યો જાય તો બાજી બગડી જાય. માટે સાચી રીતે હૃદયપૂર્વક આસ્રવના દ્વારને પ્રથમ જાણો તેમાં આત્માના ઉપયોગને જોડો અને એ આસ્રવનાં દ્વારો જાણીને કોઈ પણ માર્ગ ખુલ્લો ન રહી જાય તે રીતે તેને બંધ કરતા શીખો.

ચેતવણી

પણ તમને એટલી યાદી આપું છું કે ત્યાં ફૂલબાઈના જેવા ફૂવડ ન બનશો.

ફૂવડ ફૂલબાઈના ઘરમાં ગાયો, કૂતરાં, બિલાડાં, કૂતરા જાળી ન હોવાથી ઘણાય પેસી જતાં. તેથી તેણે એક વખત શેઠને કહીને દ્વાર ઉપર કૂતરાજાળી કરાવી, પણ બંધ કરવાનું ભાન ન હતું. ફૂલબાઈ પારકી પંચાતમાં એટલા બધા પાવરધા કે તેને બારણું બંધ કરવાનું સાંભરે જ નહિ. આથી કૂતરાજાળી કરાવવા છતાં પેલા કૂતરાં ને બિલાડા કે જેમને કૂતરાજાળી દેખીને ચિંતા થતી કે હવે ફૂલબાઈના ઘરનો લાભ નહીં મળે, તેમને પણ બાની આવી બેદરકારીથી ચિંતા મટી ગઈ. તે બધાં સંકોચ વિના પ્રથમની જેમ જ મોકળા મનથી ફૂલબાઈના ઘરમાં ભરાઈ જવા લાગ્યા

આ જ રીતે જો તમો ફૂવડ જેવા બની ગયા, તો તે દશા ભયંકર જ સમજજો. પ્રમાદ આવ્યો એટલે પછી બારણા હોય તોય શું ને ન હોય તોયે શું? બન્ને સરખું છે માટે બરાબર સાવધ બનો ને જુઓ કે કોણ કયે દરવાજેથી પેસી જાય છે, કયા દરવાજાને સાંકળ છે. કોને નથી? કયા ભાગમાં બારીઓ બંધ છે? કયાં નથી?

એ રીતે બધા દરવાજા અને બધી બારીઓ બરાબર જુઓ. તેની સાંકળો તપાસો જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં બધ કરવાની ને ખુલ્લાં રાખવાની ચોકીદારી રાખો. અંદર શુ ભરાય છે તે ઘડી ઘડી તપાસો.

અંતરાવલોકન

તમો રાગ-દ્વેષની અનેક જાતની પ્રકૃતિથી ભિન્ન છો એવું સાક્ષી કે દ્રષ્ટારૂપે વિચારો. પ્રગટ થતા રાગ અને દ્વેષ આ સસારની ઉત્પત્તિનાં મુખ્ય કારણો છે, અને તે રાગ અને દ્વેષના અંગજ ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ એવા ચાર કષાયો સુભટરૂપે છે. તમોને જ્યારે ક્રોધ થાય કે અભિમાન જાગે ત્યારે તે શાથી અને શા માટે થાય છે, તે તપાસો. તેનું પ્રમાણ કેટલુ છે? તે કેટલા જોરથી આવે છે? તે વધુ બારીકાઈથી જુઓ વિકાર શાથી થાય છે? મોહ શાને લઈને થાય છે? તે બધાનાં મૂળ કારણોમા ઊંડા ઊડા ઊતરો, પદાર્થો પરનુ તમારુ અદરનુ ખેચાણ કેટલુ અને ક્યાથી થાય છે તે સામે જુઓ.

જો તમોને વિકાર થતો હોય તો માનજો કે વિકાર પ્રગટાવનારા સસ્કારી પરમાણુઓ તમારામા બહુ ભર્યા છે. એમને તમોએ ખૂબ સેવ્યા છે. રખેને ચાલ્યા જાય, તે રીતે તેમને તમે જકડી રાખ્યા છે. મોટા પ્રમાણમા તેનુ પોષણ કરેલ છે. વિકારી તત્ત્વોની તરફ ખૂબ આકર્ષણ સેવી તેમાં જ સુખ માન્યુ છે. બહારના લોહી, ચરબી અને ચામડાથી બનેલ એ દેહમા ભ્રાંતિથી સૌદર્ય માની તેને લૂટ્યુ છે. કૂતરુ હાડકાને કરડતા તાળવામાંથી લોહી નીકળે, એટલે લોહીની મીઠાશને હાડકાની મીઠાશ માની ચૂસ્યા કરે. તેમ જીવે એ લોહી અને ચામડામા મીઠાશ માની લીધી છે વિષય ફાલેફૂલે તેવાં સુદર સ્થાનો અને અનુકૂળ વાતાવરણો તેમજ વિલાસોને સરજ્યા છે. તેથી જ નિમિત્ત મળતાં તે જાતનુ આકર્ષણ રહે છે.

જાગૃતિ અને સમયની જરૂર

પણ આ તમારું બગડેલ માનસચિત્ર તપાસવાની તમને ફુરસદ ન હોય ત્યાં સુધી તે કશુ બની શકશે નહિ તમારુ બગડેલ ઘડિયાળ

તપાસવા ખાતર દિવસના એકાદ કલાક તેની ખાતર ખાસ અલાયદો કાઢો. હુ તમોને એક કલાક કાઢવાનું કહું છુ. તેમાં પણ તમે એમ જ કહીને ઊભા રહેવાના કે, 'વાત ખરી, પણ એટલી ફુરસદ નથી!' પણ તમે યાદ રાખજો કે એ તમારુ તદ્દન પોકળ બહાનુ માત્ર છે. તમો ધારો તો દિવસનો એક કલાક અવશ્ય કાઢી શકો છો ત્રેવીસ ત્રેવીસ કલાક સુધી ઇન્દ્રિયોનાં લાલનપાલનને માટે સમય કાઢી શકો, પેટનુ કરવા માટે કલાકોના કલાકો આપી શકો, તો એક કલાક આત્માની શુદ્ધિ માટે શા માટે ન કાઢી શકો ? માત્ર હૃદયથી એ ઊગવુ જોઇએ એ વાત પણ ખાસ નોંધી રાખજો કે જો આજે સમય નહિ કાઢો તો, પછી વ્યાજ સાથે તે સમય આપવો જ પડશે તેમ કર્યા વિના એકદો છૂટકો થવાનો જ નથી. પણ એટલો જ ફેર કે આજે તમારી પાસે જે સાધનો છે તે તે વખતે નહિ હોય, અને તેને અગે તમારે પસ્તાવુ પડશે પણ આ એક કલાક તદ્દન એકધારો જોઇએ તેટલી ઘડી જ જાળની કફનીને છોડી દેવી જોઈએ. સ્થાન પણ એવુ પસદ કરવુ જોઇએ કે જ્યાં નૈસર્ગિક આંદોલનોવાળું એકાત હોય ! વળી તમારી હોજરી અને દેહ પણ શુદ્ધ જોઇએ તો જ સ્ફૂર્તિ રહે અને સુદર વિચારોની રસજમાવટ થાય. તમારું આસન પણ અચળ જોઇએ. એથી ચિત્તની એકાગ્રતામાં વેગ મળે જૈનસૂત્રોમા આવુ વ્રત ખાસ લેવામા આવે છે, અને તેને સામાયિક વ્રત કહેવાય છે.

દૃઢ સંકલ્પ

હવે બીજી વાત એ કે આપણે જો અમુક ચીજને કાઢવી છે અને તેના દ્વારા બધ જ કરવાં છે, તો તે પરત્વે આપણે મજબૂત સકલ્પશક્તિ કેંદ્રિત કરવી જોઇએ. કારણ કે જે વસ્તુ પ્રત્યે સાચો અભાવ થાય, તે વસ્તુ પ્રત્યે ખેચાતી વૃત્તિ જ્યારે જુએ કે હવે માલિક જાગ્યો છે, અને જો હું નહિ વર્તું તો મારા બાર વાગશે, ત્યારે એ આપોઆપ ખેંચાતી બધ થાય છે. પણ આ વખતે

તમારે એટલા બધા કઠોર અને દૃઢ બનવુ પડશે કે પછી કોઇને કશુય નમતુ આપવાનુ રહેશે નહિ. ગમે તેટલા પ્રિય, સુદર અને મોહક પદાર્થોનાં પ્રલોભનો આવીને ઊભાં રહે, પણ સંકલ્પ દૃઢ જ રહેવો જોઇએ. ક્રમેક્રમે સંકલ્પના બળને વધારવુ પડશે

જેમ 'મેસમેરીઝમ'ના પ્રયોગમાં પ્રયોજક પોતાને અધીન થયેલા પાત્રના મનનો કાબૂ લઈ ધાર્યું કરાવે છે, તેમ હુ તો પુરુષ છુ અને તે તો પ્રકૃતિ છે, એ મારી રાખી રહે ને મારી કાઢી નીકળે, આવા સભાન નિશ્ચયથી વૃત્તિ ઉપરનો કાબૂ લઈ લેવો એટલે તુરત જ તે ખળભળશે, ડરશે; જોકે યુદ્ધ તો જબ્બર ચાલશે જ તે ઘડીમાં જેમ પ્રલોભન બતાવશે, તેમ ઘડીમા ધમકી પણ આપશે, આજીજી પણ કરશે, કાલાવાલા પણ કરશે. અને છેવટ રડવા સુધીના બધાય ચાળાઓ કરશે પણ તે વખતે તમારુ સકલ્પબળ ડગી જવુ ન જોઇએ. સ્વામી રામતીર્થ દૃઢ સકલ્પમૂર્તિ હતા ! તે હમેશા કહેતા એ કુદરતના ખજાના ! હું તારો શહેનશાહ છુ. તે જ રીતે તમેય આખા વિશ્વના અધિષ્ઠાતા રાજાધિરાજ છો. અને પ્રકૃતિ તો તમો જાગ્રત થયા એટલે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાને બંધાયેલ છે. પણ તમે જ પ્રકૃતિને બોલાવી તેને અધીન થયા, તેના ચરણમા મૂડી ધરી, પછી તો તે નગરની અને તમારી ધણિયાણી થઈ પડી. તે સમજે છે કે આત્મદેવ નિદ્રામા છે એટલે તે મારે અધીન છે. પછી તેને ડર શાનો ? તમારી થોડીઘણી ડરામણીથી તે નીકળે શાની ?

વીરસિંહ માયાને વશ કરે છે

એક શહેરમાં કાયરસિહ નામનો કાયસ્થ રહેતો હતો તેને મોહિની નામની સ્રી હતી. મોહિની ઉપર તે એટલો મુગ્ધ અને અધીન હતો કે તે કહે તે જ પ્રમાણે કરે. તે તેની ઇચ્છાને અધીન, હંમેશનો ગુલામ હતો. મોહિની જે માગે તે ગમે ત્યાંથી તે હાજર કરે તેના હુકમને તાબે રહે પછી તો પૂછવુ શુ ? મોહિનીએ આ કાયરની મુગ્ધતાનો લાભ લઈ તેના ઉપર એટલી તો સત્તા જમાવી

કે જ્યારે તેને ખાવુ હોય ત્યારે કાયરસિંહને વાંકો રાખી, તેની ઘોડી કરી, તેના વાસા ઉપર થાળી રાખીને, જમે. તેને હમેશની આવી આદત પડી ગઈ. લાબા કાળે પછી તો તે એવી ટેવાઈ ગઈ કે જે દિવસે આ પ્રમાણે ન કરે તે દિવસ તેને ખાવુ ભાવે નહિ આ પ્રમાણે ખાય તો જ મોહિનીને પ્રસન્નતા જન્મે. એટલે મોહિનીને પ્રસન્ન રાખવા ખાતર કાયરસિંહને આ બધુ ચલાવી જ લેવુ પડતુ. મોહિનીની આદત આ રીતે વધારે જોરાવર થતી ગઈ; અને કાયરસિંહ મોહિનીના મોહમાં દબાતો ગયો વખત જતા મોહિનીને એક પુત્રી થઈ. તેનુ નામ માયાદેવી માયાદેવી નાનપણથી, આ બધા સસ્કારોમા ઊછરી હતી. ક્રમેક્રમે ઉમરલાયક થઈ, પણ તેને કોઈ પરણવા તૈયાર થાય નહિ કારણ કે મોહિનીની શરત એ હતી કે તેની દીકરી કહે તે પ્રમાણે કરે તેની સાથે જ તેને પરણાવવી કાયરસિંહની સ્થિતિ જગજાહેર હતી. એટલે મોહિનીની દીકરી માયાદેવીને પરણવાની હિંમત કોણ કરે ? માયા રૂપવાન અને દેખાવડી ખરી, પણ મોહિનીની શરત ભારે ભૂડી કેટલાય મૂરતિયા જોવા આવી ગયા, પણ તેના ઘરનો આચાર અને રીતભાત દેખી કોઈ સગપણ કરતુ નહિ એક વખત વીરસિહ નામનો કાયસ્થ સારા હોદ્દા ઉપર હતો તે ઘરભગ થયેલ. તેણે આ મોહિનીની કુંવારી દીકરી અને તેની શરતોની વાત સાંભળી, અને તેના ઘરે આવ્યો. વાતચીત કરી દીકરી અને તેના ઘરનો બેહૂદો વ્યવહાર પણ જોયો. મોહિનીની રૂબરુમા કન્યાનુ માગુ કર્યું. મોહિની પહેલા તો મૂરતિયાને જોઈ ખૂબ રાજી થઈ. પછી ધીમેથી કહ્યુ: "તમે જાણતા તો હશો જ કે જે મારી દીકરી કહે તે પ્રમાણે કરે તેને જ માયાદેવી પરણાવવી એવો મારો નિરધાર છે" વીરસિહે કહ્યુ "ઘણી જ સુદર વાત પોતાની પત્નીને પ્રસન્ન રાખવી એ તો દરેક પતિનો ધર્મ છે એમાં શરત શી કરવી ?" મોહિની કહે. "ના, એમ મોઢાની વાતે ન ચાલે. તમારે લખી આપવુ જોઈશે." વીરસિંહે લખી

આપ્યુ : " તમારી દીકરી કહે તેમ જ મારે વર્તવુ." મોહિની ખૂબ ગજી થઈ અને સોદો કબૂલ કર્યો. શુભ મુહૂર્તે લગ્ન થયાં અને જાનને વિદાય આપી.

હવે વીરસિંહ ખાનદાન, સંસ્કારી અને વટદાર વીર હતો તેનો સ્વાભાવ જ એવો સત્યપ્રિય અને ન્યાયપ્રિય હતો કે પોતે જેમ બોલે તેમ જ વર્તે. નિયમિતતા અને શિસ્તપાલનથી તે ટેવાયેલ હતો. પરણવા પહેલા જ એણે વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે એક સ્ત્રી-જાતિ મારી સામે હરફ ઉચ્ચારે તો હુ મરદ જ શાનો કહેવાઉં ? એટલે માયાદેવીને પોતાના સ્વભાવનો પ્રથમ પરિચય કરાવવા માટે તેણે એક પ્રયોગ કર્યો જાન વિદાય થઈ અને અર્ધે રસ્તે જયારે બધા વિશ્રામ લેવા ભાતું ખાવા બેઠા, ત્યારે તેણે પોતાના એક નોકરને હુકમ કર્યો " મોહન ! પાણી લાવ." ' જી હા ' કહીને મોહન કોઈ કામમા અટવાઈ ગયો. થોડીવાર થઇ, પાણી ન આવ્યુ. એટલે વીરસિંહે ત્રાડ પાડી " મોહના ! પાણી કયા ?" ગરીબ મોહને કહ્યું "સાહેબ ! ભૂલી ગયો." તુરત જ વીરસિંહે મોહનના ગાલ ઉપર એક લપડાક લગાવી દીધી, અને કહ્યુ " ચાલ્યો જા અહીથી. મારે તારુ કામ નથી " મોહને ખૂબ આજીજી કરી ત્યારે માફી આપી. આ પહેલા જ પ્રસગમાં માયાદેવી જે પાસે જ હતી અને નવી તરીકે ઓળખાતી હતી, તે હેબતાઈ ગઈ થોડીવાર પછી ડબરા છોડીને સૌ છૂટાછૂટા નાસ્તો કરવા લાગ્યા. વીરસિંહ અને માયાદેવી પણ એક બાજુ ખાવા માટે બેઠા એટલામાં એક બિલાડી બરાબર વચ્ચેથી કૂદી તુરત જ વીરસિંહે એક લાકડી વડે એવી તો ઝપટ લગાવી કે બિલાડી ત્રણ ગલોટિયાં ખાઈ ગઈ અને મોટેથી વીરસિંહે કહ્યું: " સાળી ! અહીથી ' " આ બે પ્રસગોથી વીરસિંહના ચડ સ્વભાવનો માયાદેવીને ખ્યાલ આવી ગયો. તેને થયુ કે આની પાસે તો એક શબ્દ પણ બોલી શકાશે નહિ જાન ઘેર આવી. રાત વીતી ગઈ. સવાર થયુ એટલે વીરસિંહ ઊઠીને ઘરના મોભારા ઉપર ચડી

ગયો, અને કહ્યુઃ "નવી ! મારે નાહવુ છે...ઉપર પાણી લાવો." માયાદેવી કહેઃ "ક્યાં મોભારે ?" "હા–હા; હું હંમેશાં મોભારે સ્નાન કરું છુ." એટલું જોરદાર સાંભળી માયાદેવી એક હરફ પણ કાઢી શકી નહિ. નિસરણી માંડી, ત્રાંબાકૂંડીમાં પાણી લઈ ઉપર ચડી. વીરસિંહે ઉપર નાહી લીધુ. માયા નીચે ઊતરી. જમવાનો સમય થયો. વીરસિંહ વળી મોભારે ચડી ગયો, અને હાકોટો કર્યો, "નવી ! ઉપર ખાવાનુ લાવ" માયા ગભરાણીઃ "બાપરે આ શુ? ઉપર તે ખવાતુ હશે?" મનમાં ઘણાય વિચારો આવ્યા, પણ કંઈ બોલી શકી નહિ. વીરસિંહનો ચહેરો જ મરદાનગીભર્યો. તેની સામુ નજર પણ ન મંડાય. આખો થાળ ભરીને માયા ઉપર ચડી. વીરસીંહે ખાઈ લીધુ માયા નીચે ઊતરી બસ, દરરોજનો એ જ કાર્યક્રમ બે, ત્રણ અને ચાર દિવસ થયા. માયા ખૂબ મૂંઝાણી. આખરે પોતાની મા ઉપર એક ખાનગી સંદેશો લખ્યો "મારે માથે મોટી આફત આવી છે. હું અહીં જીવી નહિ શકુ. જો તારે જીવતી રાખવી હોય તો મને અહીંથી તેડી જા." મોહિની ધા નાખતી આવી. માયાદેવી માના ખોળામાં પડી અને ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા લાગી. મોહિનીએ બધી વાત સાંભળી ને ચમકી ગઈ પછી જમાઇરાજ વીરસિંહ પાસે આવી. મોહિનીએ કહ્યુ. "જમાઈરાજ! તમે આ શું કરો છો? તમે તો લખી આપ્યુ હતું કે જેમ મારી દીકરી કહે તેમ કરવુ." વીરસિંહ કહેઃ "તે કોણે ના પાડી છે? તમારી દીકરીએ શુ કહ્યુ અને મે શું નથી કર્યું?" મોહિની કહે "તમે હાકેમની માફક ડોળા ફાડો અને ત્રાડ નાખો એટલે મારી દીકરીનુ જડબુ પણ કેમ ફાટે? કોઈ મોભાગે ચડીને નહાતુ હશે? અને મોભારે ચડીને ખાતું હશે?" વીરસિંહ કહે "હું તો સ્વતંત્ર છુ મારે કેમ બોલવુ અને કેમ વર્તવું એ બધુંય કંઈ મે તમને લખી નથી આપ્યુ. અને આ તો અમારા ઘરનો રિવાજ છે" મોહિની કહેઃ "અરે! આવો તે રિવાજ હોતો હશે? ભલા

થઈને મારી દીકરી ઉપર દયા લાવો આમ ચડ-ઊતર કરીને મારી માયા તો મરી જશે જુઓને, આટલા દિવસમા કેવી દૂબળી થઇ ગઈ છે.” વીરસિંહ કહેઃ “હાલવા માંડો, હાલવા! તમે તમારા ઘરના ધણી ને હું મારા ઘરનો ધણી! તમે મને સુધારવા આવ્યા છો પણ પહેલાં તમારુ ઘર સભાળો.” મોહિની કહે “હવે કોઇ રીતે ભલા થશો? તમો કહો, તેમ કરશુ” વીરસિહ કહે “જુઓ સાસુજી, આ તો આદુકાળનો રિવાજ છે કે—

જેના સસરાના વાંસામાં ભાણું,
તેના જમાઈનાં મોભારે ના’ણું,
અને જેના સસરાના વાંસામાં ભાણુ,
તેના જમાઈનાં મોભારે ખાણું

ઊઠો ઘરે સિધાવો. હવે તો જ્યારે મારા સસરાનાં વાસા ઉપરથી ભાણુ નીકળી જશે ત્યારે આ મારો રિવાજ બધ પડશે”

મોહિની રાક બની ગઈ ઠેકાણે આવી ગઈ. વાસા ઉપરથી ભાણાં નીકળી ગયા.

સારાશ એ છે કે પ્રકૃતિ ઉપર પુરુષનું—આત્માનું આવું સ્વામિત્વ હોવુ જોઈએ જે કોઇ પ્રકૃતિના ગુલામ—દાસ જેવા હોય છે તે કાયરસિહ જેવા જ હોય છે. વિચારજો કે તમારા ઘરમાં ધણી તમે કે પ્રકૃતિ છે?

કરાવે તે મુજબ કરવું, ફેરાવે તે મુજબ ફરવું;
મરાવે તે મુજબ મરવું, ધણી આમા તમે કે તે?
વગાડી ટોકરી ટેવે, મૂકી દે ન્યાયને નેવે,
અનાચારો બધા સેવે, ધણી આમા તમે કે તે?

જે કોઇ વીરસિંહ જેવા હોય છે તે પ્રકૃતિને સપૂર્ણ વશ રાખી

તેની પાસેથી ધાર્યું કામ કરાવે છે. આ ઉપરથી કોઈએ અવળો ન્યાય ઉતારવાનો નથી, કે પુરુષ પોતાની સ્ત્રી ઉપર આવો દાબ બેસાડે તો જ સ્ત્રી ઠેકાણે આવે. આ તો એક રૂપકકથા છે.

સારાંશ:

પુરુષે પ્રકૃતિ ઉપર સ્વામિત્વ રાખવા માટે પ્રથમ અનુપ્રેક્ષા કરી, સાક્ષી—દ્રષ્ટા થવુ પ્રકૃતિ મારી આજ્ઞામાં રહેવી જોઈએ, એ લક્ષથી દ્રષ્ટા પછી નિયંતા, પછી ભર્તા અને છેવટે તેના સ્વામી બનવું જોઈએ. વર્તમાનમાં મોટા ભાગે પુરુષની સ્થિતિ કાયરસિંહ જેવી છે. નિદ્રાઅવસ્થામાથી જાગ્રત થવુ જોઈએ. જાગે તે જ અનુપ્રેક્ષા કરી શકે; અનુપ્રેક્ષા કરે તે જ ક્રમેક્રમે પ્રકૃતિ પર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરે

ૐ શાંતિ.

જૈન કોણ બની શકે?

[પ્રવચન સાતમું]

જૈનની વ્યાખ્યા તો એટલી બધી ઊંડી અને વિશાળ છે કે તેને એક વ્યાખ્યાનમા ન્યાય ન જ આપી શકાય પરતુ આજે હુ જૈનની યોગ્યતાને લગતા એક અગ વિષે કહેવા માગું છું. તે અંગનું નામ છે સમદૃષ્ટિ કે સમ્યક્દૃષ્ટિ જૈનધર્મમા ભળનાર વ્યક્તિને આટલી યોગ્યતા તો કેળવી જ લેવી પડે છે જોકે આ શબ્દથી પ્રત્યેક જૈન ખૂબ ખૂબ પરિચિત છે, અને તેથી જ **अतिपरिचयादवज्ञा** જેવી તે અગની સ્થિતિ થઈ છે મને પણ લાગ્યુ છે કે તે શબ્દ ધીમે ધીમે રૂઢ થતો ગયો છે, અને જેમજેમ તે રૂઢ થતો ગયો છે તેમતેમ જૈન શબ્દ ગુણવાચી મટી જાતિવાચી બની ગયો છે આજે જૈન શબ્દ બોલતા જ સાથે સાથે વણિક જ્ઞાતિનો સબંધ આવી જશે, કારણકે આજે જૈનધર્મ વાણિક અને તેમા પણ અમુક વિભાગમાં જ પુરાઈ ગયો હોય તેવુ મનાય છે. વસ્તુત. તેવુ કશુ નથી જૈન ગુણ-વાચી શબ્દ છે, જાતિવાચી નથી જ

જૈન અને સમદૃષ્ટિ એ બન્ને વચ્ચે પરસ્પર ખૂબ સંબધ છે, "જિન એટલે રાગદ્વેષના સપૂર્ણ વિજેતા અને તેનો અનુયાયી તે જૈન " એટલે કે આત્મરિપુઓ સાથે યુદ્ધ ખેલનાર એક બળવાન યોદ્ધો તે જૈન, સમદૃષ્ટિએ જૈન વીરનુ અજોડ બખ્તર—કોઇ શસ્ત્રોથી ન ભેદાય તેવુ નિબિડ અને છતાય હળવુ ફૂલ જેવુ.

સમદષ્ટિ એટલે સાચી દષ્ટિ, અને સમદષ્ટિ એટલે સમાનદષ્ટિ. સર્વ જીવોને પોતાના આત્માસમાન જોનાર તે સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય.

આ વિશ્વની નાટ્યશાળામા ખેલતાકૂદતા નટો વચ્ચે પરસ્પર વિવિધ અભિનયો કરવા છતાંય દ્રષ્ટારૂપે રહેનાર નટની પેઠે સમ્યક્-દષ્ટિ હંમેશના વ્યવહારમાં કોઈ કોઇ પ્રસંગે કોપે, કોઇ પ્રસંગે હસે, તો કોઈ કોઈ પ્રસંગે રડે, પણ સુખદુ:ખના દ્વદ્વમાં રંગાઈ ન જતાં એ બન્ને સ્થિતિમા સમાનતાને જાળવી શકે. ચારિત્રની શુદ્ધિ થઈ ન હોય, ત્યાં સુધી દ્વદ્વો પ્રગટે ખરાં પણ એ દ્વદ્વને લાંબો કાળ નિભાવે નહિ, તે સમદષ્ટિ ગણાય. ગીતાની દષ્ટિએ આ દશા "**समता योग उच्यते.**"

બસ આ સ્થિતિ આવે એટલે પછી પૂછવુ જ શું? આત્મ-દર્શન અને આત્મસાક્ષાત્કારની સ્થિતિ તે જ આ સ્થિતિ. છતાં એ અશક્ય, અસાધ્ય કે અસંભવિત ગણી કોઈ તેનાથી દૂર દૂર ન ભાગે. અશક્ય ગણી ઉદાસીનતા ન સેવે તે માટે મહાપુરુષોએ અનેક ચાવીઓ આપી છે. એ ચાવી લાગુ પડતા જ ઘટના અનંતકાળના જડી દીધેલાં તાળાં પળવારમાં તૂટી પડે—માત્ર દષ્ટિનો પલટો થવો જોઈએ. વિશ્વની વિચિત્રતાને યથાર્થ નીરખી શકે તેવા ચશ્મા ચઢાવવા જોઈએ. ચાલો, હવે આપણે સંસારના સ્વરૂપ તરફ વળીએ.

સંસારનું સ્વરૂપ

યોગીશ્વરજી આનંદઘનજી મહારાજે ભાખ્યુ છે

નટનાગરની બાજી, જાણે ન બાંભણ કાજી
અવધૂ.

થિરતા એક સમયમે ઠાને, ઉપજે વિણુસે તબહી,
ઉલટ પલટ ધ્રુવ સત્તા રાખે, યા હમ સુની ન કબહી.
અવધૂ—૧

એક અનેક અનેક એક કુની, કુંડળ કનક સુસાવે,
જલ તરંગ ઘટ માટી રવિકર, અગનિત તાહિ સમાવે.
અવધૂ—૨

આ આખો સંસાર નાટક છે. ચાલો, ઊંચકો પડદો ! જુઓ, આ શુ દેખાય છે! આ બધા માણસરૂપે હાલતાંચાલતા સાડાત્રણ મણની કાયાવાળા પૂતળા ! તેઓ કેવા છે, જુઓ!

મગરૂર કોઇકની મતિ. છે કોઈ કોમળ આકૃતિ,
વિષયો વિષે કોઇની વૃત્તિ, એક એક લોભ વિષે અતિ
જન ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે. સમદૃષ્ટિથી સમજાય છે.

કોઈ જુવાનીના મદમા મહાલે છે, તો કોઈ ધનના મદમાં મહાલે છે, કોઈને જાતિવાદના અભિમાન, તો કોઈને કુળના અભિમાન; કોઈ ઐશ્વર્યમા મશગૂલ, તો કોઈ નમ્રતાની મૂર્તિઓ, કોઈ પુષ્કળ સમૃદ્ધિવાન, છતા વિનયવાન, કોઈ સાક્ષર છતા રાક્ષસી વૃત્તિવાળો, કોઈ વિવાદમા શૂરવીર તો કોઇ કજિયા કે કલેશથી જ પૂરો. કોઇ બીજાને પ્રિય લાગે તેવુ જ ગળીને મધુર અને પરિમિત જ બોલે મારી વાણીથી બીજો રખે દુભાય તેવું વિચારપૂર્વક બોલે કોઈ પોતાના મતવ્યની સ્થાપના જ કરે. કોઈ કોઈ એકાંત ઉથાપના જ કરે, કોઈનુ ચિત્ત સમરસભાવથી ભરપૂર હોય, તો કોઈ વિષમ ભાવમાં જ મગ્ન રહેતો હોય કોઈ અવિનાશી આત્માના ઘરની જ વાતો કરે, તો કોઇ વિષયવિકારની વિકથા કરે. કોઈનું ધ્યાન ભણવામાં, તો કોઇનુ ચિત્ત વિલાસમા. કોઈનુ ધ્યાન બીજાના ગુણ શોધવામાં, તો કોઈનું ચિત્ત પરના દોષ જ જોવામાં કોઈ ગુણ ગ્રહણ કરવામાં, તો કોઈ દોષના જ ભડાર ભરવામા કોઈ ખાવાપીવામા, તો કોઈ દીનને દેવામાં. કોઇ રખડે વેસ્યાવાડામા, તો કોઇ સંતસમાગમમા. કોઇ ખાવામા પૂરો, તો કોઇ ખવડાવવામા શૂરો. કોઈને ગાયનો જ સુણવા ગમે, તો કોઈને પરનિંદા જ ગમે કોઈનો

મત જુદો તો કોઈને શોખ જુદો. કોઈ વૈરાગ્યની વાત કરે, તો કોઇ ભૂડાઇ કરવામાં જ સાર્થક માને. કોઈ ધર્મનું ધ્યાન ધરે, તો કોઈ કૂડ, ક્લેશ, કકાસ કરે કોઈ પરદુઃખ જોઈ રડી પડે, તો કોઈ બીજાને મારીને મરે, કોઈ ભક્ત થઈ પ્રભુને ભજે, તો કોઈ ત્યાગી થઈ જગતને તજે; કોઈ વિવિધ શણગાર જ સજે, તો કોઈ વૈરાગ્યની ભાવના ભજે, કોઈ મધુપાનથી મોજ માણે, તો કોઈ સાહિત્ય અને સ્નેહના અમૃત આરોગી મોજ માણે કેવી એ વિચિત્રતા! વસ્તુ એક જ છતા કેટલી વિભિન્નતા! આ વૈચિત્ર્ય એ જ સંસારનુ સ્વરૂપ.

આ બધી વિચિત્રતા શાથી દેખાય છે તે તમો જાણો છો? નહિ. તો હું એક તમારા નિત્ય અનુભવનુ એક દૃષ્ટાંત આપું તે પરથી તમે તુરત સમજી જશો.

જુઓ; તમારી આંખ એક વસ્તુ જુએ છે. ધારો કે તે વસ્તુ ળી છે. હવે તમે તમારી આંખ પર લાલ ચશ્મા ચઢાવીને પાછી તે જ વસ્તુને ફરી જુઓ હવે તમને લાલ લાગે છે ખરું ને? હવે લાલ ચશ્મા ઉતારીને લીલા ચશ્મા પહેરો, અને પછી જુઓ એની એ જ વસ્તુ લીલી દેખાશે એકની એક વસ્તુનાં તમે એક ક્ષણમાં ત્રણ સ્વરૂપો જોયાં તમારી આખ પણ તે છે, અને પદાર્થ પણ તેનો તે જ છે છતા આ વિચિત્રતા ક્યાંથી આવી? હવે તમો સ્પષ્ટ જાણી શકશો અને કહી નાખશો કે એ વિચિત્રતા ચશ્માંમાથી ઉત્પન્ન થયેલી જ છે.

મને લાગે છે કે આ દૃષ્ટાંત તમને બહુ સામાન્ય કોટિનુ લાગશે. છતા તમો વિચારશો તો તેમાથી તમોને ઘણુ ઘણુ મળી રહેશે આટલી સમજણ પ્રગટે એટલે આખો ભ્રમ જ ટળી જાય. આ વૈચિત્ર્ય સમજાયા પછી વસ્તુ પર રંગનો આરોપ ન થાય કે વસ્તુને બદલવાનો પ્રયાસ પણ ન થાય પછી તો વસ્તુનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જોવા માટે માત્ર ચશ્મા ઉતારવાનુ જ રહે બસ, આ એક દૃષ્ટાંત વિચા-

વાથી જ સમ્યક્‌દૃષ્ટિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાઈ રહેશે, એમાં શંકા નથી

સમદૃષ્ટિનું જીવન

સમ્યક્‌દૃષ્ટિ પણ જીવે તો બીજા જીવે તેમ, પણ દૃષ્ટિના વર્તનમાં મોટો ફેર હોય છે. તે આ સંસારનાટકમાં નટ બની ખેલે પણ ખરો, પરંતુ તે સમજે કે આ મારી પોતાની ક્રિયા નથી; આ તો માત્ર મેં વેશ સજ્યો છે, તે જ ભજવું છું. આવા સમ્યક્‌દૃષ્ટિવાળા વીરને—

જન ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે, સમદૃષ્ટિથી સમજાય છે,
વિવિધ રુચિ વરતાય છે, મનસૃષ્ટિ એવી સૃજાય છે

દેખાતી ભિન્નતા અને વિવિધતા માત્ર મનસૃષ્ટિના ખેલ છે, એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે અને તેથી જ તેની વૃત્તિમાં સમૂળો પલટો જ થઈ જાય છે. આજસુધી તે ઘાણીના બેલની જેમ પાટા બાંધી ભમતો હોવા છતાં ત્યાંનો ત્યાં હતો; હવે તેને તે વાત સમજાઈ ગઈ, એટલે પ્રગતિને પંથે પડ્યો

સમ્યક્‌દૃષ્ટિ અને વિષમદૃષ્ટિમાં ફેર શો ?

સમ્યક્‌દૃષ્ટિ વિશ્વમાં ખેલતા જીવોને સામે સમદૃષ્ટિથી જુએ, અને સાથે રહે છતાં રાચે નહિ તે સમજે કે મનુષ્ય જે ભૂમિકા પર હોય તેવું આચરણ કરે જેવું અંદર હોય તેવું બહાર નીકળે કસ્તૂરી હોય ત્યાંથી કસ્તૂરી નીકળે અને અંદર કાંદા ભર્યા હોય તો કાંદા નીકળે. અંદર સુવર્ણ હોય તો સુવર્ણ નીકળે ને અંદર પથરા હોય તો બહાર પથરા જ નીકળે તેમાં નવાઈ શી છે ? આવું જોનારને કેટલી મજા હોય ? વિચારો, મજા ખેલનારને નથી, મજા તો જોનારને છે આથી જ જ્ઞાની પુરુષો એક બાજુ કસાઈને, વિકારીને કે અત્યાચારીને જુએ, બીજી બાજુ દયાળુ, માયાળુ અને યોગીને જુએ, તોપણ તેનામાં રાગદ્વેષનો દ્વિધાભાવ જાગતો નથી. તે સુખમાં ન ફુલાય કે દુ:ખમાં

ન દુભાય, કારણ કે તે બરાબર સમજે છે કે સુખ અને દુઃખ એ તો શુભ કે અશુભ કર્મનું જ ફળ છે જે પ્રકારનુ આ જીવ કર્મ કરે તે પ્રકારનુ ફળ મળે, એ તો કર્મનો અચળ કાયદો છે એટલે મે પોતે કર્મ કરીને દુઃખને નોતર્યું છે તો પછી અતિથિને નોતર્યા પછી અણગમો શા માટે? સંસારમા રહેવા છતા તે નિર્લેપ રહી શકે છે તે ગ્રહવાયોગ્ય ગ્રહે છે, અને તજવાયોગ્ય તજે છે. તે સમજે છે કે આ બધી વિચિત્રતા બહારની ઉપાધિથી જ દેખાય છે અવિદ્યાના ચશ્મા ઉતાર્યા પછી તો બધુ સમાન જ છે જોઈએ તો સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, સમદૃષ્ટિને તો બન્નેમા એકલો આત્મા જ દેખાય આમ હોય તો યે ઠીક અને તેમ હોય તો યે ઠીક આ સારુ અને આ ખરાબ, તે પણ માત્ર વ્યવહાર પૂરતુ માને છે, કારણ કે સારુ કે નરસુ એ અમુક અપેક્ષાએ છે. પણ આ જ સ્થળે વિષમદૃષ્ટિ હોય તો આથી બધુ ઊલટુ જ દેખાય સુખ દેખીને હૈયુ ઊછળે અને દુઃખ દેખતા જ ત્રાસવા માડે જરા કષ્ટ પડે કે તે રડારોળ કરી મૂકે. પોતાને સગે હાથે કૈંક પાપકર્મો કર્યાં હોય, પોતે જાણતો પણ હોય, પરંતુ ઉદય આવે એટલે 'વોય માડી અને વોય બાપલિયા' થાય

સમ્યક્‌દૃષ્ટિ સંસારના ખેલ જોઈ જ્યાં બંધનથી છૂટે છે ત્યા જ મિથ્યાદૃષ્ટિ બંધાય છે. ભેદ તો માત્ર દૃષ્ટિનો, પણ પરિણામનુ અંતર તો આકાશ અને પાતાળ જેટલુ સમ્યક્‌દૃષ્ટિને હળાહળ પાપાચારના સ્થાનમાં મૂકી દીધો હોય તો ત્યા પણ તે અમૃત જ પીએ મિથ્યા-દૃષ્ટિને અમૃત ઝરતા ધર્મસ્થાનમા મૂક્યો હોય તોય તેની વિષમ-દૃષ્ટિ વિષને શોધે. એ દોષને જુએ, પોતાના ડહાપણનો પરિચય આપે. છોડવાને બદલે કર્મ બાધીને જાય. જૈનસૂત્ર કહે છેઃ "આસવા હોઈ પરિસવા, પરિસવા હોઈ આસવા" સમ્યક્‌દૃષ્ટિ જીવ પાપીમાથી પણ શુદ્ધતાનુ નિમિત્ત લે છે, અને વિષમદૃષ્ટિ એથી ઊલટુ જ કરે છે. મૂએલી સ્ત્રીને જોઈને પણ કામી કામ વધારે છે, ત્યારે યોગી કામ-જન્ય સ્થળમા પણ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે મતલબ કે દોષ સામા

દેખાતા દૃશ્યનો નથી, પણ દૃષ્ટિનો છે

દૃષ્ટિનું મૂળ ક્યાં ?

એક જ પદાર્થમા બેપણું દેખાય, એક જ સ્થાનમા વિભિન્નતા દેખાય, તેનુ શુ કારણુ છે? તમો જાણો છો તેનું કારણ? હું ગત વિભાગમાં 'સસ્કાર અને જીવનવિકાસ' એ વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવી ગયો છુ તે તેનુ કારણુ છે. અને તેને આપણે સંસ્કારો તરીકે ઓળખીએ છીએ જીવોમા જે પ્રકારના પૂર્વસંસ્કારો હોય તેજ જાતના તેને ચશ્મા (દૃષ્ટિ) મળે છે. સારા સંસ્કારોને પોષવાથી સૌમ્ય દૃષ્ટિ મળે છે અને દુષ્ટ સસ્કારો ભરવાથી દુષ્ટ દૃષ્ટિ સાપડે છે

સસ્કારો આદર્શથી ઘડાય છે ને ક્રિયાથી તે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મનુષ્ય જે જાતની ક્રિયા કરે તેમા જેવા ભાવ, લેશ્યા, અધ્યવસાય, પરિણામ હોય તેવુ તેનું સૂક્ષ્મ શરીર બધાય, અને જેવુ સૂક્ષ્મ શરીર (એટલે જેને જૈનભાષા પ્રમાણે કાર્મણ શરીર અને તૈજસ્ શરીર કહેવામા આવે છે) ઘડાય, તેવુ જ અતઃકરણ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને શરીરની રચના થાય

આથી હવે સ્પષ્ટ સમજાઇ જશે કે માનવ વચ્ચે સુખદુઃખના, જ્ઞાનઅજ્ઞાનના સામર્થ્યઅસામર્થ્યના જે અતરો દેખાય છે તે કેવળ સસ્કારોને લીધે જ છે, અને પછી પણ તે પૂર્વસંસ્કારો પર જાગૃતિ રાખી તેને સુધારવામાં ન આવે, તો તે હમેશની જેમ અનર્થની પરપરા જન્માવી પતનને પંથે વધુ ને વધુ આગળ ખેચી જાય છે ઉચ્ચ સસ્કાર વિનાના માણસો કેવળ પોતાના સ્વાર્થ માટે જ બધુ કરે છે, તેવુ નથી કેટલીક વખત તો તે બીજાનુ બૂરું કરવા માટે પોતાના પ્રાણ જેવી વલ્લભ વસ્તુની પણ બાજી ખેલી નાખે છે.

'कस्त्वं भद्र खलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते ?'

ખલેશ્વરનું દૃષ્ટાંત

એક વખતે એક માણુસ ઘોર જંગલમા જાણે કોઇનો યે ભય

ન હોય તેમ એકલો ઊભો હતો. તેવામાં ત્યાંથી મુસાફરોનુ એક ટોળું પસાર થતુ હતુ. બધાને એમ લાગ્યુ, 'કદાચ બિચારો આ કોઈ મુસાફર ભૂલો પડી ગયો હશે' તેમાના કેટલાકને દયા ઊભરાઈ આવી. તેમણે તેને પૂછ્યુ: 'ભાઈ તમે કોણ છો? અહી એકલા કેમ ઊભા છો? શુ માર્ગ ભૂલી ગયા છો?' તેણે ઉત્તર આપ્યો 'મારું નામ ખલેશ્વર, હુ રસ્તો નથી ભૂલ્યો' પેલા ભાઈઓએ કહ્યુ: 'તો પછી અહી આ ઘોર જંગલ કે જ્યા વાઘ, વરુ, શાર્દૂલ વગેરે હિંસક પશુઓ વસે છે ત્યા તમે એકલા શા માટે ઊભા છો?' ખલેશ્વર નિર્ભયતાથી બોલી ઊઠ્યો. 'આ હિંસક જનાવરો મને ખાઇ જાય તે ઇચ્છાથી હું અહીં ઊભો છુ.' પેલા ભાઇઓ વિચારમા પડ્યા કે કેટલો ભોગ? તેની આવી નિર્ભયતાથી વિસ્મિત થઈ તેઓ હવે જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિથી પૂછવા લાગ્યા: 'આપને કઇ જાતની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની છે કે ભયંકર જનાવરોના ભોગ થઈ પડો છો, તે કૃપા કરી અમને સમજાવો તો ઉપકાર થશે આપનો ઉદ્દેશ જાણવાની અમોને ભારે જિજ્ઞાસા છે' પેલાએ જવાબ આપ્યો 'આ જંગલમા ભયંકર જાનવરો વસે છે, છતાં અહીંથી પસાર થતા લોકોનુ તે કદી નામ લેતાં નથી તેનુ કારણ શોધવા મે પ્રયત્ન કર્યો, અને શોધી કાઢ્યુ. મને એ જાણીને દુ:ખ થયુ કે અત્યારસુધી એમણે માણસનુ લોહી ચાખ્યુ જ નથી જણાતુ. જો ચાખ્યુ હોત તો માણસોને ભક્ષ્યા વિના જવા ન દેત પણ માણસના લોહીની મીઠાશની હજુ એ બિચારાઓને ખબર જ પડી નથી. જો ખબર પડે તો કોઇને જીવતા મૂકે નહિ. માટે હુ મરુ તેની મને જરાયે પરવા નથી, પણ મારા લોહીથી એ જાનવરોને માણસના લોહીની મીઠાશની ખબર પડશે અને પછી આ રસ્તેથી જે કોઈ નીકળશે તેને જીવતા જવા દેશે નહિ.' પૂછનાર તો આ ઉત્તર સાભળીને ઠંડાગાર થઈ ગયા! તમને આ ખલેશ્વરનો ઉદ્દેશ જાણી તેની મૂર્ખતા પર અને તેની રાક્ષસી વૃત્તિ

પર ઘૃણા છૂટશે, પરંતુ આવા કે આવા પ્રકારનાં અનેક કાર્યો અવિચારી મનુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે કરતા હોય છે. પણ તે ક્રિયાને પરિણામે તેની વૃત્તિ પર કેટલા કુસંસ્કારો જામી જાય છે, અને તેને લઈને ભવિષ્યમાં કેવાં કપરાં દુઃખોનો તે ભોગ બની જાય છે, તેનું તેને ભાન નથી હોતું કારણકે તેને પોતાના ચશ્મા બદલવાનું ભાન જ જાગ્યું નથી સમ્યક્‌દૃષ્ટિને આ બધું યે ભાન હોય. તે પ્રત્યેક ક્રિયામાં જાગરૂક હોય છે.

સમ્યક્‌દૃષ્ટિ ક્યારે થાય અને તેનું પરિણામ શું ?

અંધાનુકરણથી પર થઈ વિચારની ભૂમિકા પર આવે તે પ્રથમ તો માનવ બને, પછી સજ્જન બને, પછી મિત્રા, તારા, બલા અને દીપ્તા એ ચારે દૃષ્ટિ ક્રમે ક્રમે પસાર કરે. એ યોગદૃષ્ટિ પસાર થાય ત્યારે શુદ્ધહૃદયી અને વિવેકી બને. અને ત્યાર પછી જ સ્થિરા નામની પાંચમી દૃષ્ટિ પ્રગટે એ જ સમ્યક્‌દૃષ્ટિ.

સમ્યક્‌દૃષ્ટિ પછીની ભૂમિકા તે જૈન અથવા સત્યાર્થી જૈન. માત્ર માનવમાનવ વચ્ચે જ નહિ, પણ સમસ્ત વિશ્વ વચ્ચે પોતે મિત્રભાવની સાંકળથી જોડાય અને આખા વિશ્વને પ્રેમની સાંકળથી બાંધવાના ભગીરથ કોડ સેવે તેની દૃષ્ટિમાં અમીની સરિતાઓ વહેતી હોય, તેના હાથમાં કર્ણ જેવી ઉદારતા હોય, તેના પગમાં સત્યાર્થી સુભટ જેવું ખમીર હોય, તેનું હૈયું સાગર સમું વિશાળ હોય, તે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં અહિંસાનું સામ્રાજ્ય જમાવે. આવી દૃષ્ટિ કહેવડાવાતા જૈનોમાં ન હોય, તો સાચા જૈનત્વ પામવાના મનોરથ સેવે, સમગ્ર જીવન જૈનત્વના વિકાસમાં જોડી દેવાનો પ્રયત્ન કરે. નામ ધરાવવાની પણ જવાબદારી કંઈ નાનીસૂની નથી આ જાતના જૈન શબ્દની અંગભૂત પૂર્વભૂમિકા. સમદૃષ્ટિના સ્વરૂપને સમજે, અને તે સાધનાનો પ્રયત્ન કરવા હામ ભીડે તે જ જૈન. જૈન થયા પછી જ જૈનત્વનું રહસ્ય પચે એ વાતને નોંધી રાખજો અધિકાર

વિના તત્ત્વજ્ઞાનનો ખોરાક ન પચે, અને પોતાના મડળમા ભેળવવા આવે તો અજીર્ણ થઇ અભિમાનની વૃદ્ધિ કરે. મનુષ્ય જે ભૂમિકા ઉપર હોય તે ભૂમિકાથી આગળ વધારવા ક્રમે ક્રમે યોગ્યતા પ્રમાણે લક્ષપૂર્વક બોધ લાભદાયક થાય છે. દરેક વાતમાં જીવ અદર અનુકરણ જ કરે છે. એને વિચારની ભૂમિ ઉપર લાવવો એ ભારે ઉપકારક છે. ધાર્મિક ક્રિયા કરતા પણ વિચાર કરશે, અને ક્રમે ક્રમે તેની દૃષ્ટિ બદલાશે દૃષ્ટિ વિકસે એટલે તેને ખરી મજા પડશે એ સિવાય અધક્રિયામા કે શુષ્કજ્ઞાનમાં છેવટ નિર્વેદ થવાનો. પણ સાચી દૃષ્ટિ, સત્ય માર્ગ તે બતાવી શકે કે જેમણે અનુભવ કર્યો હોય. તેવા નિ:સ્પૃહી પુરુષો સન્માર્ગ બતાવવાના નિમિત્ત બને છે

ૐ શાંતિ

ભક્તિનો મહિમા

[પ્રવચન આઠમું]

વહાલાંઓ,

આજે 'ભક્તિનો મહિમા' પરત્વે બોલીશ. 'ભક્તિનો મહિમા' તો અનંતકાળથી ગવાતો આવ્યો છે. અનેક સંતમહાત્માઓએ આ માર્ગને આરાધ્યો છે, અને જે કંઈ જોઈતું હતુ તે પામ્યા છે. પણ ભક્તિનો માર્ગ જેટલો સરસ છે, તેટલો જ કઠણ પણ છે. ભક્તિની ભૂમિકા હૃદયનો પર્યાપ્ત વિકાસ માગે છે, અખૂટ શ્રદ્ધા પણ માગે છે. એટલે જ ગીતામા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ભાખે છે·

અવૈરી સર્વભૂતોમાં, દયાળુ, મિત્ર સર્વનો,
નિર્માની, નિર્મમત્વી, ને ક્ષાન્ત, દુ:ખેસુખે સમ,
સતતયોગી, સંતોષી, સંયમી, દૃઢનિશ્ચયી,
મનબુદ્ધિ મને અર્પે, તે ભક્ત મુજને પ્રિય
લોકોને જે ન સંતાપે, કંટાળે જે ન લોકથી,
ઉદ્વેગ હર્ષ ને ક્રોધ, ભયથી મુક્ત તે પ્રિય

આ પરથી સહેજે સમજાશે કે ટીલાટપકા કરવાથી કે માત્ર માળા જપવાથી ભક્ત નથી બની શકાતું ભક્તિની ભૂમિકા માટે ઉપર બતાવેલા ઉચ્ચકોટિના સદ્‌ગુણો સાથે અર્પણતા જોઈએ છે પણ એટલું ખરુ કે સાચા ભક્તને ઉપરના સદ્‌ગુણો અખૂટ ધીરજ

ને શ્રદ્ધાથી ભક્તિના માર્ગે જતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને બહુ શાસ્ત્ર કે યૌગિક ક્રિયાદિ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

હવે તમે અહીં પ્રશ્ન કરશો કે ભક્તિ કોની અને શા માટે? એનો ઉત્તર આ છે. નિરવધિકાળથી માંડીને આજ સુધીમાં આ સૃષ્ટિ પર અનંત ઉપકારી પુરુષો—જેઓ અનંત અનંત અનુભવ પછી વસ્તુ પામી સ્વરૂપાનંદ માણી રહ્યા છે, એવા સત્પુરુષોની ભક્તિ કરવી જોઈએ

ભક્તિ કરવાથી કે તેમના ગુણનું સ્તવન કરવાથી તે જાતના ગુણો આપણામાં પ્રગટે છે કારણ કે આપણા વિષે પણ અંતરમા રહેલો આત્મા એ પરમપુરુષના આત્મા જેટલો જ જ્ઞાનયુક્ત ને અધિકારી છે. પણ આપણી ચિત્તવૃત્તિ પર અગાઉ કહી ગયો તે મુજબ સારામાઠા અનેક પ્રકારના સંસ્કારો ભર્યા છે. તે સંસ્કારો જે જે પ્રકારનું નિમિત્ત મળે અથવા તો જે જે પ્રકારની હૃદયસ્પર્શી ભાવના જાગે તેવું આપણું મન અને વર્તન બની રહે છે. આ દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે પરમપુરુષોની સ્તુતિ કરવા લાગીએ છીએ, ત્યારે જ તે પ્રકારના ગુણોનું આંદોલન જાગે છે, અને ક્રમેક્રમે એ ગુણોનો વિકાસ થવા માંડે છે એથી જ મારે અહીં એ ચોખવટ કરવી જોઈએ કે કોઈ વ્યક્તિની સ્તુતિ એ વ્યક્તિની ભક્તિ નથી, પરંતુ એ વ્યક્તિના પરમગુણોની સ્તુતિને જ ભક્તિ કહેવામાં આવે છે જૈનદર્શનમાં તમે જોશો તો ક્યાંય વ્યક્તિપૂજા નહિ માલૂમ પડે, માત્ર શુદ્ધ ગુણપૂજા જ દેખાશે. 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'ના ઓગણીસમા અધ્યયનમાં ગૌતમને ભગવાન મહાવીરે '**चउवीसंथवं**' એટલે તીર્થંકરોની સ્તુતિ અને તેના ફળ સંબંધી સુંદર ઉલ્લેખ કર્યો છે.

તીર્થંકર એટલે?

તીર્થંકર એટલે તીર્થને સ્થાપનારા, પોતાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન

થયા પછી સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચારે અંગના વિકાસ અર્થે નિયમો ઘડી આપવામા આવેલ છે—એને પાલન કરનારા તીર્થ કહેવાય છે આવા તીર્થના જે ઉદ્ધારક પુરુષ હોય તે જ તીર્થંકર પુરુષ કહેવાય

જૈનદર્શનમા આ ઉદ્ધારક પુરુષોનુ નામ બહુ જ મહત્ત્વનુ છે. વંદનનમસ્કારની કોટિમા તેમનુ વંદન પ્રથમ કોટિમાં છે. ત્રણત્રણ ભવ પહેલાની તૈયારી પછી જ તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમનામા વિશિષ્ટ લક્ષણો, વિશિષ્ટ અતિશયો, અને અનેરો પ્રભાવ હોય છે. પોતાનાં સકળકાર્યની સિદ્ધિ કરી પોતે આ સંસારના મહાસાગરને તરીને બીજાને તારે, તરવાનો માર્ગ બતાવે, તીર તરફ લઈ જાય, તે જ તીર્થંકર તેમનો ઘણો મહિમા જૈનશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ છે.

એથી જ એવા પુરુષોની સ્તુતિ અત્યંત મહત્ત્વની ચીજ બની રહી છે સિદ્ધસેન દિવાકર નામના આચાર્ય કહે છે

धन्यास्त एव भुवनाधिपये त्रिसंध्य-
माराधयंति विधिवद् विधुतान्यकृत्या'।
भक्त्योल्लसत्पुलकपक्ष्मलदेहदेशाः
पादद्वय तव विभो! भुविजन्मभाज ॥

અર્થાત્—આ જગતમાં તેઓને જ ધન્ય છે કે જેઓ સવાર, બપોર અને સાજના પોતાનાં બધાં કામોને છોડીને એકચિત્તથી પ્રભુની આરાધના કરે છે, અને આરાધના કરતાં ભક્તિ વડે જેમના શરીરના રોમરાય ઉલ્લસિત થાય છે એવી શુદ્ધ આરાધનાને અગે પાષાણની સાથે મિશ્ર થયેલુ સુવર્ણ જેમ અગ્નિથી શુદ્ધ બને છે, તેમ તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. સ્તુતિનુ કેટલુ બધુ માહાત્મ્ય છે, તેનો આ પરથી તમોને ખ્યાલ આવશે.

નિખિલ વેદ અને પુરાણશાસ્ત્રોના જ્ઞાતા વ્યાસમુનિજી કહે

છે '**परमेश्वरस्मरणहीनजनो जघन्यः।**' આ વિશ્વમા જે મનુષ્ય પરમેશ્વરનું સ્મરણ કે ભજન નથી કરતો, તે ખરેખર અધમ છે, તુચ્છ છે. જેના મનોમંદિરમા ઈશ્વરનો વાસ નથી, તે ક્ષુદ્ર છે. જે પ્રભુને અંતઃકરણ વિષે આમંત્રે છે, જે ઈશ્વરને પોતાના બનાવવા કોશિશ કરે છે, જેનું હૃદય પવિત્ર લાગણીથી તરબોળ છે, તે જ ઉત્કૃષ્ટ છે.

આજે જગતમા એ ભ્રમ ફેલાયેલો છે કે **अंतरं नैव पश्यामि, निर्धनस्य मृतस्य च** " મરેલમાં અને નિર્ધનમા હુ અંતર જોતો નથી જે દરિદ્ર છે તે તુચ્છ છે, અથવા મૃતવત્ છે. "જન્મીને નાશ પામે છે, દરિદ્રીના મનોરથો." એ માન્યતા માત્ર અજ્ઞાનથી ભરેલી, એકપક્ષી છે. ધન, બુદ્ધિ, કળા, આવડત, હોશિયારી એ બધું ત્યારે જ જીવંત ગણાય કે જ્યારે મનુષ્ય સાચા વિકાસને માર્ગે હોય, નહિ તો એ બધું એકડા વિનાના મીંડા જેવુ નકામુ, પથ્થરરૂપ થઈને જીવને સંસારસાગરમાં ડુબાડે છે.

પરમાત્માનો વાસ ક્યારે ?

સ્તુતિ કરનારનું હૃદય સ્ફટિક જેવુ સ્પષ્ટ અને નીર જેવુ નિર્મળ હોવુ જોઈએ. ત્યારે જ પરમાત્માનો વાસ તેમાં થઈ શકે. જેને બોલાવવા હોય તેને સારુ તેના પદને યોગ્ય સ્થાન તૈયાર કરવુ જ જોઇએ. એ તો સીધી, સાદી ને સમજી શકાય તેવી વાત છે. જેમ મુંબઇનો ગવર્નર આવવાનો હોય, તો તમે બધાય શેરીઓ વળાવો, મકાન શણગારો,આગણા સુંદર અને ભભકાદાર બનાવો, અને વાઇસરૉય પધારવાનો હોય તો તેથી પણ વધુ રમણીયતા સજાવો. વળી ખુદ હિંદના બાદશાહ પધારવાના હોય તો સૌથી વધુ તયારીઓ કરો સુંદરતા વધારવા સારુ માત્ર પાંચ મિનિટ માટે લાખોનુ પાણી કરો એમને આવવાની સડક જુદી, એમને માટે સ્ટીમર તથા ગાડીઓ જુદી !

હવે વિચારો કે આવી વ્યક્તિઓને માટે પણ આટલું કરવુ પડે, તો પરમાત્મા જે શહેનશાહનો પણ શહેનશાહ છે અને જેની આગળ શહેનશાહો પામર તુલ્ય છે, તેવા પ્રભુનો હૃદયમંદિરમાં વાસ કરાવવો હોય તો એ હૃદયમંદિર કેટલુ બધું પવિત્ર, શુદ્ધ, રમણીય, સુવાસિત અને શણગારેલ હોવુ જોઈએ!

જે હૃદય કૂડ, કપટ, દગા, ફટકા, વિષયવાસના, વેરઝેર, ઈર્ષા, અદેખાઇ, આળસ, પ્રમાદ વગેરે વગેરે કચરાથી ભરેલ હોય તેમા પ્રભુ કેમ પધારી શકે? આથી જ મેં અગાઉનાં વ્યાખ્યાનોમા હૃદય-શુદ્ધિથી માંડીને આત્મનિરીક્ષણ સુધીની વાતો કહી છે.

ઘણા લોકોની એ ફરિયાદ હોય છે, કે પ્રાર્થનામા રસ નથી આવતો એ તો દેખીતુ જ છે કે પિછાણ વિના, શ્રદ્ધા, સ્થિરતા કે એકાગ્રતા વિના, માત્ર પોપટિયા ઉચ્ચાર કરવાથી રસ શેનો આવે? મનમા ભરી રાખેલો મેલ એ તો મેલને જ આકર્ષે છે કારણકે વિશ્વનો નિયમ છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ પોતાના સજાતીય પદાર્થને આકર્ષી શકે છે

કોઈ તો વળી પૂજા, પ્રાર્થના કે ઉપાસના પાછળ અનેક જાતના આંતરિક સ્વાર્થ ઇચ્છે છે "હે રામ! ભગવાન! કોર્ટનો કેસ હુ જીતી જઉ એમ કરજે! હે અંબિકા મા! મારા શત્રુનુ ભૂડું થજો, ને મારો વિજય થજો હે ભોળા શંભુ! અમારા બાળગોપાળને સાજાનરવા રાખજો. હે લક્ષ્મીજી! પ્રસન્ન થઈ જજો, ને અમારા ઘરમા વાસ કરજો મારે દીકરો થાય તો ફલાણા પીરને ફલાણુ કરીશ! હે ભવાની! પૂજા કરી કરીને વર્ષો ગયાં પણ દળદર ન ગયુ. હે હરિ! બીજા માટે તને તકલીફ નથી આપતો, પણ મને અરિષ્ટોથી બચાવજે" આવી આવી અનેક પ્રકારની પામરતાભરી યાચના લોકો હમેશા કરતા હોય છે. જ્યા નરી પામરતા, નરી ક્ષુદ્ર વાસના, ખોટા વહેમો ભર્યા હોય, ત્યા પૂજા, પ્રાર્થના, ઉપાસના કે ભક્તિ કઈ રીતે

તેના આત્માનું શ્રેય કરે? એને તો સંસારના સુખની જ બળતરા છે. બૂરું કરવું ને ભલું ઇચ્છવું, એ કેવી રીતે બની શકે?

જે માણસ જગતને અને જગતના સુખને સામે ને સામે જ રાખે છે, જીભને પટપટાટ કરવા દે છે, શરીર પર માખી બેસે કે તરત જેનું મન કાયા પર ચોંટે છે, તે માણસોનાં ભજન કે સ્મરણથી દહાડો શો વળે? એવાની મહેનત નકામી જ જાય છે. ગુસાંઈજી ખરું જ કહે છે:

જહાં રામ તહાં કામ નહિ, કામ તહાં નહિ રામ;
તુલસી કબહુ ના બને, રવિ-રજનિ એકઠામ.

સારાંશ કે સાંસારિક કામનાને અને ભજનને મેળ જ નથી.

મીરાનું સંવેદન.

શું રે કરું? રાણા! શું રે કરું?
તારા હીરલાં માણેકને, રાણા! શું રે કરું?
શું રે કરું, વિષ પીધે ન મરું રે,
રાણા! શું રે કરું?
મારું મનડું વીંધાણું, રાણા!
ચિતડું ચોરાણું, રાણા! શું રે કરું?

મીરાંના ભક્તિરસનો આ નાદર નમૂનો છે એને હીરામાણેકનો જ નહિ, પણ કાયાનોય મોહ છૂટી ગયો હતો, ત્યારે હરિ ભેટ્યા. પોતાનું સર્વસ્વ હરિને સમર્પી પોતાપણાનો હરિમાં લય કર્યો હતો. કહ્યું કે:

જહાં હરિ ત્યાં હમ નહી, હમ હૈ ત્યાં હરિ નહિ;
પ્રેમગલી અતિ સાંકડી, તામેં દો ન સમાહિ

જૈનદષ્ટિએ ઠેઠ માર્ગાનુસારીની ભૂમિકાથી ભક્તિમાર્ગ શરૂ

થાય છે મીરા અને નરસિંહ મહેતો દેહનું અને વિશ્વનું ભાન ભૂલી પ્રભુમાં તલ્લીન બનતાં.

બંધુઓ! રામ કે હરિ શબ્દ સાંભળી ચમકશો નહિ આનંદઘનજી કહી ગયા છે'—

રામ કહો રહીમાન કોઈ કા'ન કહો, મહાદેવરી રે;
પારસનાથ કહો કોઇ બ્રહ્મા, સકળ બ્રહ્મ સ્વયમેવરી રે
............રામ૦

એ જ દૃષ્ટિએ અનેક સંતો કહી ગયા છે તે હું કહું છું હરિ, હર, રામ, કૃષ્ણ, પાર્શ્વ એ બધા માત્ર નામભેદો છે. મૂળે તો આત્માસ્વરૂપ એક જ છે. નામનો તો છેવટ નાશ છે, પણ સ્વરૂપનો નાશ નથી સ્વરૂપ અંદર છે, બહાર તો નામ પાડેલ ખોખું છે શોધ અંદર કરો અનવરમિયાં કહી ગયા છે

મેરે દિલમે મેરા પ્યારા હૈ, મગર મીલતા નહી,
હૈ મગર મીલતા નહીં....
ચશ્મુ મે ઉસકા નઝારા હૈ, મગર મીલતા નહી,
મેરે દિલમે મેરા પ્યારા હૈ, મગર મીલતા નહી

પ્યારા દિલમાં છે, અંદર છે એને એકને જ પકડો, એક પાછળ જ પ્રયત્ન કરો

એકને જ પકડો

કેટલાંક મનુષ્યો ઘડીમાં આને અને ઘડીમાં બીજાને ભજે છે, તેથી એમની બુદ્ધિ બહુરૂપી બને છે. એકમાં સાચી શ્રદ્ધા ચોંટતી નથી એટલે નિષ્ઠા ચાલી જાય છે. એક વખતે કબીરનો પુત્ર કમાલ રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો. ત્યાં એણે ચક્કીમાં પિસાતા દાણા જોયા, અને તરત થંભી ગયો વિચારમાં ઊંડો ઊતરતાં રડવા મંડી પડ્યો. બહુ જ મુલાયમ દિલનો ભક્ત હતો.

કબીરે કહ્યું 'બેટા! કેમ રડે છે?'

કમાલ બોલ્યો

'ચલતી ચક્કી દેખકે, કહેતે કમાલ રોય,
દો પડ બીચમે આયકે, રહા સાબત ન કોય'

કબીર બોલ્યો 'બેટા! આ જો.' એમ કહી તરત જ એમણે ઉપરનું એક પડ ઊંચકી લીધું

કમાલ અચંબો પામ્યો કારણકે ખીલડા પાસે ચોંટી રહેલા દાણા બરાબર સાબૂત હતા.

કબીરે કહ્યું 'બેટા!

એકને વળગિયા એટલા જ ઊગર્યા,
દાણાઓ બીજા દળાયા રે વહાલા.
એકનું શરણ તેને પરવા ન પરતણી,
ઘણાવાળા ભવમાં ઘૂંચાયા રે, વહાલા'

સંસારનું પણ તેમ છે. જેમ બે પડ વચ્ચે દાણા ગયા તે દળાઈ ગયા, તેમ રાગ અને દ્વેષરૂપી બે પડ વચ્ચે જે જે માણસ ફસાય છે, તે સંસારના અતુલ બોજથી દળાઇ જાય છે. પણ એ બે વચ્ચે જે એકમાત્ર પ્રભુને કશી પણ કામના રાખ્યા વિના ભજે છે, તેનો જ ઉદ્ધાર થાય છે. વળી એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આત્મ-નિરીક્ષણ પછી સતત ચિંતન, સંયમ અને વાસના નિરોધ એ ત્રણ વસ્તુ પર ધ્યાન આપ્યા સિવાય આત્મદર્શન ન થાય. સાચું ધ્યાન અને સાધના ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે અંદરથી કોલ આવે છે.

પ્રાર્થનાસ્થળ કેવું જોઈએ ?

પ્રાર્થના એ સ્થળે કરવી જોઈએ કે જ્યાં જરાય ઘોંઘાટ ન હોય, અને વાતાવરણમાં અદ્‌ભુત શાન્તિ અને અપૂર્વ સ્વચ્છતા

હોય દેવળો અને મંદિરોની રચના એટલા સારુ જ છે. જો કે આજે તો ધમાલિયા વાતાવરણમાં એ શાન્તને બદલે પ્રાયઃ કોલાહાલનાં જ સ્થાન બની ગયાં છે. ખરી રીતે મંદિરો કે દેવળો ધમાલિયા વાતાવરણથી દૂર, એકાંત સુંદર વાતાવરણમાં હોવા જોઈએ. અને ત્યાં કોલાહલ કે અવાજ ન થાય એવી વ્યવસ્થા જળવાવી જોઈએ. આવા મંદિર કે દેવળ ન હોય, તો એવું એકાંત ખુલ્લું મેદાન હોય ત્યાં પણ પ્રાર્થના, ધ્યાન, ચિંતન થઈ શકે છે. પણ જેમ એક મોટા ઓરડામાં માત્ર એક જ અગરબત્તી સળગતી હોય તોય એટલા વાતાવરણના બધા પરમાણુઓને તેની અસર થઈ આખો ઓરડો સુગંધમય બની જાય છે તેમ મંદિર, ઉપાશ્રય કે દેવળમાં એક સાચો ભક્ત કે જેના હૃદયમાં પ્રભુના નામની સાચી સુવાસ છે તેના અંતરનું એક જ આંદોલન આખા વાતાવરણને અમૃતમય બનાવી મૂકે છે. એ દૃષ્ટિએ ઉપાશ્રયો કે દેવળો ઉપયોગી છે, છતાં ઉપરનો અર્થ ન સરે ત્યાં તો દેવળો કરતાં ખુલ્લું મેદાન જ સારું !

જો એક જ સહૃદય ભક્તની પ્રાર્થનાના આંદોલનમાં આટલી ભવ્ય તાકાત હોય, તો એકીસાથે એક જ સ્થળે, હજારો પવિત્ર આત્માઓની સામુદાયિક પ્રાર્થનાનું આંદોલન અજબ ચમત્કારિક નીવડે એ દેખીતું જ છે એકરંગીલી સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી જગત પર અચૂક રીતે જાદુઈ અસર ઉપજાવનારા ઘણા દાખલાઓ છે. વળી સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં પણ રસીલો વેગ મળે છે. પણ અહીં એ વાત ભુલાવી ન જોઈએ કે વ્યક્તિનો અંગત રીતે પ્રાર્થનામાં રસ ન હોય તો સામુદાયિક પ્રાર્થનાનો કશો જ અર્થ સરતો નથી, અને કેવળ અંધ અનુકરણરૂપે પ્રાણ વિનાના હાડપિંજર જેવી શુષ્કતા વ્યાપી રહે છે. પ્રાર્થના કરનાર દરેક વ્યક્તિએ પ્રાર્થનામાં રસ જમાવવા માટે એકાગ્રતા કેળવવી જોઈએ, તે તો હું અગાઉ પણ કહી ગયો છું

એકાગ્રતા માટે

ત્રાટકથી એકાગ્રતા ખૂબ વધે છે. ત્રાટક આભ્યંતર અને બાહ્ય એમ બે પ્રકારનું છે. ચક્ષુને કોઈ પદાર્થ પર સ્થિર કરવા, એ બાહ્ય ત્રાટક છે ચક્ષુ સ્થિર થતા ચિત્ત પણ તે તરફ એકાગ્ર થાય છે. ચિત્તની એકાગ્રતા એ આંતર ત્રાટક ગણાય. એ જ રીતે કોઇ પદમા ચિત્તને સ્થિર કરવુ કોઇ રૂપ પર અથવા છેવટે ગુણ પર સ્થિર કરવુ. આ બધા ધ્યાનના જ પ્રકાર છે.

આવી ધ્યાનધારાથી ગણીગાંઠી ક્ષણોમાં કોઈ કોઈને પરમપદ પામવા સુધીનાં જૈન આગમોમા દૃષ્ટાંતો છે. એથી જ '**मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः**' મનુષ્યના બંધ અને મોક્ષનું કારણ મન જ છે અથવા '**अज्झवसाओ खलु बंध हेऊ, अज्झवसाओ खलु मोक्षहेऊ**' અશુદ્ધ અધ્યવસાય જેમ બંધનો હેતુ છે, એમ જ શુદ્ધ અધ્યવસાય મોક્ષનો હેતુ છે, એમ કહેવાયુ છે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન બન્ને નીચી કોટિના ધ્યાન છે, અને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન બન્ને ઉચ્ચ કોટિનાં ધ્યાન છે

ભજન અને પ્રાર્થનામા સમુદાય હોય તો જમાવટ થાય છે, પણ ચિંતન, આત્મનિરીક્ષણ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે તો વ્યક્તિગત અને એકાંતમાં જ ઠીક પડે છે.

પ્રાણાયામની ક્રિયાથી પણ એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય છે. પ્રાણાયામ એટલે પ્રાણ જે શ્વાસ તેનુ નિયમન કરવુ એમાં શ્વાસનુ રેચક, પૂરક ને કુંભક થાય છે. બીજી રીતે તજવા યોગ્ય હેય પદાર્થનો રેચક કરવો, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ઉપાદેય પદાર્થનો પૂરક કરવો, અને સ્થિર કરવા યોગ્યનો કુંભક કરવો. એ પ્રાણાયામ ફલપ્રદ છે. શરીરની અંદરના ભાગોની શુદ્ધિ માટે નેતી ધોતી આદિ ક્રિયાઓ પણ કાર્યકર તો છે જ. પરંતુ એ બધી હઠયોગની પ્રણાલિકા છે. મંત્રજપ પણ

એકાગ્રતાના માર્ગમાં બહુ સુંદર ફાળો આપે છે. પરંતુ વિવેકી સહૃદય માટે સૌથી સરસ માર્ગ લક્ષપૂર્વક પ્રાર્થના અથવા ભજનનો છે. જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને હઠયોગ એ સર્વમાં આ યુગમાં ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ છે પણ અહીં મારે એ નગ્ન સત્ય પણ કહેવું જોઈએ કે ભક્તિમાં અવિવેક અને અંધશ્રદ્ધા ભળે છે, ત્યારે એ મહાઅનર્થ કરે છે શાક્ત સંપ્રદાયોની ઉપાસના અને પુષ્ટિસંપ્રદાયોની ભક્તિ એનાં સચોટ ઉદાહરણ છે.

ભજન ક્યારે કરવું?

ઘણા લોકો એમ માને છે કે સ્મરણ, પ્રાર્થના કે ભજન ફુરસદને વખતે કરાય! વળી એમને મન એ ક્રિયા બીજાં વ્યાવહારિક કાર્યો કરતાં ગૌણ હોય છે. આનું કારણ હૃદયની આર્દ્રતા અને પરમ-વિશુદ્ધ ભાવની મોટામાં મોટી ખામી છે. પ્રાર્થના કે ભજન જીવન–વિકાસનું એક અત્યંત મૂલ્યવાન અંગ છે એવો ખ્યાલ આવ્યા પછી એ વિષેની આસ્થા દૃઢ થાય છે અને નિયમિત કરવાનું સૂઝે છે. ગમે તેવું મહત્ત્વનું કાર્ય છોડીને પણ ભજનનો સમય થયો કે તે તો સૌથી પહેલું જ કરવું જોઈએ! સમજપૂર્વક એવી નિયમિતતા જાળવવાથી આખરે એ રસમાં એટલા તો ઓતપ્રોત થવાય છે કે હાલતા ને ચાલતાં, સૂતાં ને બેસતાં બસ 'તૂહી તૂહી' સહજ થઈ જાય છે આખરે રોમરોમ ભક્તિરસથી ઉલ્લસિત બને છે, અને હૃદયમંદિર નિરંતર ભક્તિરસથી તરબોળ રહે છે મીરાંનું આમ જ હતું 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઈ,' એ પદ એની સાખ પૂરે છે. ચૈતન્યદેવ (ગૌરાંગસ્વામી) એટલા ભગવત્પરાયણ હતા કે પોતે ભજન કરતા કરતા અથવા અન્ય કોઈ ભજન કરતો હોય તે સાંભળતા જ સમાધિસ્થ થઈ જતા—તેમને બહારની શુદ્ધિ રહેતી નહી. જેની આવી સહજ પ્રભુમય અથવા આત્મમય દશા થઈ, એને પછી બાકી શું રહ્યું?

આવા આત્મવેગની અવાધ પામેલા ભક્તોના ભજનમાં પણ એવા અનુભવના ઓળા ઊતરે છે કે માત્ર સુરતાપૂર્વક ગવાયેલું એકજ ભજન આર્દ્રહૃદયવાળાને તાદશ આત્મસંવેદન કરાવે છે. ભક્ત નૃસિંહે ખરું જ કહ્યું છે :

'ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું,
અખિલ જગતની માંહી રે.'

જ્ઞાન, ધ્યાન અને સંયમસંગી ભક્તિ એ મુક્તિનો મુદ્રાલેખ છે.

પશ્ચાત્તાપ અને ભાવના

[પ્રવચન નવમું]

પ્રિય આત્માર્થીઓ !

'પ્રાર્થના અને ભક્તિ' વિષે હું ગયા પ્રવચનમા કહી ગયો આજે 'પશ્ચાત્તાપ અને ભાવના' વિષે કહીશ. કારણકે આર્દ્ર દિલ થયા વિનાની પ્રાર્થના શુષ્ક છે અને ભાવ વિનાની ભક્તિ લૂખી છે. જેમ પ્રાર્થના અને ભક્તિનો અગાંગી ભાવસબંધ છે, તેમ જ પશ્ચાત્તાપ અને ભાવનાના સબધમા છે.

પશ્ચાત્તાપનું સ્વરૂપ

હે મારા પ્રભુ ! આજ સુધી આ બાહ્યભાવમાં રખડી પતિત-પાવન પ્રેમનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ ખરેખર હુ ન સમજી શક્યો. પ્રેમનો વિશુદ્ધ મહાસાગર અદર હોવા છતાં બહારના ગધાતા ખાબોચિયામાં હું રગદોળાયો દુનિયાના ઘોઘાટમા બહેરો થઈને, હે ભગવત ! વિશ્વના અણુઅણુમા ભરેલા તારાં સાંકેતિક સૂત્રોના રહસ્યોને પામી ન શક્યો છતે કાને કુદરતના કલ્લોલ ન ઝીલી શક્યો છતી આંખે વાસનામા અધ બન્યો મારી આખો પર દુનિયાદારીના પડળો ફરી વળ્યાં. સુદર સાધનો સમીપ હોવા છતાં તેના ઉપયોગને બદલે દુરુપયોગ કર્યો સવારના બ્રાહ્મમુહૂર્તમા ઘણીયે વાર ઊઠ્યો, પણ

અનેક જ જાળના ભૂતાવળમાં ભરખાઈ ગયો. જાગ્યો, પણ કામવાસના પૂરવા માટે—આત્મા માટે નહિ! સામગ્રી પુષ્કળ મળી, છતાં તારું ભજન ન કર્યું. હે નાથ! તને ન સંભાર્યો—માત્ર વિલાસને જ સંભાર્યો.

ઘનઘોર નિદ્રામા ખૂબ ઘોર્યો. પણ આત્મજાગરણા કદી ન કરી. પેટ ભરવાના ભાવો ઘણા પૂછ્યા, પણ આત્માના ભાવ પૂછવાની ફુરસદ ન મેળવી બીજા ભાવો પૂછવાનુ પોસાણ હતુ, આત્માના ભાવ પૂછવાનું પોસાણ ન હતુ.

બીજાની નજરે ધર્માત્મા કહેવાઉ, એ માટે મેં દેવળમા જઈ દાંભિક ક્રિયાઓ અને મંદિરોમાં જઈ ટીલાટપકા કર્યાં, પૂજાઓ કરી, ભજન ગાયા, માળાઓ ફેરવી—પણ ઘોર નિદ્રામા. વાણીમા અમૃત બતાવ્યુ, પણ અંદર તો હળાહળ ઝેર ભર્યે રાખ્યુ. શેઠ, માલિક વગેરે ઘણાયનાં વખાણ કર્યાં, નમાલાઓની પ્રશંસા કરી, તેમને રીઝવવા માટે જિંદગી અને સિદ્ધાંતોના સમર્પણ કર્યા, પણ આત્માને જગાડી નાથ! તમને રીઝવવાની મે પરવા ન કરી! પાચ રૂપિયા મેળવવા માટે મુડદાલોની વાહવાહ કરી, પણ એ અનંત શક્તિધર આત્માનો ખજાનો મેળવવા માટે ડગલુય ભર્યું નહિ પામરનાં ગીત ગાયાં, પણ તારાં ન ગાયા. તારી ખરી કિંમત આંકી ન શક્યો, એક કોડી ખાતર અમૂલ્ય આત્માને ડુબાવ્યો—પતિત કર્યો. પણ હે ભગવાન્! તારા ભજનનો મહિમા ન જાણી શક્યો. પારકામા પોતાપણું હોમી દીધુ, પણ પોતા તરફ ન વળ્યો જગતનો બન્યો, પણ તારો ન બન્યો. જગતને ઓળખવાનો પ્રયાસ કર્યો. કાળજી રાખીને બધાને ઓળખી લીધા. પણ હે પ્રભુ! તને ન ઓળખ્યો. તારી ઝાખી ન કરી. તારો સંજીવની ધ્વનિ અમે હૃદયમાં ન ધર્યો. જીવ મટીને શિવ થવાના તારા સદ્બોધને અનેક મહાપુરુષોએ સંભળાવ્યા, પણ મે તે ન સાભળ્યા. બીજી બધી બહારની કળા શીખ્યો, પણ તને જાણવાની કે જીવનસુધારની કળા ન શીખ્યો પૈસાનો, શેઠનો, પુત્રનો, સ્ત્રીનો

થયો. ઇંદ્રિયના વિષયનો થયો, પણ તારો ન થયો. ભયની ભૂતાવળો ખૂબ ભમ્યો, નિર્ભયતા ન આવી. જેને એક રાજા કે મહારાજાની સહજ પિછાણ હોય તે કેટલો નિર્ભય હોય? પણ તારા જેવો આખા જગતને જ્ઞાનથી પી જનાર પ્રભુ સમીપે હોવા છતા ભય અને પામરતાથી દોરાયેલો રહ્યો કૂથલી, કૂડકપટનું ઝેર પીધું, પણ તારી ભક્તિરૂપી સુધાનુ ટીપુ પણ ન પીધું આત્મા જાગ્રત થયા પછી એને થાય છે કે હે નાથ!

સમીપે છતા તમને તિમિરથી, હું નહિ નીરખી શકયો,
હું પતિતપાવન પૂર્ણપ્રેમસ્વરૂપ નવ પરખી શકયો,
તુજ અમીભર્યાં સૂત્રો અમૂલા હુ ન શ્રવણ કરી શકયો,
હું હૃદયમાં સજીવની તારો ધ્વનિ ન ધરી શકયો. ૧
ભજવા તણા ઉત્તમ સમય તમને ન નાથ! ભજી શકયો,
પ્રભુ! આપના સંકેતને હું મૂર્ખ નવ સમજી શકયો,
તારા થવાની અભય મંગળ મોજ નવ માણી શકયો,
તારા ભજનનો અતુલ મહિમા જરૂર નવ જાણી શકયો. ૨
તારા ચરણના શરણરૂપે મૂઢ હું ન મગી શકયો,
વાર્યા છતાં પણ વિષમ પથથી નાથ! હું ન વળી શકયો,
પામ્યો અમૂલાં સાધનો, નહિ સદુપયોગ કરી શકયો,
નવભક્તિના સ્વાદિષ્ટ રસને સંતશિષ્ય ભરી શકયો. ૩

આવો પશ્ચાત્તાપ (૧) પાપી સત્પુરુષના સમાગમે જ્યારે જાગે ને પીગળે ત્યારે થાય, (૨) પુણ્યશાળી પડી ગયા પછી કે જબરો આઘાત લાગ્યા પછી જાગે ત્યારે થાય જેસલનો પશ્ચાત્તાપ ઉપરની પ્રથમ કોટિમા થાય.

પુણ્યશાળી નંદ મણિયાર

બીજા પ્રકારનુ ઉદાહરણ આ છે. રાજગૃહનગરમાં નંદનામે

મણિયાર રહેતો. ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની એને સચોટ અસર થઈ. એણે જાણ્યું કે પદાર્થમાત્ર ક્ષણભંગુર છે. શરીર, મન, પ્રાણ-શક્તિ સર્વે તરવા માટે છે, બૂડવા માટે નહિ! માટે હવે બને તેટલો સંગ્રહ ઓછો કરવો, અને આત્મા તરફ વળવું. એણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે કોઇ પણ ત્રસ–બે ઇન્દ્રિયાદિ જીવને જાતે નહિ મારું અને કોઈ એવી હત્યા કરતો હશે તો એને ટેકો નહિ આપું. બીજા જીવોમાં પણ ઉપયોગ પૂર્વક વર્તીશ. કોઈનું હરામનું નહિ લઉં, પરસ્ત્રીની સામે કૂડી દૃષ્ટિથી નહિ જોઉં, જૂઠ નહિ આચરું, વગેરે. પછી તો તે દર પંદર દિવસે એક ઉપવાસ કરવા લાગ્યો, અને તે દિવસે આત્મચિંતન સિવાય મનમાં સાંસારિક જંજાળનો કોઇ વિચાર જ ન પેસવા દે ઉપવાસ પણ કેવો? આહાર–પાણીનો ત્યાગ કરી જમીન પર ત્રણચાર ધોયેલાં શુદ્ધ કપડાં પાથરી રાતદિવસ આસન વાળી સ્તવન કર્યા કરે તેવો પોષધ.

ઉપવાસનું રહસ્ય

આત્માને પ્રેમસ્મરણ વડે પોષવો, પ્રભુ તરફ વળવું; આજે ઇશ્વરથી દૂર ફેંકાઈ ગયો છે, તેને પ્રભુની નજીકમાં લઈ જવો; આત્મસંયમ રાખવો, એ ઉપવાસનું રહસ્ય. જેમ યંત્રને આરામની જરૂર છે, તેમ શરીરને ઉપવાસની જરૂર છે. ઉપવાસથી શરીર સુધરે, હોજરીને આરામ મળે, માટે આરામ પામેલી હોજરી આશિષ આપે છે. નંદ મણિયાર પોતાના મકાનમાં ધર્મકરણી માટે એકાંત જગ્યા (પોષધશાળા) રાખતા. નિસ્તેજ અને ઉપાધિઓથી ધવાયેલા આત્માને પુષ્ટ બનાવવાની ક્રિયાને પોષધ કહેવાય. એમ કરતાં નંદ મણિયાર ચિંતનમાં ઊંડે ઊંડે ઊતરતો ગયો પોષધમાં રાત્રે પાણીની તૃષા લાગી. તે ઉપરથી એ વ્રતમાં ડગી ગયો, સંયમનું રહસ્ય ચૂકયો.

મોટે ભાગે સાધક જેમ જેમ ઊંચે જાય છે, તેમ તેમ એને નીચે પાડનારા લૂંટારાઓ વધુ જોર કરે છે નંદને માટે પણ તેમજ બન્યું. અને એમાં આખરે પ્રમાદ—ગફલત, આત્મસ્ખલના થતાં ઉપરથી

નીચે પટકાઈ પડયો. વાત એમ બની હતી કે અઢળક ધનથી, એણે એક સ્વતંત્ર રાજનગર જેવુ સ્થાન બનાવ્યુ. એ રાજનગરમાં એણે જળાશયો અને વિશ્રામશાળાઓ બનાવી વળી એક ચોકમાં પુષ્કરિણી વાવ બનાવી પૂર્વમા ચિત્રશાળા, નાટચગૃહ, સંગીતમંદિર, અને એક નૈસર્ગિક કળાઓનું સંગ્રહાલય બનાવ્યું દક્ષિણ દિશામા એક ભોજન-શાળા બનાવી. આ દેવરમણ ભૂમિને આખી નગરીના લોકો જોવા આવે, જોઈને ખુશી થાય, અને નંદનાં વખાણ કરે ઉત્તર વિભાગમા આવેલો મલ્લકુસ્તી માટેનો અખાડો અને ચારે તરફ આવેલા વનખંડો અને વચ્ચે પુષ્કરિણી વાવડી લોકોને માટે તો આ અજબ આકર્ષણની વસ્તુ બની ગઈ! દરવાજા ઉપર 'નંદ મણિયાર નગર' કરીને મોટું બોર્ડ માર્યુ હતુ. તે જોઈ લોકો કહે "ધન્ય છે નંદને! પૈસા લેખે લગાડ્યા ખરો પરોપકાર કરીને નંદ મણિયારે જીવન સફળ કર્યું." મોફાટ વખાણથી નંદના હૃદયમા ગલગલિયાં થવા લ . શ્લાઘા–કીર્તિ એને ગળે વળગી પડી. અને એ માર્ગ ભૂલ્યો આ જ સંસારની ભુલવણી માણુસ અહીંયાં જ ગુલાંટ ખાઈ બેસે છે

આત્મદૃષ્ટિવાળો માણુસ તો એમ સમજે કે હુ તો માત્ર વહીવટદાર છુ મારે શુ છે? જગતનું છે, જગતને દઉ છુ. એમાં દાનના મોહ શા? ને એમાં શ્લાઘા શી? આત્મશ્લાઘા એને અડકીજ ન શકે એને પોતાની પ્રશંસા જગેયે ન ગમે આ વૃત્તિની વિશેષતા છે. નંદ મણિયારે પરોપકારનાં–જનસેવાના કાર્યમા પૈસો તો ઘણો વાપર્યો, પણ તેના અભિમાને તેનુ પતન કર્યું.

નંદ મણિયારની દૃષ્ટિ વિષમ થઈ ગઈ પ્રસંગે પ્રસંગે અભિ-માનથી તે મૂછ પર તાલ દેવા અને 'શેઠને ધન્ય છે' એ ઉદ્ગાર સાંભળવાનો તો એવો શોખીન થઈ ગયો કે પછી પાસે ખુશામતખોર ન હોય તો એને ચેન જ ન પડે એ પ્રશંસાપ્રિય થઈ પડ્યો

"છઠ્ઠ ઉપવાસ શુ? એ તો ભૂખમરાની હડતાલ છે," એમ કહી તેણે ઉપવાસને ઉડાવી દીધો પોષધને તો સંભારે જ શાનો?

વિલાસ અને વખાણમા એ ગરકાવ થઈ ગયો.

એવામાં એકદા એકાએક અસાધ્ય રોગ ઊપજ્યો ઉપચારો અનેક કર્યા, પણ આયુષ્ય નહીં એટલે સેકડો હકીમો, વૈદ્યો પણ એને ન બચાવી શકયા. અતે એ મરી ગયો મરતા મરતાં પણ એનુ મન તો વનખંડ અને પુષ્કરિણી વાવ પર જ ચોંટયુ હતુ.

નંદ દેડકો થયો !

"જે જે જેનુ ધરે ધ્યાન, તે તે રૂપ જ તે બને " મૃત્યુ વખતે જેનુ મન જ્યા રમતુ હોય, ત્યા જ તે મરણ પામીને જીવ એની ક્રિયાના પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ગીતાવચન પ્રમાણે નદ મણિયાર મરીને એ જ પુષ્કરિણી વાવમા મોટો દેડકો થયો

પુષ્કરિણી વાવમા સ્ત્રીઓનુ ક્રીડા અર્થે વારવાર આગમન થતુ હતુ જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવે, ત્યારે પરસ્પર વારવાર બોલે કે 'નંદ મણિયારે આ વાવ બધાવી' ને દેડકાના કાનમાં અવાજ વારવાર આવે તે સાભળે કે 'આ વાવ નદ મણિયારની છે.'

(દોહરો)

" નદ નંદ આ શું કહે ? નંદ કોણ મણિયાર ?
પરિચય મુજને પૂર્ણ છે, વિકસ્યો એહ વિચાર. "

એમ અવ્યક્તભાવે આછી ઝાખી થવા લાગી. જાણે કંઈ જોયુ હોય, સાભળ્યુ હોય એમ લાગે છે, એમ દેડકાને થવા લાગ્યુ ચિતન કરતાં કરતા એને પૂર્વના ભવનુ સ્મરણ–ભાન થયુઃ

(પ્રભાતી)

પ્રગટયું પુષ્કરિણીમા સ્મરણ જાતિ તણુ,
નંદનુ નામ નિસુણી દદ્દુરે,

તેજના સ્થાન આ તિમિર કેમ ફરી વળ્યું,
ઊપજ્યો એહ અફસોસ ઉરે—૧
જેહને બોધ નરભવ વિષે ના રહ્યો,
તેહ તિર્યંચ થઇ બોધ પામ્યો,
ભક્ત કોમળ બની વિચરતો વાવમા,
વામત્વાનો બધો દોષ વામ્યો—૨

"હુ પોતે જ નદ મણિયાર, અરરર ! આ શુ થઈ ગયુ !" એને બહુ અફસોસ થયો "ક્યા મારી આત્મમસ્તી અને ક્યા આ પશુયોનિ ? ભગવાન મહાવીરને હુ ભૂલી જ ગયો !" ઉપરનુ શરીર માણસનુ હોય ને અંદર પશુનુ હોય, તેને બોધ ન થાય, પણ ઉપરનુ શરીર પશુનુ હોય છતા અંદરનું માનવનું હોય તો તેને નિમિત્ત મળતાં બોધ થવાનો સભવ છે.

નદ મણિયારને જે બોધ પહેલો થવો જોઈતો હતો, તે દેડકાના ભવમાં થયો. તે ખૂબ ખૂબ પસ્તાવાં લાગ્યો· "મારાં બધાં સાધનો કુદરતે લઈ લીધા, અને ઊચા સ્થાનમાથી હેઠ દેડકાના ભવમાં ગબડાવી મૂક્યો અહા ! હુ કેટલો નિર્બળ બની ગયો કે એક કૂતરુ કે કાગડો પણ મને મારી નાખે ને ખાઈ જાય." એને ભારે અસર થઈ અને મનમાં બોલી રહ્યો· "જો મને વાચા મળે તો મોટા મિનારે ચડીને લોકોને કહી દઉ·

કોઈ દાન પુણ્ય તણાં કદી, અભિમાનને કરશો નહિ,
આ મે કર્યું, આ મેં કર્યું, એ ધ્યાન કોઇ ધરશો નહિ
વળી માન, શ્લાઘા, કીર્તિનો કચરો દિલે ભરશો નહિ,
દૈવી અનાસક્તિ તજી, આસક્તિને વરશો નહિ

અરેરે ! મને વાચા મળે, અવાજ નીકળે તો આ વાક્ય હુ બધાને સંભળાવ્યા જ કરુ ! મારા તુચ્છ ધ્યાન વડે, મારુ પતન થયુ. ગર્વ

અને મમતા ગાળવા માટે કુદરતની મને શિક્ષા થઈ છે. મરતી વખતે મારા હૃદયમાં પ્રભુની જપમાળ નહોતી, પણ પુષ્કરિણીની સ્મૃતિ હતી.

(વસંતતિલિકા)

જ્યોતને વળી સુણ્યો નજરે નિહાળ્યો,
પૂજ્યો છતાં પણ પ્રભુ હૃદયે ન ધાર્યો;
તેથી થયો અરરર દુઃખનુ પાત્ર ભારી,
ક્રિયા ગઈ અફળ ભાવવિહીન મારી."

એમ પસ્તાવા કરતાં કરતાં અંતરનાં કમાડ ઊઘડી ગયાં. એણે પ્રકાશ જોયો. પૂર્વે આચરેલાં વ્રતો પર ફરીને નિષ્ઠા જામી. પ્રભુના દર્શનની એને ભારે ઝંખના હતી. દેડકાના હૃદયમાં ભક્તિ સ્ફુરી નીકળી. તેણે એકદા પુષ્કરિણીમાં આવનાર સ્ત્રીઓના મુખે સાંભળ્યું કે ભગવાન મહાવીર એ જ નગરીના ગુણશીલકવનમા સમોસર્યા છે. એટલે બધાં નગરજનો જેમ દર્શનાર્થે નીકળી પડ્યાં, એમ એ પણ નીકળી પડ્યો. તમને આ વાતથી ખૂબ જ નવાઈ ઊપજશે કે 'વળી દેડકાને આ બધુ હોય ?' પણ નવાઈ પામવા જેવુ કશું નથી. આત્માની શક્તિની કશી જ મર્યાદા નથી. એ અનહદ છે. વૈદિક ગ્રંથોમાં કાચબા અને કાચબીની અદ્ભુત કથા છે.

ઘોડા નીચે

આપણો કથાનાયક 'નંદ' દેડકો હર્ષભેર દેડકાની ગતિએ દોડતો હતો અને દુનિયાનુ કે પોતાના દેહનું કશું જ ભાન નહોતું. એની આત્મમસ્તી નિરાળી જ હતી તેવામાં જ એક દોડતા ઘોડાની એડી નીચે એ ચગદાઈ ગયો, ચગદાવાથી અધમૂઓ થઈ ગયો. મરતાં મરતાં પ્રભુને પોકાર્યા

દદૂર કહે છે.

(રાગ–સારંગ ..હરિભજન વિના)

" કયાથી આવું (હવે) દર્શન કરવા વીર પ્રભુજી તમારાં,
અંતર્યામી આડા આવી ઊભાં કર્મો મારાં––ટેક.

અધવચમા મરણ થશે મારું દર્શન હું કેમ કરું તારું,
બાપલિયા જડતું નથી બારું. ..ક્યાંથી આવુ ...૧
ગત ભવમાં ભૂલ કરી ભારી, બધી મહેનત ધૂળ મળી મારી.
અભિમાને સર્વ ગયો હારી....ક્યાંથી આવુ .. ૨
તારક ન થયાં દર્શન તારા, નીકળીને પ્રાણ થશે ન્યારા,
ગભરાયે ગાત્ર બધાં મારાં...ક્યાંથી આવુ ...૩
ગુરુવંદન અહીંથી ગણી લેજો, મને દોષ તણી માફી દેજો,
છેવટ પણ પ્રભુ સાથે રહેજો....ક્યાંથી આવુ...૪

એમ ચિંતવન કરતા કરતાં પળવારમાં તો એના પ્રાણ ઊડી યા. પણ મરણાંતે એનો ધ્વનિ ' પ્રભુ મહાવીર ! પ્રભુ મહાવીર !' ે જ હતો.

આવી ભાવભરી ભક્તિ પ્રભુને કેમ ખેંચી ન લાવે ? મહા-ીરની અવ્યક્ત પ્રતિભાએ એનાં વંદનઆદિાલમ ઝીલી લીધાં, અને ો ' તૂંહી તૂંહી ' કરતો ઊડી ગયો. છેલ્લે સમયે માત્ર પ્રભુ-ધૂન મને ભાવના હતી. દેડકો મરીને દેવલોકમાં ગયો એમ જૈનઆગમનું જ્ઞાતાસૂત્ર" ભાખે છે.

પૂરા પસ્તાવા પછી ઉત્પન્ન થયેલી ભાવના હૃદયસ્પર્શી હોય ે અને એ ખરેખર ભવજળ તારનારી છે. જૈનઆગમોએ ભાવની કેમત સૌથી વધુ આકી છે. દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચારમાં ભાવનો નબર સૌથી ઊંચો છે

ભાવના ભવજળતારિણી

જૈન ગ્રંથમા એક બલભદ્ર મુનિનુ ચિત્ર છે. તેઓ એવા તો નમણા અને રૂપાળા હતા કે જતા વળતાં પનઘટ પરની પનીહારીઓ એમનુ રૂપ જોવામા સાનભાન ભૂલી જતી એકદા એક પનીહારીએ રૂપલાલસામાં પોતાનુ મન અને મોં એટલાં તો એકાગ્ર કરી દીધાં હતા

કે હાથમાં રહેલુ દોરડું ઘડાના ગળામાં નાખવાને બદલે પાસે બેઠેલા પોતાના નાના બાળકના ગળામાં નાખી દીધુ મુનિએ એ દૃશ્ય નજરોનજર જોયુ. બાઈને ચેતવી તેજ પળે એમણે નગરનિવાસ તજી દીધો અને જગલનો એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો. જંગલમાં જ મળે તે આહાર લેવો એવો એમનો સંકલ્પ હતો.

જંગલમા જાય કે ઇતર સ્થળે જાય. જ્યાં જાય ત્યાં જીવસૃષ્ટિ તો ખડી જ છે. ખરુ જ કહ્યુ છેઃ ‘ સમાનતાને શિખરે જઇને, રે પ્રેમી કૈંકે નવલા જાદુ ! પ્રેમીના જાદુ અજબ હોય છે મુનિની પાછળ આખું વન મુગ્ધ બન્યુ નગરમાં માનવી હતા, અહીં પશુ હતાં. પણ માનવપશુ જેટલો સાધનામા ખલેલ કરે છે તેટલો આ પશુ નથી કરતો ! મુનિ ધ્યાનમગ્ન બને અને નિર્દોષ મૃગલાના ટોળેટોળાં ઊભરાઈને આસપાસ મુનિની હૂફમાં નિર્ભય રીતે ચર્યાં કરે. ક્રમેક્રમે એક મૃગને સત્સગનો રગ લાગ્યો તે એવો હળી ગયો કે મુનિ ધ્યાન ધરે, ત્યા લગી પોતે પણ ન હલે, ન ચલે ધ્યાન પાળે ત્યારે ગેલ કરતો તે નિકટ આવે. એણે સજ્ઞાજ્ઞાનથી જાણ્યુ કે મુનિને કયારેક જ ભિક્ષાનો યોગ થાય છે તેથી એવા યોગ તે શોધતો હતો

‘ ભાવ ભાવને જાણે છે, આત્મા આત્માને જાણે છે ’

એમ મૃગલાને ભાવ પ્રગટ્યો એ એવી ભાવના ભાવવા લાગ્યોઃ “ આ મુનિજીને એવો યોગ કરાવી આપુ કે જ્યા એમને ભિક્ષા મળી શકે. ” એવી એ તપાસ રાખતો અને યોગ કરાવતો હતો આ પ્રમાણે કરતા એક વખત આ ભાવનાથી તે દૂર દૂર નીકળી ગયો. એકાદ માઇલિ ગયો હશે, ત્યાં એક સુથાર જગલમા લાકડા વહેરવા આવેલો, તે એક બાજુ વૃક્ષની શાખાને વહેરતો હતો અને બીજી બાજુ રસોઈ તૈયાર થતી હતી.

આ જોઇ પાછો આવીને મૃગલો મુનિને સંજ્ઞાથી પોતાની

પાછળ પાછળ ખેચી જઈ ઠેઠ ઉપરને સ્થળે લઈ ગયો તપસ્વી મુનિને સાતઆઠ ઉપવાસ થઈ ચૂક્યા હતા ભિક્ષાનો ચોગ જ નહોતો થયો

આવા જગલમા મુનિજીનુ પવિત્ર દર્શન ! સુથાર તો મુનિજીનુ મુખારવિદ જોતા જ હરખાઈ ગયો ખુશખુશ થઈ ગયો અડધી ડાળ કપાઈ હતી. ભોજનવેળા થઇ હતી. કાપવાનુ કામ બધ થયુ હતુ પોતે તુરત નીચે ઊતરી પડ્યો એની પછવાડે બીજા માણસો પણ નીચે ઊતર્યા

ભાવનાનો પારો

મૃગનો હરખ માતો નહોતો સુથારની ભાવનાનો પારો ખૂબ વધી ગયો હતો સતનુ હ્રદય પણ એની ભાવના જોઈ અત્યત ભાવોલ્લાસ પામ્યુ હતુ ! એ સુથાર જેવો ભિક્ષા વહોરાવા જાય છે અને મુનિજી પાત્ર તૈયાર કરે છે, મૃગલો ભાવના ભાવતો ઊભો છે, ત્યા એકાએક સખ્ત પવન આવતાં જ પેલી અર્ધકપાયેલ ડાળ બરાબર એ ત્રણેના ઉપર તૂટી પડી મુનિજી, સુથાર અને પાસે ઊભેલો ભાવના-પ્રધાન નિર્દોષ મૃગલો એ ત્રણે જણુ તે જ પળે મૃત્યુશરણ થયા. એ ત્રણેના ભાવ સરખા હતા, તેથી ત્રણે સ્વર્ગે ગયા.

પૂરણ શેઠની ભાવના

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

કિંમત ભાવની છે, વસ્તુની નહિ ! વિશાળા નગરમા પૂરણ શેઠ ચાર માસ થયા વિનતિ કરતો હતો અને ભાવના ભાવતો હતો કે ભગવાન મારે ઘરે મધુકરી માટે પધારે. ભગવાન મહાવીર ચાર માસને પારણે મધુકરી માટે નીકળ્યા. દિન ઊગે અને હમેશા વાટ જોનાર પૂરણ શેઠ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો એણે તો અનેક પ્રકારના મેવામિષ્ટાન્ન અને રસપાન તૈયાર રાખ્યા હતાં પણ રસ્તામા જ જીરણ નામના શેઠનુ ઘર આવ્યુ અને અતરપ્રેરણા થતા જ પ્રભુ તો

અંદર ગયા—અને કરપાત્ર ધર્યું.

શેઠ બોલ્યા· 'એલા! એ! આપજે આને ચાટવો ભરીને, (જનાવર માટે બાફેલા) અડદના બાકળા આપજે' આપનાર માણસે ભિક્ષુ સમજી આપ્યા. એ બાકળા પ્રભુએ હસ્તમાં લઈને આરોગ્યા અને પછી ચાલતા થયા. એમને વસ્તુની કશી જ કિંમત નહોતી. પ્રભુને ભિક્ષા મળ્યા પછી તરત જ દિવ્યતા ફેલાઈ ગઈ, પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયા. એ શેઠે જાણ્યું. પછી તો ભારે પસ્તાવો પણ થયો. લોકો દોડી આવ્યા. ભિક્ષાનુ પૂછ્યુ. જવાબમા જીરણ શેઠે ખીરખાંડ આપ્યાની વાતો ચલાવી. પેલો પૂરણ શેઠ તો ભાવનાના પૂરમાં તણાતો હતો, ત્યાં સાંભળ્યુ કે પ્રભુએ તો જીરણ શેઠને ત્યા પારણું કર્યું અને ભાવના થંભી થોડીવાર એ સમાચાર પૂરણને ન મળ્યા હોત, તો એને પ્રભુમય ભાવમાં કેવળજ્ઞાન થાત. ભાવનાનુ કેવુ અદ્‌ભુત ફળ?

કૃષ્ણને સુદામાના તાદૂલમાં અને વિદૂરજીની ભાજીમા જે રસ મળ્યો, તે માલમલીદામાં નહોતો! શ્રીરામને શબરીના બોરમાં જે લિજ્જત હતી, તે અનોખી હતી. કારણ કે મીઠાશ ભાવમા છે, પદાર્થમાં નહિ.

સારાંશ

અધમાધમ અધિકો પતિત, અખિલ જગતમા હુ જ,
એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શુય

ભાવના નાવથી તારે, ભક્તિ આ ભવસાગરે,
ભાવનૌકા વિના ભક્તિ, ભમાવે ભવસાગરે.

કહ્યુ છે કે.—

समत्वं भज भूतेषु, निर्ममत्व विचिन्तय।
अपाकृत्य मन-शल्यं भावशुद्धि समाश्रय ॥

અર્થાત્,

પ્રાણીમાત્રને વિષે સમત્વ રાખ, મમતા–માનને છોડવાનો વિચાર કર, મનના શલ્યોને કાઢી નાખ, અને ભાવનાની શુદ્ધિ કર.

દર્શનમોહનીય છૂટે તો ?

[પ્રવચન દશમું]

પ્યારાં આત્મરસપિપાસુઓ !

હવે આપણે ઠેઠ 'આત્મસાક્ષાત્કાર'ની લગભગ આવી પહોચ્યા, પણ અહી 'દર્શનમોહનીય' (એટલે દર્શનના માર્ગમાં આડી ઊભેલી મોહિની) જીવને ભારી મૂઝવણમા મૂકી દે છે 'દર્શનમોહનીય' છૂટયા વિના તો આત્મદર્શન થાય જ નહિ માટે આજના વિષયમા 'દર્શનમોહનીય' વિષે જ કહીશ

જન્મમૃત્યુના દુ:ખનુ મૂળ કર્મબંધન છે, અને કર્મબંધનનુ મૂળ મોહ છે મોહ, તૃષ્ણા, રાગ, દ્વેષ, કામભોગની આસક્તિ એ પ્રમાદનાં સ્થાન છે પ્રમાદથી અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે અજ્ઞાન કે મિથ્યાત્વથી શુદ્ધ દૃષ્ટિનો વિપર્યાસ થામ છે, અને ચિત્તમા મલિનતાનો કચરો જામે છે. ચારિત્ર વિકારી હોય, ચિત્ત મલિન હોય ત્યાં સુધી તે મુક્તિના અભિમુખ થઈ શકાતુ નથી.

જૈનસૂત્ર 'ઉત્તરાધ્યયન'ના બત્રીસમા અધ્યયનમાં કર્મથી ઘેરા બધને બધાયેલા દુ:ખી આત્માના દુ:ખની નિવૃત્તિના ઉપાયો દર્શાવવામા આવ્યા છે કહ્યુ છે કે જ્યાં સુધી દર્શનમોહનીયનુ જોર હોય અર્થાત્ કે ચારિત્ર્ય દર્શનમોહનીયથી છવાયેલ હોય—વિકારી હોય ત્યા સુધી માણુસ દુ:ખનું મૂળ શોધી જ નથી શકતો !

દર્શનમોહનીયના પ્રકારો

દર્શનમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, અને મિશ્રમોહનીય. એટલે કે સાચામાં મૂઝાવું (સત્યમાં મૂઝાવુ—મારુ જ સાચુ એવો વૃત્તિનો ઊડો કદાગ્રહ), ખોટામાં મૂંઝાવુ (મિથ્યાત્વમા—વિષયોમા મૂઝાવુ), અને બન્નેમાં—સાચાખોટામા મૂંઝાવુ એમ ત્રણ પ્રકાર છે. એ કોટ તૂટી જાય પછી જ ચારિત્રમોહનીય કોટને તોડવાનો માર્ગ ઉઘાડો થાય છે એ જ વાત શ્રીમદે કહી છે:

દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઊપજ્યો બોધ જે,
દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે;
વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનુ ધ્યાન જો....અપૂર્વ અવસર.

યયાતિનો દાખલો

વૈદિક ગ્રથોમા યયાતિનુ ઉદાહરણ છે. દર્શનમોહનીયથી ઘેરાયેલા યયાતિ રાજાએ પોતાના પુત્રની યુવાવસ્થા પોતે મેળવી અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની લગામ છૂટી મૂકી, ભોગ ભોગવવા માંડ્યા, પણ એથી તો ઊલટી અતૃપ્તિનો ઉમેરો જ થયો.

એ બ્રહ્મ આદર્શ ભૂલી ભ્રમી હું,
દેહે દીવાનો રસમોજ લેવા;
માજાતિનાં માંસલ ચર્મ ચૂથ્યાં,
તોયે ન પામ્યો રસ એક બિંદુ

બહારના રૂપમાં અમૂલ્ય વીર્યનો સચય ગુમાવ્યો અને રસનું ટીપુય ન મળ્યું, પણ ઊલટી કામવાસના વધી પડી.

પરતુ દર્શનમોહનીય આથી જ એવા પ્રકારની હોય છે કે

આવો અનુભવ નિત્ય થવા છતા આંખો ખૂલતી જ નથી. યયાતિમાં પાત્રતા તો હતી જ, એટલે છેવટે એ ભારે અકળાયો અને આત્મ-નિરીક્ષણ કરતા એને પરમ સિદ્ધાંત સૂઝ્યો, એટલે એણે જગત સમક્ષ ઘોષણા કરી

न जातु काम: कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥

"કામના પૂરતા કામ, વધે છે, ઘટતો નથી,
જેમ ઘી હોમતાં આગ, વધે નક્કી, ઘટે નહિ"—મહાભારત

કનકરથ રાજાની વાત

જૈનસૂત્ર 'જ્ઞાતાજી'માં એક સચોટ પ્રસંગ છે તે અહીં પ્રાસંગિક લાગવાથી કહું તેતલીપુર નગરમાં કનકરથ નામનો રાજા રાજ્ય ચલાવતો હતો તેની રાણી પદ્માવતી જેવી રૂપાળી હતી તેવી જ લાયક અને બ્રહ્મચર્યપ્રેમી હતી. પણ કામી પતિ આગળ એનું કશું ચાલતુ નહિ! રાજા દર્શનમોહનીયથી પુષ્કળ ઘેરાયેલો હતો.

યૌવન, ધન, સંપત્તિ, સત્તા ને અવિવેકતા,
અનર્થ એકથી જ્યાં, ત્યા ચારમાં શી રહે મણા?

ખરેખર કનકરથનો સર્વતોમુખી અધઃપાત થઈ ચૂક્યો હતો ચારિત્રમા એક અધમમા અધમ નર કરતા પણ તે ઊતરતો થયો હતો. પ્રજા ત્રાસથી ત્રાસી ઊઠી હતી બીજી બાજુ એની અધિકાર-લાલસા પણ એવી તો પ્રબળ થઈ ચૂકી હતી કે પુત્ર થશે તો ભવિષ્યે પોતાના અધિકારને આચ પહોચશે એ ભયથી પદ્માવતી પટરાણીને પુત્ર થાય કે તુરત અંગને ખંડિત કરાવી નાખતો એક, બે, ત્રણ અને ચારનુ એમ થયું અહો! જીવના અજ્ઞાનની કોઈ સીમા છે! મૂરખ પ્રાણી જાણે કદી મરવુ જ કેમ ન હોય, કે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ જ જાણે કાયમ કા ન રહેવાની હોય, તેમ અનર્થ-પરંપરા વધાર્યે જાય છે. આનુ જ નામ દર્શનમોહનીય. કનકરથમાં

કામવિકાર—રાજ્ય લાલસા—જેટલા જોરમાં હતો, તેટલા જોરમાં પદ્માવતીના અંતરમાં વાત્સલ્ય ભર્યું હતુ. પોતાના વહાલસોયા અંગજાત, કુમળા બાળકને આવી રીતે રાજ્યને નાલાયક કરવામા આવે, એ અન્યાય એ કોઈ રીતે સહી શકી નહિ. એના આત્માએ શાંત બળવો પોકાર્યો સામે કેવળ પશુબળ હતુ, જ્યારે રાણી પાસે વીગેચિત સરળ હૃદય હતું. "જગતમા પશુબળની સામે પશુબળ જીતે છે," એ માન્યતા એવી રૂઢ છે કે પશુબળ મારે છે ને મરે છે. છતાં પરમ સત્ય તો ગૂઢ જ રહી ગયેલું હોવાથી પદ્માવતીના પક્ષમાં કુદરતે સાથ આપ્યો.

તેતલીપુત્ર પ્રધાન

એ કનકરથ રાજાને તેતલીપુત્ર નામે પ્રધાન હતો. '**યથા રાજા તથા પ્રજા**'ની જેમ વાતાવરણની અસરને લીધે પ્રથમ તો તે પણ રૂપમા મુગ્ધ થઈને પોટિલા નામની સોનારની દીકરીને પરણ્યો હતો. પણ વખતના વહેણની સાથે તેનો રાગ મોળો પડી ગયો, અને તેની પત્ની પોટિલા મૂઝાવા લાગી. 'મારા ઉપર હવે પતિનો પ્રેમ ઊતરી ગયો છે,' આ વિચારથી તેનું જીવન શુષ્ક થવા લાગ્યુ, અને મનની અસર શરીર પર પણ ઊતરી. ફૂલેલ ગુલાબી ગાલમા ખાડા પડ્યા તે સાવ ફિક્કી અને દૂબળી થઈ ગઈ. પોટિલાની ચમક અગાઉ જેવી ન રહી. જેણે અધ્યાત્મરસ ચાખ્યો હોય, જેની દર્શનમોહનીય નબળી પડી હોય, તેને તો આવો પ્રસંગ ઊલટો સાધક થાય પણ યુવતી પોટિલાનુ યૌવનફૂલ તો કરમાવા લાગ્યુ. એણે પતિના કામરાગને જ પતિપ્રેમ કલ્પી લીધો હતો! ઘણીખરી અબોધ સ્ત્રીઓમાં આ જ માન્યતા ઘર કરી બેઠી હોય છે.

પોટિલાનો એકાએક હૃદયપલટો

પોટિલાના પરમ સદ્‌ભાગ્યે તેમને સુવ્રતા નામના એક સાધ્વી-

જીનો સત્સંગ મળ્યો. સ્ત્રીઓનાં હૃદય જેવાં હઠીલાં હોય છે, તેવા કોમળ સરળ પણ હોય છે.

સાધ્વીજીએ પોટિલાના હૃદયને બેચાર પ્રસંગોથી જ જીતી લીધું. 'બહેન ! તારા મનમા કોઈ ઊંડુ દર્દ છે !' મનપારખુ સાધ્વીજીએ એકદા એકાંતની તક સાધીને પૂછ્યું. પોટિલાએ દિલ ચોર્યા વગર મોકળા મને બધી વાત કરી દીધી, અને પછી હળવેક રહીને રહીને 'વશીકરણ-મંત્ર'ની ઇચ્છા જાહેર કરી

"બહેન! વશીકરણવિદ્યા અનિત્ય છે. જો કે હું કશુ એ વિષે જાણતી જ નથી પણ માન કે મત્રથી તારો પતિ વશ થાય, પછી ? એને તુ વશ કરીને તો તારી વિષયવાસના પુરાય એ જ ઇચ્છે છે ને ? કામવાસના પૂરવા ખાતર મીઠી મહામોઘી સ્વતંત્રતા વેચી તુ પોતે કેદી બનવા માગે છે, અને એને પણ કેદી બનાવવા માગે છે ? અને તુ જો નિર્મળ પ્રેમ જ ચાહતી હો, તો તો તારે સંયમ અને બ્રહ્મચર્યને જ પ્રિય ગણવા રહ્યાં આજનું તારું બદન કે જે મ્લાન દેખાય છે, તેમા સંયમ, તપ અને બ્રહ્મચર્યનુ તેજ પુરાય તો એથી તુ તારા પતિને જ માત્ર નહિ, બલકે આખા જગતને તારા આત્મા તરફ ખેચી શકીશ એ પ્રેમમાં વિકારને જરા પણ અવકાશ નહિ નહિ હોય. એટલે એ વિશુદ્ધ પ્રેમમાં આખું જગત સમાઈ શકશે. બહેન ! માતૃહૃદય પામી છો એ જ ભાવનાને વધારીને જીવન સાર્થક કર અને ગગાજળ મૂકીને વિષયના કાદવમા તારુ જીવન રગદોળ નહિ તારુ જીવન ત્યાગ માટે યોગ્ય છે "

જરા સ્વસ્થ થઇને, સાધ્વીજીએ કહ્યુ : "હુ માનવીની નબળાઇને પણ સમજુ છુ. પણ જેમ માનવીમા વાસનાની નબળાઈ છે, તેમ માનવતાનુ સરસ બળ પણ છે. એટલે એણે નબળાઈને પોષવી ન જોઈએ સ્ત્રીઓમા બાળફલાલસા બહુ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એથી જ એ તીવ્ર કામવાસનાના વેગમાં વારવાર ફસાઇ જાય છે. પણ

તારે માટે તો હવે એ પણ પ્રશ્ન નથી, કેમકે તને એક બાળક પણ થયેલ છે માટે ક્ષણજીવી, રંગીલા, મેલા, એવા પ્રાચીન અભ્યાસથી મુક્ત થા, અને તારા પતિના પણ પતિરૂપ પ્રભુના દર્શનની ખરે-ખરી તાલાવેલી લગાડ”

સાધ્વીજી ઉપર પોટિલાની સંગીન શ્રદ્ધા ચોંટી હતી, એથી આ અનુભવભર્યા એક એક બોલ એના હૃદયમાં રમી રહ્યા.

“જે વિષયો આખરે પણ તજીને જવાના જ છે, તો આપ-મેળે જ એમને કાં ન તજવા?” એ વાત એને ગળે ઊતરી ગઈ, અને પોટિલાના હૃદયનો અજબ પલટો થયો. એમ થવાનાં બે કારણ હતાં- (૧) યોગ્ય પાત્ર હતુ, અને (૨) સ્ત્રીજાતિનાં જ પીઢ, અનુભવી, પ્રતાપી, તેજસ્વી, પ્રતિભાશાળી સાધ્વીજી ઉપદેશક તરીકે હતાં. ‘ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્ર ત્રણેયનો સુયોગ થયા પછી બાકી શું રહે?’ એટલું કહી આર્યાજી ગયા.

પોટિલાનો વાસનાનો કાંટો જ્ઞાન થતા ઊખડી ગયો એની આત્મપ્રતિષ્ઠા થવાથી વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો. બધા પદાર્થો આત્મસમૃદ્ધિ આગળ તુચ્છ ભાસવા લાગ્યા. મનનો અને શરીરનો વાન સાવ જ પલટી ગયો ચહેરા પર પ્રસન્નતા પ્રગટી રહી, અને અંતરમાં નીડરતા ખીલી ઊઠી. આજ લગી અનર્થને અર્થ માન્યો હતો, એટલે દોડાદોડ હતી હવે તે જંજાળ ટળી ગઈ

પોટિલાએ વિચાર્યું. ‘અહા! આટલા જ પ્રસંગમાં આટલો લાભ થયો તો જીવનપર્યંત આ પવિત્ર મૂર્તિ સાથે રહેવાનુ થાય તો કેવુ સારું?’ એકદા આ વિચાર એણે સાધ્વીજી ફરીને પધાર્યાં ત્યારે તેમની કને મૂક્યોઃ “આર્યાજી! મને હવે ભોગની કે સાંસારિક વ્યવહારજન્ય સુખની અભિલાષા રહી નથી. મારી તો ઇચ્છા છે કે હું આપની સાથે રહી જીવન ગુજારું. આપ મને અપનાવવાની દયા કરો”

આર્યાજી વિચારમાં પડી ગયાં 'ક્યા વશીકરણમંત્રની યાચનાવાળી પામર દશા, અને ક્યા આજનો નમ્ર છતાં ભવ્ય વૈરાગ્ય !'

સબંધીઓની સંમતિ જોઈએ—જૈન શાસ્ત્રો એમ ફરમાવે છે કે પૂર્વ સબંધીઓની જાહેર અને ચોખ્ખી સંમતિ સિવાય કોઈને સાધુસંસ્થામાં ન લેવાય. વળી અજ્ઞાની, બાળ, ખોડીલો, કરજદાર, કાયર કે ગુનેગાર વ્યક્તિને પણ સાધુસંસ્થામાં ન ભેળવી શકાય જો કે આ પાત્રમાં આ બધી યોગ્યતા હતી જ, પણ પૂર્વસંબંધીની આજ્ઞા લેવાની હતી એટલે સાધ્વીજીએ કહ્યું "બેટા, તારી સાત્ત્વિક ઇચ્છા અવગણવા યોગ્ય નથી. સંયમના માર્ગમાં સુખ ઊપજે તેમ વિચારવામાં કશો પ્રતિબંધ ન હોવો જોઇએ પરંતુ દીક્ષા લીધા પહેલાં તારે તારા પતિની આજ્ઞા મેળવવી જોઈએ."

તેતલીપુત્ર પાસે પોટિલા

પોટિલાએ પતિસાન્નિધ્યમાં આવી પોતાના હૃદયના બધા ભાવો વ્યક્ત કીધા તેતલીપુત્રે રોકવા માટે ઘણું સમજાવી, અને દીક્ષાની કઠિનતા કહી 'તું ધારે છે એટલો ટૂંકો પંથ નથી '

પોટિલા કહે 'પંથ ગમે તેટલો લાંબો હશે, તોપણ તે કાપ્યે જ છૂટકો છે. મને રજા આપો. આ જન્મે કે જન્માંતરે હું એ જ મારા ધ્યેયમાં જીવીશ અને મરીશ. નયન ખૂલ્યાં નહોતાં ત્યારે હું જ વિષયના કીચડને ઇચ્છતી હતી. પણ ગુરુકૃપાથી મારાં નયન ખૂલ્યાં છે, એટલે તમને પણ આ ઉપાધિજાળને છોડો અને આત્મશ્રેયના પંથે વળો એમ કહેવાનું દિલ થાય છે.'

તેતલીપુત્રનો અચંબો અને વચનમાગણી

તેતલીપુત્ર પ્રધાને કદી ન કલ્પેલો એવો પોટિલાનો એકાએક હૃદયપલટો જોયો એણે કહ્યું "હું એકદમ ત્યાગ તો નથી સ્વીકારી શકતો, પણ તારા એ સુંદર માર્ગમાં મારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. પણ મારી એક એટલી ઇચ્છા રહે છે કે તું મને એક વચન આપ

કે ભવિષ્યમાં તુ ગમે ત્યાં ઊંચા સ્થાનમાં જાય, તોપણ ત્યાંથી મને સદ્બોધ પમાડવા, સમજાવવા તારે જરૂર આવવુ." પોટિલાએ તેમ કરવાનું વચન આપ્યુઃ "હું ગમે તે સ્થાનમાંથી આવીને તમને ઉપદેશ કરીશ." પતિની આજ્ઞા મેળવી અનેક સહચરીઓ અને પ્રશંસકોના હરખનાં આંસુ વચ્ચે પોટિલાએ ત્યાગ કર્યો. સુવ્રતા તો સમર્થ હતાં. શિષ્યલાલસા એમને હતી જ નહિ. એટલે દીક્ષા આપ્યા પછી ઊંચી ભાવના, સયમ, સતોષ, પવિત્રતા વગેરે ઉત્તમ ગુણોની પ્રેરણાઓ જીવનના અત સુધી સતત પાયા કરી. એવામા પોટિલાનો દેહાંત-સમય દેખાયો. હજી એનુ થોડું કામ અધૂરું રહી ગયુ હતુ. છેવટે સમાધિપરિણામે કાળધર્મ પામી તે સ્વર્ગે ગઈ.

જૈનવાણી

ધ્યેય નકકી કરી લીધા પછી ધ્યેયે પહોચવા માટે જો મનુષ્ય પાસે આયુષ્ય થોડું અને કામ વધુ હોય, તો એવો માણસ સ્વર્ગ-યોનિમાં જઈ વિસામો લે છે, એમ જૈનવાણી ભાખે છે.

પોટિલાને સ્વર્ગમાં રહ્યાં રહ્યા, પૂર્વજન્મના પતિને અપાયેલું વચન સાંભરી આવ્યુ. એને થયું કે મારે તેતલીપુત્ર પાસે જઈ એમને પ્રબોધવા જોઈએ.

દીવાનની વફાદારી

આ તરફ જે એક પ્રસગ વચમા કહેવો રહી ગયો છે, તે કહું. પદ્માવતીને કનકરથ રાજાની રૌદ્ર લીલા ડખતી, એ તમે જાણો છો. પોતાના નિરપરાધી પુત્રોનો પ્રસવતાં વેત જ કોઈ પણ અગને ખડિત કરવાનો દુરાચાર એને અસહ્ય થાય એ દેખીતુ જ હતું. પીડિતનો પવિત્ર આત્મસાદ નિસર્ગ જરૂર સાભળે છે. પીડક ભલે ન સાભળે, પણ કુદરત તો જરૂર સાંભળે છે.

પદ્માવતી રાણીએ તેતલીપુત્ર દીવાનને ગુપ્ત રીતે બોલાવી મનો-વેદના જણાવી. એટલે એણે મહારાણી પદ્માવતીને ચરણે જઈ કહ્યુ·

"આપ કહો તે રીતે મદદ કરવા તૈયાર છું" પદ્માવતીએ કહ્યું. "હાલ મારે ગર્ભ છે. જો એ પુત્રરૂપે અવતરે તો એને ખસેડી, બીજે સ્થાનેથી ભલતું બાળક લાવીને મુકાય તો જ મારી કૂખનું બાળક બચે. પણ એ ભલતુ બાળક પુત્ર મળે તો એનો પણ નાશ થાય, એવી હત્યા કેમ વહોરાય ?"

એટલુ બોલતા બોલતાં પદ્માવતીની આખ ભીજાઈ ગઈ: "માજી ! ચિંતા ન કરો, મારે ઘેર એવો જ પ્રસગ છે (આપણે જે કાળની વાત કરીએ છીએ તે વખતે તો પોટિલા ગર્ભવતી હતી ત્યારપછી તો વળી અનેક પ્રસંગો પલટી ગયા) જો પુત્રીનો જ પ્રસવ થાય તો કઈ પ્રશ્ન જ નહીં. પુત્રનો થાય તો વળી તે વખતે પ્રભુ બીજુ કઈ સત્ય જ સુઝાડશે હુ વફાદારી ખાતર બમે તે ભોગ આપવા તૈયાર છુ"

પદ્માવતીને ભારે દિલાસો મળ્યો. એના રોમેરોમ ઉલ્લાસથી ભરાઈ ગયા. એણે અતરની મીઠી આશિષ વરસાવી.

શુભ સંકલ્પમાં નિસર્ગ સાનુકૂળ

સંકલ્પ શુભ હોય તો કુદરત હમેશાં સાનુકૂળ જ થાય છે. વખત જતા મહારાણીને પુત્ર થયો અને દીવાનને ત્યાં પોટિલાની કૂખે પુત્રી થઈ એટલે સકેત અનુસાર પોતે પુત્રને રાખ્યો અને પોતાની પુત્રી રાણીને સોંપી રાજાને દીકરીના જન્મની ખબર મળી, અને પુત્રીનુ ખડન કરવાની જરૂર નથી એમ સમજાવતાં રાજા સમજી ગયો કનકરથને ક્યા ખબર હતી કે, "દૈવરક્ષિતને માનવીનું કોઈ પણ શસ્ત્ર સહારી શકતુ નથી" એ તો હજુ એ જ ભ્રમમા રાચતો હતો કે, "મારું રાજ્ય લેનાર કોઈ નથી યાવચ્ચદ્રદિવાકરૌ છે" અહા ! મનુષ્ય જ્યારે માનવતાવિહૂણો બને છે, ત્યારે રક્ષકના બદલે કેટલો ભક્ષક, અને શાંતિસ્થાપકને બદલે કેટલો અશાન્તિવર્ધક બની રહે છે !

કનકરથની છેલ્લી ઘડી

પ્રધાને રાજકુમારનુ નામ કનકધ્વજ રાખ્યુ, ને રાજપુત્રો જેવાં જ બધાં સાધનો આપી પોતાને ત્યા પાળ્યો, પોષ્યો, અભ્યાસ કરાવી તેને બધી વિદ્યામાં પારગત કરાવ્યો. કનકધ્વજ મોટો થતાં બધો ભેદ પામી ગયો, પણ એણે ખરેખર જ પ્રધાનને પિતારૂપ જ માન્યો હતો એ તેના પ્રત્યે અત્યંત પૂજ્યભાવ ધરાવતો હતો.

આ બાજુ રાજકુમાર ગાદીલાયક થતો હતો ત્યાં બીજી બાજુ રાજા બિમાર પડ્યો હતો. 'હું તે કદી બિમાર થાઉ,' એ કનકરથનુ અભિમાન ઓગળી ગયુ હતુ બધી દવાઓ ફોક થઈ. એટલે વિચાર્યું આ તો આવી બન્યુ, હવે હાલ્યો! છેલ્લી ઘડી સુધી બચવા માટે તો ઘણાં ફાંફાં માર્યા

ટૂટી તે તો જરૂર ટૂટી, ટૂટીની નહિ બૂટી,
જમરો કાળઝપાટો રે, માથે મરણબીક છે મોટી.

હવે શું કરવુ? એ બહુ ગભરાયો.

'જે જેટલો પાપી તે તેટલો ડરપોક,' એ કુદરતી કાનૂન છે. જ્યાં લગી આ શરીર તે હુ છુ એવા ભાવ છે ત્યાં લગી જ ભય છે, બાકી આ લૂગડાં ફેરવી નવાં પહેરવાં છે એમ સમજનારને શોક શાનો હોય? જેને દર્શનમોહનીય કર્મનો નાશ થયો હોય, જેની અવિદ્યા ઓગળી ગઈ હોય, તેની જ એવી દશા હોય! તે તો એમ જ કહે કે, 'તૈયાર છું, મરણ ગમે ત્યારે ભલેને આવે.' પણ એવા વિરલા તો બહુ થોડા માટે જ કહ્યુ છેઃ

આતમદર્શન વિરલા પાવે, દિવ્ય પ્રેમ વિરલા પ્રગટાવે,
એ મારગ સમજે કોઈ વિરલા, વિરલાને એમાં રસ આવે.

અંતિમ અવસર

રાજાએ લખલૂટ ધન ખરચી નાખ્યુ પણ તે નિષ્ફળ ગયુ.

તેનાં ધનમાલ, વાડીવજીફા કે સ્ત્રીપરિવાર કોઈ બચાવે તેમ હતુ નહિ. છેવટે ખાતરી થઈ કે હવે તો જવુ જ પડશે, ત્યારે એને ભારે આંતરપીડા થવા લાગી. 'હાય હાય! મે ગજબ કરી નાખ્યો. અત્યાચારો કર્યા, દુરાચારો સેવ્યા, અરે મારા જ પુત્રોને મારા હાથે ખડિત કર્યા અરેરે! હુ કયે ભવે છૂટીશ? હે પ્રભુ! હે પતિતપાવન! મારો ઉદ્ધાર ક્યાથી થશે? અરે! મે રાજ્યનો કોઈ ઉમેદવાર જ ન રહેવા દીધો. પ્રજાને પીલી નાખી દુશ્મન આવીને મારું જમાવેલુ સાચવેલું રાજ્ય ક્ષણવારમાં પડાવી લેશે!' આ કલ્પના એને ભારે ત્રાસ ઉપજાવતી મૃત્યુશય્યામા પડ્યા પડ્યા એ ઉશ્કેરાતો, બબડવા મથતો, પણ હવે શરીરનો કાબૂ નહોતો રહ્યો રાજા તો એવી જ અધમ અને વ્યાકુળ દશામાં પરલોકવાસી થઈ ગયો

હસતાઓને રડાવે, રોતા ઉપર હસે જે,
રોનાર તેને કોઈ, આખર નહિ રહે છે.
જેવી કરે છે કરણી, તેવી તુરત ફળે છે,
બદલો ભલા બૂરાનો, અહીં નો અહીં મળે છે

રાજા તો મનમાં ને મનમાં પસ્તાતો ચાલ્યો ગયો પ્રધાને રાજાની ઉત્તરક્રિયા કરી. પ્રજાજનોએ એમાં ભાગ તો લીધો, પણ રાજા જવાથી એને કોઈને વિરહનું દુ ખ નહોતું પણ છૂટકારાનો આહ્લાદ હતો.

રાજ્યાભિષેક

પ્રધાને પ્રજાજનોની મોટી રાજસભા બોલાવી, ત્યાં મહારાણી અને પ્રધાને ગુપ્ત રાજપુત્રની વાત જાહેર કરી "આજલગી રાજ્યના હિતને ખાતર એ બીના ગુપ્ત રાખવાની જરૂર હતી અને તેથી રાજપુત્રને છૂપી રીતે મારા ઘરમાં ઉછેરવામાં આવ્યા હતા—"પ્રધાનનો આ ખુલાસો સાંભળી પ્રજાને હર્ષનો પાર ન રહ્યો. કુમારના હાવ-ભાવ, પ્રકૃતિ વગેરે લક્ષણો એ રાજબીજ છે એની પ્રત્યક્ષ ખાતરી

આપતાં હતાં. સહુએ તેતલીપુત્રની કૃતજ્ઞતાની ખૂબ પ્રશંસા કરીને ઘણો આભાર માન્યો રાજ્યના ભલા ખાતર તમે ભારે ભોગ આપ્યો, તેતલીપુરનું નાક રાખ્યું, વગેરે અભિનંદનનો તો પ્રધાન ઉપર વરસાદ વરસી રહ્યો એ રાજસભામાં કનકધ્વજનો ઠાઠમાઠપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થયો હવે હું ફરીને મુખ્ય વિષય તરફ વળું છું.

તેતલીપુત્ર લપસ્યો

સુશિક્ષિત કનકધ્વજે ગાદીએ બેઠા પછી આ પાળક પિતાના આભારનો બદલો વાળ્યો. એણે પોતાની રાજ્ય-સંપત્તિમાંથી કેટલોક ભાગ કાઢી આપ્યો. તેતલીપુત્રને એ હમેશાં પિતાના સન્માનથી વધાવે, એટલે પ્રજામાં પણ રાજપિતા જેટલું જ એનું બહુમાન થવા લાગ્યું.

"લપસણાંમાં જીવને લપસતાં વાર લાગતી નથી." તેતલીપુત્રને તો ચારે બાજુથી લપસણા ઘેરી વળ્યાં. ખ્યાતિ, વૈભવ અને અધિકાર.

તેતલીપુત્ર ધીરેધીરે લપસવા માંડ્યો. પોટ્ટિલાના ત્યાગ વખતે વૈરાગ્યનો જે અંકુર જાગ્યો હતો તે દશા દબાઈ ગઈ અને ફરીથી કામવાસના અને વિલાસવૃત્તિનું જોરવાળું મોજું ફેલાઈ ગયું

પોટ્ટિલાની દૃષ્ટિએ તેતલીપુત્ર

પોટ્ટિલાનો આત્મા સ્વર્ગમાં રહ્યા રહ્યા પોતાના સાથીના પતનના ભયે કંપતો હતો એણે નિશ્ચય કર્યો કે, "કોઈ પણ રીતે એનો ઉદ્ધાર થાય તેમ એને બહાર કાઢવો છે." પણ તેતલીપુત્ર ઊંડા અંધકારમાં ઝડપભેર કદમ ભર્યે જતો હતો

બહારથી તો તેતલીપુત્રને જોનાર એની સ્થિતિની ઈર્ષા કરે એવું હતું કારણ કે માન, આબરૂ, ધનવૈભવ, સત્તા, સામર્થ્ય ઉપરાંત નીતિના ગુણો તો હજુ આબાદ હતા પણ અંદરથી માલ સડવા લાગ્યો હતો એ કોણ જોઈ શકે? તાજમહાલ બહારથી દેખાવમાં બહુ સુંદર લાગે, પણ સમદૃષ્ટિ હોય તે તો અંદરનો ઇતિહાસ જોવા

લાગશે 'કોના રૂપિયા અને કોના લોહીથી એ ભવ્ય બાંધકામો થયા છે? એક એક પથ્થર પાછળ કેટલા હજારોના સ્વેદબિંદુઓ ટપક્યા છે? હિંદુસ્થાન જેવા ગરીબ દેશમાં એક બાદશાહ પોતાની સ્ત્રીનુ નામ રાખવા ખાતર કરોડોનો ધુમાડો કરે એ શું સૂચવે છે? આ દૃષ્ટિએ જોનારને તાજમહાલ જોઈને જે કંઈ થાય એવુ પોટિલાને તેતલીપુત્રનુ દર્શન થયુ બહારથી સુંદર અને ઉજ્જવળ દેખાતી ચીજને બારીકાઈથી—સમદૃષ્ટિથી—તપાસીએ તો ખરી સુંદરતા અને ઉજ્જવળતા કેટલી છે તેનુ માપ નીકળે પણ 'જગતમા સો મણ તેલે અંધારુ છે.' ભીતરકી તો રામ જાણે! એ ભક્તોક્તિમા ભારોભાર સત્ય ભર્યું છે એ ઉપરનુ જ જુઓ છે

'છે અંધારુ ઘોર, સૂરજને અજવાળે, છે અંધારું ઘોર' એ પદનુ સ્મરણ થાય છે.

કોઈ પાંચ લાખ કમાય એટલે એના સ્નેહીઓ હરખાય, પણ પોતાનો સ્નેહી કમાયો તેમા મરી કેટલા ગયાં, તે કોણ જુએ છે? તેમ તાજની કારીગરી બધા જુએ છે પણ તે બંધાયો શી રીતે તે કોણ જુએ છે? મનુષ્યમાત્ર રૂપિયા કમાયા તેનો હિસાબ રાખે છે, પણ તે કમાવામા પાપ કેટલા કર્યા તેની નોંધ નથી રાખતો.

ગર્વમાં ઘેરાયેલા તેતલીપુત્રનુ પતન એટલેથી જ અટક્યુ નહિ, એના મનમા 'હું મહારાજાનો બાપ, મને બધા રાજપિતા કહે, અને રાજપિતા પ્રમાણે આવકાર આપે' એ દૃશ્ય વારવાર આવતું અને ફૂલીને ઢોલ બનાવતુ

ચડાવીને પછાડે છે, ગર્વનો ગર્દભ સહુ જનને,
પછી પસ્તાય છે બૂરા, અનુભવ છે સહુ જનને.

પોટિલાના સામાન્ય પ્રયાસ

પોટિલા તેતલીપુત્રને જગાડવા માટે એક મહાપુરુષ સંતનુ રૂપ ધારણ કરીને એની પાસે આવીને ઊભી રહી અને પ્રસંગ અનુસાર

બોધ કર્યો. પણ તેતલીપુત્ર એવો ખૂંચી ગયો હતો કે ત્યાં ઉપદેશ કામ કરી શકે તેમ નહોતુ. પોટિલાએ પ્રસંગોપાત્ત એક વખત કહ્યું, "તમે ઓળખો છો—જેને તમે ઘણીવાર યાદ કરો છો તે પોતે જ તમારી પત્ની પોટિલાનો હું જીવ છુ ! તમને મે પ્રબોધવાનુ વચન આપેલુ, માટે હુ અહી આવેલ છુ " તેતલીપુત્ર કહેઃ "ઓહો ! એ તમે પોતે ? હા, વાહ ! તમે ઉપકાર કર્યો. તમારુ વચન તમે પાળ્યુ. એ બહુ સારુ કર્યું. પણ તમે જુઓ જ છો ને કે મારે અહીં કેટલાં બધાં અગત્યનાં કાર્યો છે ; મે ઉપદેશ કર્યો, એ સત્ય છે અને એવા પ્રકારનુ મે ઘણીવાર વાંચ્યુ પણ છે. હું જાણુ પણ છુ છતાં નિરુપાય છે. મને માફ કરો " એમ કહી મૂળવાતને તો તેણે ઉડાવી જ દીધી. અહો ! દર્શનમોહનીયની આંધી કેવી વિચિત્ર છે !"

તેતલીપુત્રને શ્રવણ કરવાનુ ન સૂઝ્યુ કેમકે મોહ ઘટ્યો હોય, એનું જોર મોળુ પડ્યું હોય, તો જ સત્ય સાંભળી શકાય નહિ તો કટાળો જ આવે ! જેની આંખમા પડળ હોય એ સત્યને ન જોઈ શકે. તેતલીપુત્રના મનમા બસ મારું રાજ્ય, મારી સમૃદ્ધિ, એ મારા-પણાની માયામમતાનું પડળ વળ્યુ હતુ, ત્યાં ઉપદેશ શી અસર કરે ?

આવો માણસ જ્યારે બિમાર પડે ત્યારે ઠ ડોગાર થઇ જાય. ડૉક્ટર કહે એમ કરે, તે કહે એટલો ખર્ચ કરે, અને કહે એટલાં ઇંજેકશન લે ગધેડાનુ મૂત્ર પીએ, પણ અમૃત ન પીએ. કનકરથ રાજાની જે સ્થિતિ જોઈ ગયા, એવી જ તેતલીપુત્રની સ્થિતિ હવે થઈ ગઈ હતી.

પોટિલાનો ચમત્કાર

પોટિલાએ જોયુ કે દર્દ ઊંડું છે. ભારે પ્રયોગ વિના જાય તેમ નથી. દર્શનમોહનીયના મૂળ પડળ ઉપર પ્રહાર થશે, ત્યારે જ આંખ ઊઘડશે. મેં એને કોલ આપ્યો છે. એટલે મારે એ કોલ પાળવા ખાતર કોઈ પણ પ્રયોગે એને ઉગારવો જ જોઇએ. આમ વિચાર કરી પોટિલાએ દૈવી શક્તિ વડે એવો પ્રયોગ કર્યો કે તેતલીપુત્રનો

ક્યાંય કોઈ આદર જ ન કરે એવુ એ દેખે. ઘરના માણસથી જ આ શરૂઆત થઈ ગઈ. નવી પત્નીને પૂછે તો એ જવાબ જ ન વાળે. જાણે કંઇ સાંભળ્યુ જ ન હોય તેતલીપુત્ર રાડો પાડે, ચિડાય, પણ ગણકારે જ નહિ. માણસોને પણ હુકમો કર્યા જ કરે, પણ દાદ જ ન દે. બહાર જાય તો કોઈ સલામ જ ન કરે. સત્કારનુ નામ જ નહિ.

દરબારમા જતાં રસ્તામાં કોઈએ સલામ જ ન ભરી, કોઇએ જરા પણ આદરસન્માન ન કર્યું. કચેરીમા ગયો ત્યારે જાણે કોઈ ઓળખતું જ ન હોય, તેમ ન કોઈએ સલામ ભરી, ન કોઈ ઊભુ થયુ, ન કોઈ જાતની દરકાર કરી. હંમેશાં કુમાર સુધ્ધાં ઊભા થાય અને આજે તો એક પણ ઊભો ન થયો. સામાન્ય માણસ પણ ઊભો ન થયો. જાણે જગત આખુ ફરી ગયુ

જ્યા ખમા ખમા હજારો માણસો કરતા હોય, ત્યા આવુ એકાએક અપમાન અતિ દોહ્યલુ થઈ પડયુ. તેતલીપુત્રને થયુ કે ભૂમિ મારગ દે તો જાણે હમણા જ સમાઇ જાઉ ! એના દિલમા ભારે આઘાત લાગ્યો આટલો બધો એકાએક દુનિયાનો પલટો કેમ ? એ રહસ્ય તે સમજી ન શક્યો. જોકે આ બધી દેવમાયાકૃત ઇંદ્રજાળ પૂરતી જ હતી વાસ્તવિક રીતે તેવુ કશુ નહોતુ, પણ તેતલીપુત્રને તે ખરુ જ ભાસતુ હતુ. ભગવાને કહ્યુ છેઃ "માનઅપમાન જેને સમાન હોય, અને જેને ભયશોક સમાન હોય એ જ મને પ્રિય છે એ જ મારો ખરો ભક્ત છે" જેનામાં ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રગટી હોય, એને સિનેમાની ફીલમની માફક રાગદ્વેષ કદી ન થાય. પણ એ સમભાવની ભૂમિકા પર જે ન હોય તે જરા માન મળે કે ફુલાઇ જાય અને જરા અપમાન થતા ઢીલો ઢફ થઈ જાય.

તેતલીપુત્ર કચેરીમાં જઇને મહારાણાની ખુરશી પાસે જઈ પોતાની ખુરશી પાસે બેઠો, પણ ઊભા થવાની તો વાત જ દૂર રહી, ઊલટુ એણે તો જાણે ન ગમ્યુ હોય તેમ મોઢુ ફેરવી નાખ્યુ હવે તેતલીપુત્રથી ન રહેવાયુ. એની આંખો બસ લાલચોળ થઈ ગઈ.

મનમાં થયુ કે આ ગજબ શો થયો? મારે શુ કરવુ? આટલુ બધું હળાહળ અપમાન! પણ આંખો લાલ કરીને શુ કરે? એના માનનો તો ભૂકો જ થઇ ગયો આંખો શરમથી એવી તો નીચી નમી ગઈ કે ઊંચે મોઢે જોવાય જ નહિ! એ તો ય ઓળાની માફક બેસી રહ્યો જે સ્થળે છડી પોકારાતી અને ખમા ખમા થતી હતી, ત્યાં આજે કોઈ ઓળખતુ પણ ન હોય તેવો બધો દેખાવ જોઈ તેના આશ્ચર્યનો અને અફસોસનો પાર ન રહ્યો. કચેરી બરખાસ્ત થઈ અને વળતી વખતે પણ કોઈ બોલ્યુ જ નહિ!

તેતીલીપુત્ર આપઘાતને માર્ગે

'બસ અફીણ ખાઈને આ ઘડીએ મરી જાઉં,' એવુ વિચારી ઘેર જઇને અફીણ કાઢી ઘૂંટીને પી ગયો, પણ અસર જ ન થઈ. અડધો કલાક થયો એટલે વળી મૂઝાણો. ઉપર તેલ પી ગયો, પણ તોય કાંઈ થયુ નહિ 'લેને, ગળે ફાંસો દઉ,' બારણુ બંધ કરી ઝીણી હીરની દોરી લાવીને ફાંસો ખાધો, પણ દોરી જ તૂટી ગઈ. બારણું ઉઘાડીને ઘર પાછળ બગીચાના ઊડા ભમરિયા કૂવા પાસે ગયો, અને ધબ દઈ કૂવામાં પડ્યો. પણ કશુ જ નહિ! પાણી ઢીંચણબૂડ હતુ ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો છેવટે ગળા પર ઘા કરવા પોતાની તીક્ષ્ણ તલવાર કાઢી, ને લગાવી દીધી પણ તલવાર જ બૂઠી નેતર જેવી થઈ ગઈ! એવી રીતે મરવાના બની શકે તેટલા બધા પ્રયાસો કર્યા, પણ ફોગટ ગયા!

તેતલીપુત્રની ઘોર નિરાશા

બહાર મોઢુ બતાવાય એમ તો હતું જ નહિ, અને અહી જેટલા ઝેર ખાધાં તે મોળાં પડયાં વળી આપઘાતના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. 'અરર હવે શું કરવુ?' એણે દાંત કચકચાવ્યા, ડાચ્યા કરી કરીને પણ થાકયો પછી તો છેવટે નિરાશ થઈને પોક મૂકીને રોયો.

પોટિલાએ જોયુ કે સ્થિતિ હવે પાકી ગઇ છે, એટલે તુરત દેવરૂપે હાજર થઈને કહ્યુઃ "કેમ જોઈ લીધુ ને! માનના ભૂકા

થઇ ગયા ના ? દુનિયામા માન થોથા છે. એના માનપાનમા દોકડા-નીયે કિંમત નથી કારભારું ને મોટાઈ તેલ બળે ત્યા સુધી છે. પણ તમે તો એમાં જ મૂઢ બની ગયા ! હવે શરીરને મારવાથી શો દહાડો વળવાનો હતો ? રોવાથી પણ શુ વળે ? જેણે ભુલાવામાં, અધકારમા, તમને નાખ્યા છે એને મારો, ખરેખર દુશ્મન અદર છે, દર્શન-મોહનીય કર્મે આ ઘેરો ઘાલ્યો છે. માટે ઊઠો, તમારા સુખનો માર્ગ તમારી પાસે જ છે. મે અગાઉ ઘણીવાર કહ્યુ હતું, પણ તમે જાગ્યા જ નહિ ! હવે જાગવુ છે કે કેમ ?

જગાડયા શું જાગતા નથી રે, જગાડયા શું જાગતા નથી,
તજવાનું ત્યાગતા નથી રે, જગાડયા શું જાગતા નથી.
આત્મશ્રેયના કામની પાછળ લાગતા નથી રે,
જગાડયા શું જાગતા નથી

"આ બધુ તમે કર્યું ?"

"હા. વચન પાળવા ખાતર કરવુ પડયુ ને હજી નહી માનો તો આથી વધુ કરવુ પડશે"

તેતલીપુત્રને અસર

હવે તત્કાળ અસર થઈ. કારણકે બધુ નજરે જોઈ લીધુ હતું. ઘણા એવા સંસ્કારી પુરુષ હોય કે એક જ દૃશ્ય બસ થાય એક જ વાક્ય બસ થાય ! કોઈ ને વળી વારવાર સત્સગ સેવવો પડે, એથી ઓછા સંસ્કારવાળાને તો જન્મો સુધી કશી જ અસર ન થાય. બહુ જ દુઃખ પડે અને પોતાનું કોઈ જ રહે નહી ત્યારે જાગે, ને ભાન થાય, અને ઘણા તો મગશિલિયા પહાણા જેવા પાણીમાં નિરતર રહે તોય એવા ને એવા, એમને કશું જ ન થાય. એમ જીવોની અનત પ્રકારની કોટિઓ હોય છે.

તેતલીપુત્રને પોટિલાની બોધધારા ગળે ઊતરી. ઉપદેશ અને તેના ઊડા વિચારને અતે ભીતરનું સૌંદર્યકિરણ એણે ભાળ્યું,

અભિમાન ઓગળી ગયું. નમ્રાતિનમ્ર થઇ ગયો. કોઈને કુળનું, કોઈને જાતનું, કોઈને તપનું, કોઈને યશનુ, કોઈને મોટાઇનુ, કોઇને બળનુ, તો કોઈને રૂપનુ, એમ અનેક પ્રકારનુ અભિમાન જીવોને પીડે છે.

ખરી વાત એ છે કે માણુસ ધનિક હોય કે અમલ હોય છતાં નમ્ર હોય, અક્કડ ન હોય, એમાં જ એનુ ભૂષણુ છે. ઝાડને ફળ આવે તેમ તે નીચે નમે છે વરસાદનાં વાદળાં પણુ પાણી હોય ત્યારે નીચાં જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે સજ્જન માણસોની વાણીમાં કોમળતા, નમ્રતા હોય, ભણ્યો હોય કે ન હોય છતાં મધુર હોય.

"એકવાર જવાનુ છે"—આટલી વાત સમજી જે વિવેકી રહે છે, તે નમ્ર સહેજે રહી શકે છે. પણ સાચી નમ્રતા માટે સયમ, સમભાવ અને તપોબળ પણુ જોઈએ છે. જે રીતે જીવને અભિમાન પીડે છે; તેજ રીતે રૂપમોહ પણુ જીવને પીડે છે. સંક્ષેપમા વાત એ છે કે નમ્ર છે તે જ મહાન છે. અને ખરું સૌંદર્ય જ ભીતરમાં છે.

ત્યાગની અભિલાષા

તેતલીપુત્રને ભીતરી સૌંદર્ય ભાળ્યા પછી ત્યાગપિપાસા જાગી. પણુ હજુ હૃદયમા પેલુ અપમાનનુ શલ્ય ખૂચતું હતું. પોટિલાએ જાળનો પડદો હડસેલી મૂક્યો, અને સમજાવ્યુ. "તમે જે અપમાન જોયું છે, તે માત્ર ઈંદ્રજાળ હતી, વાસ્તવિક રીતે તેમ નહોતું એ તો તમને દેખાડવા માટે જ મે એ પ્રયોગ કર્યો હતો. અગ્નિ, તલવાર, હીરદોરી, કૂવો બધાં જ ખોટા હતાં."

તેતલીપુત્ર પૂરેપૂરુ આત્મસમાધાન પામ્યો અને એણે ત્યાગમાર્ગ અગીકારીને ઉત્તરોત્તર પરમવિકાસ કરી આત્મસિદ્ધિ મેળવી.

સારાંશ

આત્મા કે પરમાત્માની, ઓળખ એહ જ ધ્યેય છે,
આત્મપ્રકાશને રોકે જે, દર્શનમોહનીય એય છે.

શ્રદ્ધા પરમદુર્લભ

[પ્રવચન અગિયારમું]

પ્યારા આત્માર્થીઓ,

આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રથમ ઝાંખી લગી સાધક પહોંચી ગયા. પછીથી ઠેઠ સાધ્યસિદ્ધિ પર્યંત મહા આંતરસંગ્રામ મચે છે. એક તરફ લાલચોની ખાઈ અને બીજી તરફ મુસીબતોના કાંટાળા પંથ એ વચ્ચે રહેલી નાની કેડીમાંથી પસાર થવા માટે સક્રિય જાગૃતિ તો જોઈએ જ. પરંતુ જે એકત્વ પરમ ઉપયોગી છે, એ તત્ત્વ વિષે આજના પ્રવચનમાં હું કહીશ.

શ્રદ્ધા પરમદુર્લભ. ભગવાન મહાવીરે માનવતા, સદ્ધર્મશ્રવણ વગેરેને દુર્લભ તો કહ્યા, પણ શ્રદ્ધાને તો પરમદુર્લભ કહી, અને તે યથાર્થ જ છે.

आहच्च सवणं लद्धुं, सद्धा परम दुल्लहा। અર્થાત્, કદાચ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાંભળવું મળે, પણ તે ઉપર શ્રદ્ધા બેસવી અતિશય દુર્લભ છે. નાનો કે મોટા, સામાન્ય કે વિશેષ કોઈ પણ ધર્મમાં શ્રદ્ધાનું સ્થાન પહેલું જ મળશે.

કુરાનમાં યકિન કે ઈમાન
ઝંદ અવસ્તામાં 'આસ્તૂયે'
ઈંગ્લિશ બાઈબલમાં 'ફેઇથ'

વૈદિક ગ્ર થોમાં 'શ્રદ્ધા', વિશ્વાસ,
જૈન અને બૌદ્ધ ગ્ર થોમા 'સદ્ધા.'

એ બધા શબ્દો ભાષાતરે એક અર્થ જ સૂચવે છે 'સુત્તનિપાત્ત'ના ચોથા સુત્તમાં ભગવાન બુદ્ધની વાણીમાં કહ્યુ છે કે મારી ખેતીનુ બીજ જ શ્રદ્ધા છે. જે સાધકરૂપી ખેડૂત પાસે શ્રદ્ધાનુ બીજ નહિ હોય, તેની હૃદયભૂમિ ચાહે તેટલી કસવાળી હશે અને સત્સંગરૂપી વૃષ્ટિ તથા સાધનોરૂપી આબોહવા આદિ અનુકૂળ યોગો હશે, તોય કશુ નહિ વળે ! અને શ્રદ્ધાનુ બીજ સાબૂત હશે તો બીજી અનેક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે પણ તેવો સાધક કોઈક દિવસે પણ પાક લણી શકશે

ગીતા બોલે છે '**श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् ।**'

શ્રદ્ધાળુ જ્ઞાનને પામે, તલ્લીન ને જિતેન્દ્રિય,
જ્ઞાન પામી, પરાશાન્તિ, શીઘ્ર તે મેળવે વળી
(અ ૪, ૩૯)

ખરેખર જ શ્રદ્ધામય સમતા પર જ પરમ જીવનની પ્રતિષ્ઠા છે. સમભાવ સાચી શ્રદ્ધા વિના આવે જ નહિ.

જનકવિદેહીનું ઉદાહરણ

અહીં ઉદાહરણ આપવાથી આ વસ્તુનો તમોને ખરેખરો ખ્યાલ આવશે તમારામાંના સહુએ જનકવિદેહીનું નામ તો સાભળ્યુ જ છે. વૈદિક ગ્રંથોમા જનકવિદેહીનુ જીવન અનાસક્તિયોગના એક પરમ આદર્શરૂપે આલેખાયુ છે. પરંતુ એની અનાસક્તિ માત્ર વાણીની જ નહિ, પણ હાડોહાડની હતી.

વ્યાસજીએ જનક માટે રાહ જોઈ એની સભામા અસર !

મિથિલાનગરીમાં રાજમહેલના એક વિભાગમાં ખુદ વ્યાસજી કથા વાચે, એટલે જનકવિદેહીથી માંડીને સહુ નાનામોટા નાગરિકો

એ પ્રવચનનો રસ પીવા માટે જાય સાધુસંન્યાસીઓનાં પણ જૂથ કથાશ્રવણ કરે અને એક પણ ખાડો ન પડે એવી કાળજી પણ રાખે એક દિવસ એવું બન્યું કે જનકરાજાને આવવામાં ઢીલ થઈ વ્યાસ ભગવાન વ્યાસપીઠ પર આવી ગયા હતા. શ્રોતાજનોથી વ્યાખ્યાન-સ્થળ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું, પણ જનકરાજાની વાટ જોતાં વ્યાસજીએ પ્રવચન શરૂ ન કર્યું.

ઉત્સુક શ્રોતાઓની આતુરતાનો પારો વધી ગયો. ગિરિજાનંદ બોલ્યા. 'આવા ત્યાગીને પણ શ્રીમંત રાજાની શેહ કેટલી નડે છે!' 'વસુ વિના નર પશુ'—એવા એવા વિચારોથી કેટલાકની આંખો ફરવા લાગી વિરજાનંદ કહે 'ત્યાગીઓને પણ ધનવાનની ગરજ પડે જ.' વિદ્યાનંદ બોલ્યા 'વૈભવ અને રાજરમણીઓમાં ડૂબાડૂબ એવો આ મિથિલાનરેશ જ એક શ્રોતા છે? અમે તો વ્યાસજીની નજરમાંય જાણે નથી આવતા કેમ?' ઋષિઓનું મન જરા આવેશ અને રીસથી ઘેરાયું

અચ્યુતાનંદ કહે 'પણ ભોજન વ્યાસજીને જનકને ત્યાં લેવું પડે છે, મારા તમારા જેવાની તેને શી પડી હોય?' આમ અનેક પ્રકારે વાતો ચાલતી હતી.

તેટલામાં તો મિથિલેશ પધાર્યા અને કથા શરૂ થઈ.

કથાવિષય

વ્યાસજીના પ્રવચનમાં શી ખામી હોય? એ પ્રવચનનો સાર હતો "આત્મા અમર છે અને મૃત્યુ કે પુનર્જન્મ કશુંય નથી. ફલાણો મરી ગયો, ફલાણો બળી ગયો, ફલાણાને રોગ થયો, ફલાણો બુઢ્ઢો થયો, ફલાણો જનમ્યો, આ બધા પ્રયોગો દેહની અપેક્ષાએ થાય છે ફક્ત જ ચૈતન્ય સત્ય છે. બાકી બધા સત્ય પ્રગટવાના સાપેક્ષ પ્રયોગો છે મારું લૂંટાઈ ગયું, મારું બળી ગયું, મારું આ ગયું, મને આ મળ્યું', એમ જે વિયોગસંયોગથી દુઃખસુખની લાગણી જન્મે છે, તે અવિદ્યાજન્ય

ભ્રમ છે. અસંગ આત્મા તો એથી પર છે. તે ત્રણે કાળમાં સત્ છે. જ્ઞાન એનો ગુણ છે. આનંદ એનો સ્વભાવ છે. તેને કોઈ ક્ષેત્ર કે કોઈ વસ્તુ બાધક થઈ શકતી નથી. મારામા અને તમારામાં, પશુમાં અને પંખીમા, બધામાં એ જ બ્રહ્મનું તેજ ઝળકી રહ્યુ છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછાં કે ઘેરાં વાદળાથી ઓછો કે વધુ અવરાય છે, તેમ અજ્ઞાનના ઓછાવધુ આવરણને લીધે એ તેજમાં ઓછાવધતાપણું દેખાય છે. સર્વે જીવો સાથે અદ્વૈતભાવનો બોધ થવાથી આનંદની છોળો અનુભવાય છે. માત્ર નિઃસ્પૃહીપણું, સંયમ અને સાચી શ્રદ્ધા જોઈએ।"

મિથિલાનગરમાં જનકનરેશના વ્યાખ્યાનભવનમાં આ પ્રકારે વ્યાસજી કથા કરતા હતા: એ વ્યાખ્યાન તો હજુ ચાલુ જ હતુ, ત્યા તો બૂમ પડી કે, "રાજદરબારમાં અને પડખે આગ લાગી છે; પાણી લાવો. દોડો ! દોડો ! દોડો !"

આ શબ્દો કાને પડતાં જ સભાજનોના કાન ચમક્યા. કથામાંથી સહુ કોઈ ને કોઈ બહાનુ કાઢી સડાપ સડાપ ઊઠવા લાગી ગયા તેમના મન સાબૂત ન રહ્યા! શેનાં સાબુત રહે? આ વ્યાખ્યાન-વસ્તુમાં શ્રદ્ધા હતી જ કોને? સૌને માલમિલકતની—પોતાના બાહ્ય પદાર્થની પડી હતી! એટલે રખે એ સળગી જશે, ચાલ્યા જશે, એમ ધારી સૌ દોડ્યા. 'પાસે બે પૈસા હશે તો જ કામ આવશે, વ્યાખ્યાન તો પછી સંભળાશે। બળેલુ નહિ બળેલું નહિ થાય,' એવી બધાની શ્રદ્ધા અને ભાવના હતી બીજી વાર બૂમ આવી કે દોડો, આગ ફરી વળી છે. ત્યા તો સભામંડપ આખો ખાલી ખખ!!!' સાધુ, સંન્યાસી, ઋષિઓ બધા નાઠા. સભામાં મોટો ભાગ સાધુ, સંન્યાસી, ઋષિઓથી ભર્યો હતો.

જગતની માયા તો જુઓ। ક્યા જડ શરીર અને ક્યા ચૈતન્ય-ઘન આત્મા! આત્માની શરીર સાથે તુલના જ ન થઈ શકે. એ પ્રકારે આત્મજ્ઞાનની વાતો વિસ્તારથી વ્યાસજી સમજાવતા હતા, પણ

જગતના જીવોને આત્મા કરતાં શરીર અને સાધનો અધિક છે. તે પ્રત્યેની આસક્તિમાં ડૂબે છે. હું આત્મા છુ એવો વિચાર એને ભાગ્યે જ આવે છે કારણકે તેને હું આત્મા છુ એમ શ્રદ્ધા જ નથી, છતાં મને શ્રદ્ધા છે એમ માની બેઠા હોય છે શરીરમાંથી આત્માના જવા પછી શરીર અને એકઠા કરેલા પદાર્થોની શી દશા થાય છે, તે બરાબર જાણે છે. છતાં મોહના આવરણથી મમત્વ–આસક્તિ છૂટતાં નથી. કેટલાક મોઢેથી એમ બોલે છે કે નીતિ, પ્રામાણિકતા અને સત્યનાં ફળ મીઠાં છે. પણ તેમા તેને શ્રદ્ધા નથી, કારણકે તેમને એ જાતની દૃષ્ટિ નથી એટલે જ આત્માને ભોગે અનીતિ, અન્યાય, દગાફટકા, વિશ્વાસઘાત જેવા અધર્મને આચરે અને જે નામરૂપ નાશવત છે તેને પોષવા પાછી પાની ન કરે શરીર માદુ પડે તો ડૉકટરને બોલાવે અને કહે તેટલાં ખર્ચ કરે ડૉકટર ટીબી (ક્ષય) જેવો વહેમ નાખે તો આપે તેટલાં ઇન્જેકશન લે. બધા કામકાજ છોડી કહે ત્યાં હવાફેર માટે જાય શરીર માટે લાખોનો ખર્ચ કરે કડવામા કડવી દવા ખાય એમા પાછો ન હઠે પણ આત્માની બિમારી માટે એક ઇન્જેકશન ખાવા તે તૈયાર નથી કારણકે પોતે આત્મા છે એવું તેને ભાન જ નથી. તે પોતાને શરીર જ માને છે. એ જ કારણે પૈસા કમાવા માટે શાહુકારી લૂટ કરીને, કાળાધોળા કરીને નાણા સંગ્રહી મેલશે, પણ આપવા ઠેકાણે દમડી પણ છોડવાનુ નહિ ગમે પૂછો તો એમ કહેવાના કે અમે બધુય સમજીએ છીએ—કઈ નહિ સમજતા હોઈએ? અમને ભગવાનમાં, ગુરુમા, શાસ્ત્રોમાં, ધર્મમા પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે પણ થાતુ થાય, અવસર આવ્યે બધુ કરશુ. બધી વાત અમારા ધ્યાનમા છે. એમ વખતોવખત ભાર દઈને આવુ બોલવા છતા તપાસશો તો એવુ કોઈ આચરણ નથી હોતુ ઊલટુ એના હંમેશના આચરણ પરથી ચોખ્ખુ દેખાશે કે તેમને સંસાર–વ્યવહારમા જ પૂરી શ્રદ્ધા છે. તેઓ સમજે છે કે સસારવ્યવહાર ગયો તો મરી ગયા! આ દૃષ્ટિ જ બહારની છે, અતરની નથી. ઘરમા પોતે કે અન્ય માદું પડ્યુ

હોય તો એક બાજુથી કહેશે કે અંબાજી, કાળકામાતાની માનતા માનો, એક તરફ મહારાજને બોલાવી માંગલિક સાભળો અને બીજી બાજુ વૈદને બોલાવો આમ શા માટે? કારણ એ જ કે તેને એકમા પૂરી શ્રદ્ધા નથી. માટે જ કહ્યું કે, "શ્રદ્ધા પરમદુલ્લહા." જેના હૃદયમાં એકમાત્ર પરમાત્માની શ્રદ્ધા પ્રગટી હોય તેની ખુમારી જ જુદી હોય!

આખી સભામા એકમાત્ર જનક બેઠો હતો ઉપદેશકના અમૃતરસમા એ તરબોળ બની ગયો હતો. વ્યાસજીએ જનકજીની જરા વધુ કસોટી કરતા કહ્યુંઃ "સાંભળ્યુ? રાજદરબાર અને અંતઃપુરમાં આગ લાગી છે." "જી, હા, આપ ફરમાવો, પ્રભુ! મારું તો જે કંઈ છે તે પાસે રાખીને જ બેઠો છું. જેનુ જતુ હશે તે સંભાળશે."

શ્રોતાજનો! મિથિલાનરેશને ઠેકાણે આપમાંના કોઇ હો તો? આટલુ વિચારતા ખ્યાલ આવશે કે આવી અડોલ શ્રદ્ધા કેટલી કિંમત માગે છે?

વ્યાસજીએ બીજી વાર કહ્યુ: "મન ઊચું હોય તો પધારો, કાંઇ ફિકર નહિ. આપણે કથા બંધ રાખીશુ" જનકજીએ ઉત્તર આપ્યોઃ "ભગવાન! આપ ફરમાવો મારા અતરમા રૂવાડુંએ ફરક્યું નથી. જો એ ખળભળ્યુ હોત તો નાહક શરમથી હું ન બેસી શકત. પ્રભુ! હું બરાબર સમજું છુ કે હુ માલિક નથી, હું તો વહીવટદાર છુ. વહીવટદારે વસ્તુનું રક્ષણ તો કરવુ જ જોઈએ. પણ અત્યારે તો જેનુ છે તેને સોંપીને જ આવ્યો છું હું નિશ્ચિત છુ. આપના નિમિત્તે મને જે અમીરસ મળે છે તે ઝીલવાનો અધિકાર પર છુ. અહીં તો આનો વહીવટ કરુ, ત્યા વળી એને સંભાળીશ. પણ એની સભાળ આત્માના ભોગે ન હોય! આત્માને રક્ષતા, બીજુ જરૂરી વહીવટજોગુ કુદરતી રીતે જ જરૂર રક્ષાશે, અને આત્મા નહિ રક્ષાય તો તો એ રક્ષાયુ પણ શા ખપનું છે?"

અહા ! એક એક બોલ પાછળ કેટલુ આત્મબળ હતું !

ત્યા તો થોડીવારમાં ટપોટપ એક પછી એક બધા પાછા સભામંડપમા આવીને હળવે હળવેથી બેસી ગયા. ખરી રીતે તો વ્યાસજીએ આ પ્રયોગ કરીને માયા બતાવી હતી કશુ જ બળ્યુ નહોતુ. કથા આગળ ચલાવતા ગુરુએ કહ્યું‘ ‘કાં વિરજાનદજી ! આગમા તમારા લોકોનુ કેટલુક નુકસાન થયુ ?’ શ્રોતાઓ કહે: ‘પ્રથમ તો આગના ભડકા લાગ્યા, પણ પછી તો કશુ હતુ નહીં અને કોઈનુ કશુ સળગ્યુ નથી.’ ‘ત્યારે તો તમે નકામી ધમાધમ કરી, કેમ ? ગિરિજાશકર ! શાસ્ત્રનુ શ્રવણ કરતા અને ક્રિયાકાડો કરતા કરતા અનતકાળ ગયો, પણ હુ આત્મા છુ એવુ ભાન ન થયુ. હુ રોગી, ગરીબ, દુઃખી, તંગીમાં છુ. એમ પોતાને શરીર માનીને સહુ રોદણા રોયા કરે છે, પણ ખરુ ધન, ખરો વૈભવ અને ખરી લક્ષ્મી મારી પાસે જ છે. એને કોઇ ન જ લઈ શકે, લેવા ધારે તોય એ છૂટાં પાડ્યા પડે જ નહિ જેમ મીઠાશ સાકરથી અને ઉષ્ણતા અગ્નિથી છૂટી પાડી ન પડે, એમ એ છૂટુ પડે જ નહિ ! એ વાત હજી ગળે નથી ઊતરી, કેમ ? જેનો મહેલ સળગતો હતો એ ન ઊઠ્યો, અને તમો ત્યાગીઓ ભાગ્યા !’

વ્યાસજીએ શ્રોતાઓ સામે એક સ્મિતભરી દૃષ્ટિ ફેંકતા કહ્યુ. “પ્રથમ તમે બધા એમ માનતા હતા કે અમે જ કથાના અધિકારી છીએ ને અમે જ બધા સાભળવા આતુર છીએ, છતાં ગુરુ કેમ કથા કરતા નથી, એમ તમે કહેતા હતા જોયુ ને હવે !” પછી સાધુ-સન્યાસીઓ તરફ આગળી ચીધીને બોલ્યા: “કેમ તમે એવુ જ સમજતા હતા કે જનક વૈભવી, ભોગી, અને અમે ત્યાગી, તપસ્વી, બ્રહ્મનુ ધ્યાન ધરનારા અમે સાભળવાના અધિકારી છતા વ્યાસજી આજે જનકજી માટે રાહ જોઇ રહ્યા છે. પણ જનકને કથાની થોડી પડી છે ? એ તો રાજખટપટવાળો, એને ફુરસદ ન હોય માટે શરૂ કરો હવે તમોને ખાતરી થઇ ને કે ખરો શ્રોતા કોણ ? જેનો

મહેલ સળગતો હતો તેનું રૂંવાડું ન ફરક્યુ, અને તમે બધાએ તો લંગોટીઓ, તુંબડાં ને કમંડળ માટે દોડાદોડ કરી મૂકી." શો જવાબ દે? બધા નીચે મોંએ ભોં ખોતરવા લાગ્યા. ખાતરી થઈ કે અમારામા ખરી શ્રદ્ધા જ હજુ નથી પ્રગટી. હજુ સાંભળવાના અધિકારી અમે નથી બન્યા. મઢૂલી બાંધી જંગલમાં રહ્યા, પણ જનક જેવી ભાવના નથી. જનક તો જેમ કમળ નિત્ય જળમા રહેવા છતાંય જળથી નથી લેપાતાં તેવા છે ધન્ય છે, દેહ છતાં વિદેહીને!

જનકવિદેહીની જેમ નમિરાજા—જૈનઆગમમાં મિથિલાના નમિરાજાનો પ્રસંગ છે તે પણ એમ જ માનનારો હતો કે મારું મારી પાસે છે

" **मिहिलाए डज्झ माणीए, न मे डज्झई किंचणं** "

મિથિલા બળવા છતા મારુ કશુએ બળતુ નથી, એમ બ્રાહ્મણ-વેશધારી ઇંદ્રને નમિરાજ ઋષિએ કહ્યુ હતું. આટલી સત્યની તાલાવેલી લાગે પછી સત્ય સ્વરૂપ કેમ ન પ્રસન્ન થાય!

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે 'સત્ય પર શ્રદ્ધા ન હોય, ત્યારે જ બધા દર્દ અને દુખો ઊભરાય છે. જીવ શાંતિ કોઈ સ્થળે અનુભવી શકતો નથી.

ધર્મ, ગુરુ, અને પ્રભુ

હું સમજી શકું છું કે જનકવિદેહીની માફક આપમેળે સહુ કોઈને સત્ય સૂઝવું સહેલું નથી, પણ એટલા જ માટે ગુરુ અને પ્રભુ એમ બે અવલંબન છે.

હિંદમાં ગુરુનો મહિમા અનંતકાળથી ગવાતો આવ્યો છે. પણ 'હું તારો ગુરુ ને તુ મારો ચેલો. હવેથી બીજા કોઈને માનીશ નહિ,' એવા લેભાગુ ગુરુ તો પથ્થરની જેમ પોતેય ડૂબે અને બીજાનેય ડુબાડે. ભોજો કહે છે

"વાડા વાળી બેઠા રે, પિંડ પોતાનો ભરવા."

એટલા સારુ શાસ્ત્રોએ જેમ શિષ્ય પાસે પાત્રતા માગી છે, તેમ ગુરુ પાસે પણ પાત્રતા માગી છે.

નિસ્પૃહતા, નિખાલસતા અને સત્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તે જ સદ્ગુરુ.

આવા પુરુષને વાડો, મઠ કે સંપ્રદાયનો મોહ કે વિલાસલીલાનો સ્પર્શે શાનો હોય? જેના ચરણ સેવ્યે મોહ, માયા અને વિકાર ટળે, અજ્ઞાન ઘટે, જે વિશ્વપ્રેમી હોય, તે જ સત્પુરુષ આવા સત્પુરુષને ચરણે અર્પણ થયેલો શિષ્ય પણ એવો જ હોય કે 'ગુરુવચન એ એને મન બ્રહ્મવચન હોય'

આદર્શ ગુરુ-શિષ્ય

એક ગુરુ અને શિષ્ય ફરતા ફરતા એક જ ગલમાં જઈ ચડ્યા. બહુ ચાલવાથી શિષ્યને થાક લાગ્યો હતો, એટલે બન્ને એક સ્થળે બેઠા. ગુરુની આજ્ઞા લઇને શિષ્ય નિદ્રાવશ થયો શિષ્ય તો ઘસઘસાટ ઊંઘવા લાગ્યો, પણ ગુરુ જાગતા હતા. તેટલામા એક કાળો નાગ સડસડાટ કરતો ધસી આવ્યો. ઠેઠ સૂતેલા શિષ્યની નજીક પહોચી ગયો ત્યારે જાણ્યુ કે નક્કી એ કરડશે. તેથી ગુરુએ ઊભા થઈ નાગને અટકાવ્યો! તરત જ નાગ મનુષ્યવાણીમા બોલ્યો. "મારે આને કરડવુ છે, મને ન અટકાવો!"

ગુરુએ કહ્યુ: "પણ કારણ કઈ?" "કારણ એ જ કે એણે મારું લોહી પીધુ છે, અને મારે હવે એનુ પીવુ છે. મને હેરાન કરવામાં એણે કંઇ બાકી નથી રાખી માટે હુ હવે વેર લીધા વગર નહી જ જપુ! એટલા સારુ જ મે નાગરૂપ ધર્યું છે મહેરબાની કરીને આપ મને ન અટકાવો! અટકાવશો તો બીજી કોઈ વેળાએ આપની ગેરહાજરીમાં હુ કરડીશ, પણ છોડીશ નહિ"

ક્રોધે ધમધમતા નાગના વચન સાભળી ગુરુએ કહ્યુ "ભાઈ! આત્મા જ આત્માનો વૈરી છે, તું કરડીશ એટલે એનો દેહ છૂટશે,

પણ એથી તો ઊલટું વેર વધશે. એમા લાભ શો ?"

નાગે કહ્યુ "વાત સાચી હશે, પણ હુ એવો જ્ઞાની નથી. આપ સમર્થ પુરુષ છો. પણ મને માફ કરો, મારાથી તો એ વેર વાળ્યા વિના નથી રહેવાતુ !"

ગુરુ કહે "ત્યારે મને કરડી લે,"

'ના, પવિત્ર પુરુષને કરડીને મારે કયે ભવ છૂટવુ ? વળી તમે મારો ગુનો નથી કર્યો. ગુનો આણે કર્યો છે. માટે એને જ કરડીશ, અને એનું લોહી પીશ "

ત્યારે છેવટે ગુરુજીએ કહ્યુ "તુ કહે એટલુ એનુ લોહી આપુ તો ?"

નાગ કહે "ભલે એમ કરો, પણ મારે તો એના હરડિયાનું લોહી પીવુ છે."

ગુરુ કહે "તેમ કરું બસ, પછી તો તૃપ્તિ ને ?" નાગ કબૂલ થયો ને ગુરુ શિષ્યની છાતી પર ચડી બેઠા ને ચપ્પુથી હરડિયો કાપી લોહી પોતાના ઘોબામાં ભરી ભરી નાગને પાવાનું શરૂ કર્યું. હવે ઊંઘ કેમ રહે ? શિષ્ય સફાળો જાગ્યો, પણ જ્યા જોયુ ત્યાં ગુરુજી પોતે જ છાતી પર ચડીને બેઠા છે અને હરડિયો કાપે છે એટલે તરત જ આખ મીચી દીધી લોહીની ધાર ચાલી, પણ 'અહા કે ઊહા' કઈ જ કર્યુ નહિ. નાગનું કામ પતી ગયુ ને તે ચાલ્યો ગયો. ગુરુજીએ સરજન ડાક્ટરની જેમ ઘા બરોબર બધ કરી ઉપવન્ય ઔષધિ દાબીને ઝટપટ પાટો બાધી દીધો, અને હેઠે ઊતરી ગયા. એટલે શિષ્ય બેઠો થયો. ગુરુજીએ કહ્યુ. "આટલી જબરી ઊંઘ. મૂરખ ! તને કઈ ખબર છે કે નહિ !"

"જી, હા, બધી ખબર છે. આપ મારી છાતી પર હતા, હાથમા શસ્ત્ર હતુ ને તમે મારુ ગળુ કાપતા હતા."

ગુરુ કહેઃ "ત્યારે તુ બોલ્યો કેમ નહી ?"

શિષ્યે જવાબ દીધો "આપ જે કરતા હશો તે મારા ભલા માટે જ હશે એવી મારી ખાતરી હતી, એટલે મારે બોલવાપણુ હતુ જ નહિ." કેટલો વિશ્વાસ ? ગુરુદેવના અ તરમાંથી સહજ આશિષ નીકળી પડી, "તને ધન્ય છે બેટા, તારો ઉત્કર્ષ થાઓ !"

બંધુઓ ! જોયુ કે ? કોના વખાણુ કરવા ? ગુરુનાં કે શિષ્યના ?

અહી ખરી મુદ્દાની વાત તો એ છે કે 'ગુરુ જે કરે તે મારા ભલાનુ જ હોય. ગુરુ ગળું કાપે તોપણુ શ્રેય માટે જ, અશ્રેય માટે નહિ'—આવી શિષ્યમાં અનહદ શ્રદ્ધા હતી, અને ગુરુમા અનહદ લાગણી હતી

પ્રભુશ્રદ્ધા

પ્રભુ એટલે પુરુષોત્તમ, પરમપુરુષ, પરમવિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ—શ્રદ્ધાપૂર્વક જેના નામસ્મરણથી, જેના પ્રત્યે અનન્યભક્તિથા, જેના પ્રત્યેના અર્પણભાવથી અનેક ભક્તોનો ઉદ્ધાર થયો, એવા .દષ્ટાતો જૈનઆગમોમાં પુષ્કળ છે

ભગવાન મહાવીર અને સુલસા

સુલસાની ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે એટલી તો અનન્ય નિષ્ઠા હતી કે ભગવાન મહાવીરને નામે ભડભડતી આગમા પડવુ હોય તો સુલસા પડે જ્યારે જ્યારે ભગવાન મહાવીર પોતાના પ્રદેશ તરફ પધારવાના હોય ત્યારે આગળથી એને આગાહી થાય, જરૂર ખ્યાલ આવી જાય, ભણુકારા વાગે, કોલ આવે તમે સ્થૂળ રેડિયાને તો હવે જાણો જ છો તે હજારો માઇલિથી ક્ષણુવારમા અવાજ પહોંચાડે છે અંતરના ભાવનો સૂક્ષ્મ રેડિયો તો એ ધ્વનિયંત્ર—રેડિયાથી ક્યાંય મહાન છે. આજના આ મુંબઇના ધમાલિયા વાતાવરણુમા અને આ રાક્ષસી યંત્રયુગમાં હૃદયના રેડિયા તરફ જોવાની ફુરસદ જ કયા છે ?

રાજગૃહમાં એક વખત એવુ બન્યુ કે લોકોમાંથી સમાચાર

મળ્યા કે બહાર ઉદ્યાનમાં પ્રભુ પધાર્યા છે. અંબડ નામના સંન્યાસીએ સુલસાની પરીક્ષા અર્થે ગામ બહાર પોતાની વિદ્યા વડે ભગવાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરેલ. કારણ એ હતું કે મહાવીરે અંબડ સંન્યાસીને ધર્મસ્મરણ સુલસાને કહેવાનું કહેલ. એથી અંબડને થયું કે કોઈને નહી ને સુલસાને સંદેશ કહ્યો માટે તેની ભક્તિની પરીક્ષા કરવી. ભગવાનનું સ્વરૂપ દેખીને ગામના અનેક લોકોના ટોળાંને ટોળાં દર્શનાર્થે ગયાં, પણ સુલસા ન ગઈ એને પ્રભુ પધાર્યા છે એવી અંતરમા આગાહી નહોતી થઈ જ્યારે સુલસા પરીક્ષામા પાસ થઈ, ત્યારે ત્યાં જઈ વંદન કરી અંબડે ભગવાનનો સંદેશ આપ્યો

તમને આશ્ચર્ય ભલે લાગે, પણ આ બીનાને તથ્ય કરાવનારા આજે પણ પુષ્કળ પ્રમાણ છે

આવી શ્રદ્ધા જમાવવા માટે ભોગ આપવો જોઈએ, અને તે પણ કશાય ભૌતિક સ્વાર્થ વના ! બાકી તો, સ્વાર્થને માટે કાલિમાઇ પર બોકડા ચડાવનારા અંધશ્રદ્ધાળુનો શું બંગલામાં કે શું બીજે કયા તોટો છે !

એટલે જ શ્રીમાન શંકરાચાર્યે કહ્યુ છે:

'શાસ્ત્રદૃષ્ટિ: ગુરોર્વાક્યં તૃતીયશ્ચાત્મનિશ્ચય: ।'

સત્પુરુષોનો અનુભવ, આગમવચન, અને પોતાની વિવેકબુદ્ધિ વડે થયેલો નિશ્ચય એ ત્રણેના સમન્વય પછી સત્પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરવાનો અટલ નિશ્ચય જાગે એ જ સાચી શ્રદ્ધા

સાચી શ્રદ્ધા અને સુદર્શન

જૈનઆગમમાં એક સુદર્શનનો પ્રસંગ છે. રાજગૃહનગર બહાર ભગવાન મહાવીરનાં દર્શનાર્થે સુદર્શન જે માર્ગથી નીકળે છે ત્યા આવી કોઇએ કહ્યું: "આગળ ન વધો."

વાત એમ હતી કે અર્જુન નામનો માળી યક્ષભક્તિના એક

અટપટા પ્રસગથી ગાડો થઇ જઈને હમેશા છ નર અને એક નારીની હત્યા કરતો હતો. આ ભયથી કોઇ એ રસ્તે જતુ નહિ.

એ વિષમ સયોગમા ભગવાન મહાવીર ઉદ્યાનમાં પધાર્યા છે સુદર્શનને તો પ્રભુમાં અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. તેના ઘરનાં માણસોએ ઘણો અટકાવ્યો, અન્ય સ્વજનોએ પણ ના કહી, પણ એ તો એ જ માર્ગે દઢ નિશ્ચય કરીને ગયો સુદર્શનને દૂરથી દેખતાં જ પેલા યક્ષે તો મુદ્‌ગળ ઉપાડયુ લેશ પણ ભય વિના અડગ ઊભા રહી, સુદર્શને પ્રભુને સંભાર્યા, અને પ્રેમથી તે મૃત્યુને ભેટવા તૈયાર થઈ ગયો. આવી દિવ્ય શ્રદ્ધા, અનન્યભાવ અને અર્પણુતાનુ આંદોલન જ એવુ ભવ્ય હોય છે કે પશુબળ ત્યા સહેજે નમી પડે છે. યક્ષ જેના શરીરમા છે એવો અર્જુન માળીના મુદ્‌ગળ અને હાથ બન્ને ઊંચાં જ રહી ગયાં ઘણી મહેનત કરી પણ હાથ વળે જ શાનો? યક્ષ થાક્યો, કટાળીને શરીર છોડીને ચાલ્યો ગયો, અને અર્જુન મૂળ સ્વભાવમાં આવી જવાથી પડી ગયો ને ધૂળ ચાટતો થયો

'ભાઈ! ભાઇ! વીરા! શુ થયું!' એમ કરતો સુદર્શન તુરત જ પાસે પહોચી ગયો, અને એનું મસ્તક પોતાના ખોળામા લઈ પવન ઢોળવા લાગ્યો.

વિચારો! અહી જ પરમ શ્રદ્ધાળુની મહત્તા છે આખરે અર્જુને તો ગળગળો થઇ સુદર્શનનો ખોળો ભીંજવી દીધો. યક્ષના શરીરપ્રવેશને લીધે ભાન ભૂલીને હાથે થયેલી અનેકવાર હત્યાઓનુ પાપ એને ડંખવા લાગ્યુ. આશ્વાસન આપી સુદર્શન એને પોતાની સાથે જ ભગવાનને ચરણે લઈ ગયો અને એનો ઉદ્ધાર થયો

"તુંબડી પોતે તરે ને બીજાને તારે,
પથરો પોતે ડૂબે ને બીજાને ડુબાડે"

અવ્યક્ત પ્રભુના અવલંબને દ્રૌપદી

જે સભામાં ભીષ્મ જેવા અને ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા ભડવીરો હતા, તે સભામાં દ્રૌપદીને બોલાવી દુર્યોધને દુ:શાસનને હુકમ કર્યો: 'ચીર ઉતાર આનાં.' ભીમથી તો ગ્હેવાતુ નહોતુ પણ યુધિષ્ઠિર જુગારમા દ્રૌપદી હારી ગયા હતા. તેઊંચોનીચો ઘણો થયો, પણ મોટાભાઈની આજ્ઞા નહોતી. ચારે બાજુ નજર નાંખીને દ્રૌપદીએ તો જોઈ લીધુ કે એક સિવાય બીજુ આમાં કોઈ મારુ નથી, ત્યારે એણે બીજા સર્વમાથી આશા છોડી એક સામી મીટ માંડી, એકને પોકાર્યા, અને એનાં ચીર પુરાયાં ને લાજ રહી. ચીર ખેચાતાં સભા જોતી હતી પણ દ્રૌપદીનુ ચિત્ત તો પ્રભુને ચરણે ચોંટ્યુ હતુ

આવાં તો અનેક ઉદાહરણો તારવી શકાય.

પ્રત્યેક સ્થળે શ્રદ્ધાની જરૂર

આ તો મે નગદ સત્ય તરફની શ્રદ્ધાની વાત કરી, પણ તમારા એક એક વ્યવહારમાં શ્રદ્ધા વિના ડગલુય ક્યા ભરાય છે? 'ખાધા પછી અન્નનુ લોહી થશે જ', 'ચાલતા પથ કપાશે જ,' 'સૂતા પછી સવારે પાછુ ઉઠાશે જ—' એમ એકેએક ક્રિયામાં ઓછા-વધુ વિશ્વાસની જરૂર તો પડે જ છે.

એક મેસમેરીઝમ કે હિપ્નોટીઝમ જેવા માનસિક પ્રયોગો કરનાર લોકોને હેરત પમાડી જાય છે. શાથી? કહેવુ જ પડશે કે એને મનની એકાગ્રતા સાથે સામી વ્યક્તિ મારાથી અંજાશે જ એવી પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે.

પણ મારે કહેવુ જોઈએ કે 'શુદ્ધ આત્મા' વિનાની બીજા પરની બહારની બધી શ્રદ્ધા પાંગળી અને નાશવત હોય છે. બહુ કટોકટીના પ્રસગે તે ટકી શકતી નથી. એટલે જ એકમાત્ર 'આત્મ-શ્રદ્ધા'—અદરની શ્રદ્ધા—કેળવવી રહી, અને તે માટે અગાઉ કહ્યુ તેમ સંયમ, નિઃસ્વાર્થ ભાવના અને જાગૃતિપૂર્વક ઉપયોગ સામે લક્ષ્ય રહેવુ જોઈએ.

તર્ક અને શ્રદ્ધા

આવી ઊંચી શ્રદ્ધા હૃદયમાં જાગે તે પહેલા બુદ્ધિનો અને હૃદયનો ભારે ઝઘડો ઊભો થાય છે. ક્ષણે ક્ષણે વિકલ્પો અને કુતર્કો ચિત્તને સતાવ્યા કરે છે. આસુરી ને દૈવી પ્રકૃતિનું યુદ્ધ ચાલુ જ હોય છે આવે વખતે જો નાસ્તિક ઘર કરી બેસે અને ધર્મ, સત્ય, સત્પુરુષ કે પરમાત્મા જેવી કોઈ ચીજ જ નથી એવા સંશયાત્મક સાધક થઈ જાય, તો એ અધઃપતનને માર્ગે પટકાઈ પડે છે. એટલે જ આવે પ્રસંગે અનુભવી પુરુષોના જીવનચરિત્રો, સત્પુરુષોનો સત્સંગ, સદાચાર, ઊંડુ અવલોકન આદિ સેવાવાં જોઈએ. તર્ક અને શ્રદ્ધા બન્નેનો જ્યાં સુમેળ છે એવી ધર્મ, સદ્‌ગુરુ અને અવ્યક્ત તથા વ્યક્ત પ્રભુ ઉપરની નિષ્ઠાના આટલા પ્રવચન પછી શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ છે એ વિષે હવે તમને સંદેહ નહી જ રહે.

સારાંશ:

'શાસ્ત્રો ને સંતના સૂત્રો, ઊંડી વિવેકબુદ્ધિથી,
કસીને સ્થાપવી શ્રદ્ધા, સત્ય જાતે અનુભવી.

વૈરાગ્ય

[પ્રવચન બારમુ]

'શ્રદ્ધા' બાબતમાં હું ગયા વ્યાખ્યાનમા ખૂબ કહી ગયો છુ 'શ્રદ્ધા અને આત્માની ઝાંખી' બન્નેનો એવો સુમેળ છે, કે એ એમાંથી પહેલુ કોણ અને બીજુ કોણ, એ કહી શકાય નહિ. બન્ને એકબીજામા એવા તો ઓતપ્રોત છે કે જ્યાં એક છે ત્યાં બીજુ છે જ. એટલે જ કહ્યું છે કે 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्' એ જેટલું ખરુ છે, તેટલુ જ જ્ઞાની પરમ શ્રદ્ધાળુ એ પણ ખરુ છે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન થાય છે કે પછી શુ?

જૈનાચાર્યોએ એનો ઉત્તર 'જ્ઞાનનુ ફળ વિરતિ' આપ્યો છે ગીતાજીનો ધ્વનિ પણ એ જ છે "तत्पर. सयतेन्द्रिय." અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષ પોતે અહિંસા અને સમતાના મધ્યબિંદુ આગળ સંયમને આદર્યા વગર રહી શકતો જ નથી એ સંયમનું મૂળ એની વૈરાગ્ય-વૃત્તિ છે એટલે આજના વિષયમાં હું 'વૈરાગ્ય' વિષે જ કહીશ.

અપભ્રંશમાં વેરાગી કહે છે, તેમાં અને ખરા વૈરાગ્યવાન એ બે વચ્ચેનુ અંતર મોટુ છે આજે વૈરાગ્ય શબ્દ રૂઢિના ખપ્પરમા જઈને વાયડો થઇ ગયો છે. જે સાચો વૈરાગ્ય આત્મભાનથી પ્રગટે છે, અને નિર્ભય બનાવે છે, તે વૈરાગ્યની સ્થિતિ આજે ચૈતન્ય-વિહુણા આત્મા જેવી બની ગઈ છે. કેટલાક 'વેરાગી' નામ માત્રના રહ્યા છે. ને ઘરબારી વિલાસી થઈ ગયા છે. ત્યારે કેટલાક ભાગેડુ

અને રખડુ થઈ વૈરાગ્યના સ્વાંગ નીચે એદીપણું અને આળસ પોષીને પેટ ભરવાનો પેંતરો માંડી બેઠા છે ત્યારે કેટલાક વળી પ્રાણી પદાર્થ એ અનર્થનુ મૂળ સમજી તેમના પ્રત્યે કેવળ ઘૃણાભાવ જ રાખીને શુષ્ક નમાલુ અને બેકાર જીવન જીવી ગયા છે મતલબ કે જેમ ધર્મને નામે માર્ગ ભુલાયો છે, તેમ વૈરાગ્યને નામે પણ માર્ગ ભૂલ્યા છે ભારતવર્ષની આર્ય જનતા પર પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના પવિત્ર ચારિત્રની ઊંડી છાપને લઈને જનસમૂહ ત્યાગનો વેશ જોઈ આકર્ષાય છે, પણ સાચા વૈરાગ્યના મૂળ વિના ત્યાગનો છોડ ટકે શી રીતે?

'ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના, કરીએ કોટિ ઉપાયજી,
અતર ઊંડી ઈચ્છા રહે, તે કેમે કરીને ન જાયજી'

આવી દશામા અનેક અનર્થ થાય, અને ત્યાગવૈરાગ્યને બટ્ટો લાગે એ દેખીતું જ છે. વૃત્તિ જેટલુ ભલુબૂરું કરી શકે છે, તેટલુ એકલી ક્રિયા ભલુબૂરુ કરી શકતી નથી. બંધન કે મુક્તિનો આધાર મનોવૃત્તિ પર છે, એ હુ એકથી વધુ વાર કહી ગયો છુ વૈદિક ગ્રથોમા એક સરસ અને બધબેસતુ રૂપક દોરતા બતાવ્યુ છે કે "જ્ઞાન એ પુરુષ છે, જ્યારે ભક્તિ એ તો ભાર્યા છે. એ દપતીના યોગે જો વૈરાગ્ય ન જન્મે તો એ વાઝિયાનો નિર્વંશ જાય છે"

આ દૃષ્ટિએ જોતા 'નિર્લેપતાનો, અનાસક્તિનો અવિર્ભાવ એ જ વૈરાગ્યની સચોટ વ્યાખ્યા છે. વસ્તુનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી મોહ આપોઆપ મોળો પડે જ છે વસ્તુના સ્વરૂપદર્શનના અભાવે જ જીવમાત્ર 'આ ખરુ કે તે?' એમ મૂઝાઇ રહ્યો હોય છે કાળના પરિપાકે, સત્પુરુષના યોગે, જીવ જાગે છે અને વસ્તુસ્વરૂપના દર્શન કરે છે તે ઉપર પૂર્વકાળના ચપાપુરીના એક વણિકપુત્રનુ દૃષ્ટાત સાભળો.

ગિરધરનો પલટો

નગરના મધ્યભાગમાં એક ઉપાશ્રય (ધર્મસ્થાનક) છે તે સામે

મંગીલાલ વાણિયાની દુકાન હતી. વાણિયાનો દીકરો ગિરધર દુકાને બેસે ને છેટેથી જોયાં કરે, પણ ઉપાશ્રયમાં કોઈવાર આવે નહી. એક સત્પુરુષ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. ઘણા ભાવિક જનો એમની અનુભવપૂર્ણ મીઠી વાણીનો લાભ લેવા દૂરદૂરથી ચાલીને આવે, પણ આ જુવાન સાભળવા આવે નહિ. કારણ! ઉપાશ્રય પાસે રહેતો હતો, પણ હજુ ખરી ભૂખ લાગી નહોતી! ધર્મકથા સાભળવાની અભિરુચિ થવી એ કંઈ સહેલી વાત નથી ખોદણીની વાત તો ખાજાંદૂધપાકથી પણ મીઠી લાગે. કામકથા તો તન, મન અને ધનનો ધુમાડો કરીને પણ સાંભળવા જાય, પણ ગમકથાનો શાતરસ સહેજે મળતો હોય તોય કટાળો ઊપજે. કારણકે એ સિંહણના દૂધની જેમ પાકી પાત્રતા માગે છે. એકદા મહારાજ એમને ત્યા ભિક્ષાર્થે જઈ ચડ્યા. પણ પેલો જુવાન તો નવો પરણી લાવેલ સ્ત્રી સાથે આનંદઠઠ્ઠા કરી રહ્યો હતો. એ જોડા પૈકી કોઈનુ ધ્યાન બારણા તરફ નહોતુ. બારણું ખુલ્લુ હતુ. મહારાજજીની નજર પડી ન પડી, અને તરતજ એ પાછા વળી ગયા. બીજા જુદાંજુદાં ઘરે ફરી જે કંઈ નિર્દોષ ભિક્ષા મળી તે લઈને આહાર કીધો. તેટલામાં જ એક બોકડાનો બેંબે અવાજ આવ્યો. સંત જ્ઞાની હતા. તુરત જ એ ધર્મસ્થાનકની બહાર નીકળ્યા, ને જોયુ તો એક માણસ બકરાને ઘસડતો હતો—પણ એને આ સ્થાનેથી ખસવુ ગમતુ નહોતુ તે રાડો પાડતો હતો. સતે જ્ઞાનથી જાણી લીધુ. એટલે જરા માથુ ધુણાવ્યુ: "અહો! સંસારી જીવો કેવા છે!" પેલા જુવાન ગિરધરે પોતાની દુકાનમાંથી આ દશ્ય બરાબર જોયુ. એટલે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: "આ મહારાજજીએ માથું કેમ ધુણાવ્યુ? નક્કી કંઈક રહસ્યની વાત હોવી જોઈએ." સામાન્ય રીતે તો કદી પણ ડોકાય નહિ, પરંતુ આજે પેલા 'મસ્તકધૂનન'નો મર્મ પામવા માટે તે ધર્મસ્થાનકમાં ઉત્સાહથી ગયો ત્યા તેણે સંતને નમ્રભાવે વિનંતિ કરી પૂછ્યુ· "મહારાજ! આપે પેલા બોકડાના પ્રસંગમા

માથુ કેમ ધુણાવ્યું હતું? તેનો ભેદ સમજાવો." સંતે કહ્યું: "ભાઈ! હવે તો એ વાત હાથમાંથી ગઈ જો એ વખતે આવ્યો હોત તો વેળાસરની વાત હતી. હવે એ વાતને જાણવામા મજા નથી હવે સાંભળવાથી તને ભારે ખેદ થાય તેવી એ વાત છે" પણ પેલો જુવાન કેમેય માને નહિ, અને વીનવ્યા જ કરે: "બસ, કહો ને કહો." મહારાજજીએ એને કહ્યુ "ભાઈ! વાત એવી છે કે એ બોકડો બીજો કોઈ નહિ પણ તારો પૂર્વભવનો બાપ હતો એણે છળપ્રપંચ અને જૂઠના કામો બહુ કર્યા હતા. એટલે એ મરીને પશુ થયો. પણ જે દુકાનમા એ બેસતો હતો તે દુકાન પાસે આવતાં એને એ સ્થળ બહુ પરિચિત અને પ્યારુ લાગ્યુ, એટલે ખસવુ ગમતુ નહોતું. અને પેલા કસાઈને તો એને પોતાના કામ માટે લઈ જવો હતો." જુવાન ચમકી ગયો "હેં! શુ કહો છો? એ મારો બાપ?" એના તો હોંજા ગગડી ગયા. "ભાઈ! એટલા સારુ જ એ વાત તને કહેવા નહોતો ઇચ્છતો. પણ તારો આગ્રહ બહુ થયો એટલે મારે નિરુપાયે કહેવું પડ્યુ. પણ હવે એનો ખેદ ન કર. એ ખેદ નકામો છે. જે માણસ કૂડ, કપટ, છળ, પ્રપંચ અને વિશ્વાસઘાત કરે, તેને જનાવરનો અવતાર લેવો જ પડે. જોકે તારો બાપ ધર્મસ્થાનકમાં આવતો અને પ્રવચનો સાંભળતો, પણ હાડ સાચુ નહોતું માત્ર અધપરંપરાએ ધર્મક્રિયા કરતો એણે છેવટ સુધી ઠગવિદ્યા છોડી નહોતી. સાચા દિલથી ધર્મકરણી કરી જ નહોતી. તેથી એનુ પરિણામ આ આવ્યું માટે હવે એની આ દશા પરથી, તું તારુ પોતાનુ જીવન વિચારી જો! તેં એની પાછળ શ્રાદ્ધતર્પણમાં સફેદ લૂટના ભેગા કરેલા રૂપિયામાંથી થોડા ખરચ્યા, એથી શુ વળવાનુ?" જુવાનની આંખમાંથી દડદડ આસુ નીકળી પડ્યાં. સંતે જોયુ કે હૈયુ જરા કૂણુ થયુ છે, ત્યારે સંતે આગળ વધતાં જણાવ્યુ: "એ વાત તો ઠીક, પણ તુ ફરીથી પરણ્યો તે કોને પરણ્યો છે એ તુ જાણે છે?" આંસુ લૂછી ફાટી આંખે જુવાન સંત સામે જોઈ રહ્યો. એમ "કેમ પૂછો છો?" "ભાઈ! તુ જે નવી સ્ત્રી પરણી

લાવ્યો છે તે તારી પોતાની સગી જનેતા છે. એ ભોળી હતી તારામાં એના જીવને મોહ રહી ગયો હતો તેથી મરણ પામીને આ જ નગરના એક શેઠિયાને ઘેર દીકરી તરીકે એણે જન્મ લીધો. એ મોટી થઈ ત્યા તારી સ્ત્રી ગુજરી ગઈ, એટલે બીજીવાર તેં લગ્ન કીધા ત્યારે તારું તેની સાથે લગ્ન થયું." જુવાનના હૈયામાં તો વજ્રબાણ વાગ્યુ સંતે દિલાસો આપતાં કહ્યું "બેટા ! ખેદ ન કર. સંસારની માયા જ અજબ છે.

કર્મની ગતિ ન્યારી રે, કોઈથી નવ જાયે કળી
કોઈ કંથ, કોઈ કામિની, કોઈ ભગિની ને ભાઈ.

(વળી) કાકા મામા કોકને બનાવ્યા (એવી) સાધી બેઠો સગાઈ.
સગપણને બાંધી બેઠો રે, વાતો બધી ગયો વિસારી કર્મ"

વાણિયાનો દીકરો કોરો હતો, પાત્રતા તૈયાર હતી, માત્ર નિમિત્તની ખામી હતી તે પૂરી પડી ગઈ અને વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો જેને લાગે છે, એને એક જ બોલમા કે એક જ દૃશ્યમા કે એક મિનિટમા લાગી જાય છે. અને જેને નથી લાગતો એને શ્મશાનભૂમિમાં ચેહ બળતી હોય ત્યાંય ચાબીડી પીવાનુ સૂઝે છે. ગોળ, કપાસિયા કે બજારના ભાવોની વાત સૂઝે છે. વણિકપુત્ર અલ્પ ઉપદેશમા રંગાઈ ગયો. ગુરુએ માર્ગ બતાવ્યો અને તેણે ગ્રહણ કર્યો.

એક જ દૃશ્યમાં સમુદ્રપાલ જાગ્યો

એક વખતે ચંપાનગરીની અંદર પાલિત નામના શ્રીમંતનો સમુદ્રપાલ નામે પુત્ર હતો. તે એકદા પોતાની સ્ત્રી સાથે ઉપલા માળે સોગઠાબાજી રમી રહ્યો હતો પૂર્વકાળના પુણ્યોદયને લઈને સંપત્તિ-સાધનોની ખૂબ વિપુલતા હતી. પાંચ ઇન્દ્રિયોના સુખસગવડમાં કોઈ પ્રકારની ખામી નહોતી. કોઈને કલ્પના નહોતી કે પળવારમા રંગમાં ભંગ પડશે આનંદમા તે રમતો હતો. અને એક જ ક્ષણમાં

પલટો થયો. પોતાના ઊંચા મહેલમાંથી એણે ગામના ચૌટાનું એક દૃશ્ય જોયું વાત એમ હતી કે એક માણસને ગધેડે બેસાડયો હતો, અને તેના ગળામાં કરણની માળા હતી ઢોલ વાગતાં. પોલીસ વગેરે સાથે હતી. એણે માણસને પૂછયું. "આ બધું શું છે?" એક માણસે કહ્યું: "બાપુ! એ મહાન અપરાધી છે તેથી એને ગધેડે ચડાવીને વધસ્થાને લઈ જવામાં આવે છે. થોડીવારમાં એને મારી નાખવામાં આવશે" આ સાંભળતાં જ સમુદ્રપાલનું અંગ ધ્રૂજવા લાગ્યું એ કંપી ઊઠયો.

કયાં સમુદ્રપાલનું હૃદય અને કયાં આપણે?

બિહાર જેવો ધરતીકંપ કે જેમાં હજારો માણસો અને સંખ્યાબંધ ઇમારતો તારાજ થઈ ગઇ હોય એવા ભયંકર હેવાલો વાંચતી વખતે પણ આપણે મીઠાં ભોજન ખાતા હોઈએ, ચા ને બીડી પીતા હોઈએ, પણ આપણા અંતરમાં ક્ષોભ થતો નથી એવી જ રીતે રોગ ફાટી નીકળ્યો હોય, હોનારતો થઈ હોય, અતિવૃષ્ટિ થઈ હોય, ગામ તણાઇ ગયાં હોય, અને હજારો માણસો મરી ગયાં હોય, એવી વાતો વાંચતા વાંચતા પણ દિલમાં જરાય ક્ષોભ થતો નથી અને એ જ ક્ષણે ચાનો પ્યાલો ગટગટાવી જઇએ વિચારો, હવે કયાં સમુદ્રપાલનું હૃદય અને કયાં આપણે?

સમુદ્રપાલે દુઃખ કે મૃત્યુની પીડા કદી નહોતી સાંભળી. આ દૃશ્ય એના ચિત્ત ઉપરથી કેમે કરીને ખસે નહિ! "શું માણસ જેવા માણસને મારી નાખશે? શું અપરાધની શિક્ષા મૃત્યુદંડ? મરી ગયા પછી એનો અપરાધ નાશ પામશે? આવા અપરાધ જીવને કોણ કરાવતું હશે?" એમ વિચારની પરંપરામાં તે ઊતરતો ગયો.

આત્મઅનુભવ વિરલા પાવે,
દિવ્ય પ્રેમ વિરલા પ્રગટાવે. આત્મ.

એમ ચિંતવન, મનન કરતાં કરતાં એ પોતાના તરફ વળ્યો. આત્માભિમુખ થયો. સ્ત્રી સાથે સોગઠાં રમતો હતો તે એમનાં એમ

ગર્યાં હૃદય પલટાઈ ગયુ: "હું કોણ ? આ સુખદુઃખનું કારણ શું ?" એમ વિચારમાં તે ઊંડો ને ઊંડો ઊતર્યો. "હું કોણ ?" એ વિષે વિશેષ વિચાર કરતાં કરતાં એને પૂર્વના ભવનું સ્મરણ થયુ. આ જગતમાં હું બહુ રખડ્યો ને ક્યાં ક્યાં રખડ્યો, તે બધું સાંભર્યું એક ભવ, બીજો ભવ, એમ પાંચસાત ભવનાં સ્મરણ થઈ આવ્યાં. પૂર્વકાળમાં એ યોગી હતો, તપસ્વી હતો, તેણે ત્યાગ કર્યો હતો, એ બધું યાદ થઈ આવ્યું. તેણે પહેલાના ભવમા દુઃખ અનુભવ્યુ હતુ, તે પણ યાદ આવ્યું. એની સ્ત્રી તો સ્તંભી જ ગઈ, અને ટગરટગર એની સામે જોવા લાગી. સમુદ્રપાલ તો પોતાનુ સંસારચિત્રપટ નિહાળવામા તલ્લીન થઈ ગયો હતો. એણે ઘણા ભવ જોઈ નાખ્યા. એણે જોયુ કે વિવિધ પ્રકારની યોનિઓમાં વિધવિધ ભવોમાં રખડ્યો, રઝળ્યો, કુટાયો: સુખદુઃખના અનેક અનુભવો તાદૃશ થયા

ભગવાન મહાવીર કહે છે કે નિદ્રાશીલ માણસને અંતરદર્દનું જોર હોય છે. તે પરાધીન છે, કેદ થઈ ગયેલ છે, છતાં પણ તેને તેનુ ભાન જ નથી હોતું. આવા અજાગૃત પુરુષો ઘણા છે. પણ સમુદ્રપાલને તો પૂર્વકાળના જાગરણનો અભ્યાસ હતો. તેથી સહજ નિમિત્ત માત્રથી જાગી ગયો. આવે વખતે એની સ્ત્રી બોલી. "પ્રાણ-નાથ ! તમે આટલા ઉદાસ કેમ છો ?" સમુદ્રપાલ બોલ્યો, "દેવી ! આ ભવ અપૂર્વ છે. મને શુ વિચારો ઉત્પન્ન થયા તે તમને અને માતા, પિતા બધાંને હુ સંભળાવવા ચાહુ છુ. આપણે અહીં ઉત્પન્ન કેમ થયાં, તેનાં અનેક કારણો હોય છે. આપણે સાધનસંપન્ન, અને બીજાં સાધનહીન કેમ ? આપણે મનુષ્ય અને બીજા કીટ, પતંગ, પશુ કેમ ? આપણા આ સુખો ક્યાં સુધી ?"

સમુદ્રપાલે ઘરનાં બધાં માણસોને બોલાવીને આવી અપૂર્વ વાતો સંભળાવતા કહ્યું : "આ બધી લક્ષ્મી, વૈભવ, સુખ થોડો અથવા વધારે વખત રહીને પણ એક વખત તો અવશ્ય જવાના જ છે.

અથવા તો એને મૂકીને આપણે જવાનુ છે. જેટલા પ્રમાણમાં આસક્તિભાવ તેટલા પ્રમાણમા દુઃખ. પુત્રો, વહાલાં, સ્વજનો, લક્ષ્મી વગેરેમો મોહ રાખવો તે આસક્તિ છે. અને એ છેવટે દુ ખ આપે છે. જેટલા પ્રમાણમાં આસક્તિ તેટલા પ્રમાણમા એ દુ ખના મૂળિયાં ઊંડા. પિતાજી ! આ દુ ખના કારણો શુ ? તેમાંથી મુક્ત કેમ થવાય ? વગેરેનો વિચાર કરતા મને ભાન થયુ કે હુ પૂર્વભવમા ત્યાગી હતો મારુ કામ અધૂરુ રહી ગયુ હતુ. તે પૂરુ કરવા હુ મનુષ્યજન્મ પામ્યો, અને આ બધા સાધનો પામ્યો. પણ પ્રમાદમાં પડીને તરવાના સાધનોથી જ હું ડૂબી રહ્યો હોઉ એમ દેખાય છે. હવે મને એ ભાન થયુ છે. માટે આપ સહુ આશિષ આપો, અને મારી અધૂરી સાધનાને હુ આદરી દઉ. આપને જરૂર દુઃખ તો લાગશે, કારણકે મારા પ્રત્યે મોહ છે, મમતા છે મારે માટે અનેક આશાઓ બાંધી હશે, એથી તમને દુઃખ થશે. પણ એ દુઃખ આગળ હું નિરુપાય છુ. એ દુ ખને ટાળવાનો ઉપાય આપની પાસે જ છે. આપ ઊંડો વિચાર કરશો તો એ જ દુઃખ હર્ષમા પલટી જશે. કદાચ આપ કહેશો કે 'અહી સંસારવ્યવહારમા રહીને ક્યા આત્મોદ્ધાર થતો નથી !' પણ લોટ ખાવો અને ભસવું એ બે વાતને કદી બનતુ નથી. જનકવિદેહી જેવા વિરલ યોગીને માટે જગતમા રહેવા છતા નિર્લેપતાની પરાકાષ્ટા શક્ય હતી મારે એ કબૂલ કરવુ જોઇએ કે એટલે દરજ્જે હું પૂગ્યો નથી. એટલે એક વાર તો મારે નિઃસંગતાના સહજ અનુભવ માટે સ્થૂળ ત્યાગનુ અવલંબન સ્વીકારવુ જ રહ્યુ આમ કહીને હુ ગૃહસ્થાશ્રમમા વિકાસને મુદ્દલ અવકાશ જ નથી એવો એકાંતે ઇનકાર કરતો નથી. તેમા થતાં દાન, પુણ્ય, જપ, ભજન એ બધાં પ્રાથમિક પગથિયા છે પણ એ પાઠ મેં ગત ભવમા પસાર કર્યા છે. મને જે તાલાવેલી લાગી છે તે આ છેઃ સમય થોડો ને કામ ઘણું. આ બધાં સાધનો મુક્ત થવાને માટે જ મેળવ્યાં છે. સમય પાકી ગયો છે. માટે મને આજ્ઞા આપો. હુ નહિ રહી શકુ."

સમુદ્રપાલની હાડોહાડની આ વાત સહુને સોસરી ઊતરી ગઈ સમુદ્રપાલને સમજાવી રોકવાને માતપિતાએ અનેક પ્રલોભનો, લાલચો, આકર્ષણો અને ત્યાગની વિકટતા જણાવી પણ એ સર્વને પોતાની અનુભવગિરાથી નિરુત્તર કર્યા. છેવટે સમુદ્રપાલે ત્યાગાશ્રમની દીક્ષા લીધી. અને સતત જાગૃતિ રાખી અધૂરી સાધનાને પૂર્ણ કરવાને પ્રયત્નશીલ થયો અને પોતાનુ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું.

વૈરાગ્યના પ્રકાર

વણિક જુવાન ગિરધર અને આ શ્રીમંત સમુદ્રપાલનો વૈરાગ્ય સમજપૂર્વકનો હતો. જૈનઆગમોમા વૈરાગ્યના ત્રણ પ્રકારો બતાવ્યા છે · મોહગર્ભિત, દુ ખગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત. તેમાં સૌથી ઉત્તમ અને સહજ પ્રકારનો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે.

જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનું ફળ

"જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્યનુ ફળ શુ ?" એ ગૌત્તમના પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન મહાવીર આ રીતે વાળે છે:

"निव्वेदेण भन्ते जीवे किं जणयइ ?

"निव्वेदेण दिव्वमाणुस तेरिच्छि एसु, कामभोगेसु निव्वेयं हव्वमागच्छइ । सव्व विसयेसु विरज्जइ । सव्व विसयेसु विरज्जमाणे आरंभ परिच्चायं करेइ आरंभ परिच्चायं करे माणे ससार मग्गं वो च्छिन्दइ । सिद्धि मग्गं पडिवन्नेय हवइ." જુઓ 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર', ૨૯મું અધ્યયન.

પ્રશ્ન. निर्वेद (વૈરાગ્ય)થી શૂ ફળ થાય ?

જવાબ નિર્વેદથી દિવ્ય, માનવીય અને પાશવીય કામભોગો પર નિરાસક્તિ જાગે છે. અને તેથી માયિક સર્વ વિષયોના ઝુંડમાં પણ તે વિરક્ત રહી શકે છે અને આવી વિરક્તિ પછી આરંભ (હિંસકવૃત્તિ)નો ત્યાગ થાય છે. અને આરંભના ત્યાગથી સસાર-

વૃદ્ધિનો માર્ગ બદલી તે જીવાત્મા પોતાની અભીષ્ટ સિદ્ધિના મા
તરફ ગમન કરે છે.

દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય એટલે?

કોઇ ઈષ્ટ વસ્તુના અભાવમાં કે અનિષ્ટ પ્રાણી કે પદાર્થન
સયોગથી પ્રગટેલ આપત્તિમાથી ચિત્ત પર જે નિર્વેદ જન્મે છે,
દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય છે.

દા. ત, એક પ્રિયજનના વિયોગથી સંસાર અસાર લાગે છે
એક ધનના નાશથી કે અપમાનથી થયેલ દુઃખથી દુ.ખિતને આપ
જગત ખારુ ઝેર જેવુ થઈ પડે છે. એક પાપથી ચગદાયેલાંને આખ
વિશ્વ અત્યાચારી લાગે છે. જેની હોજરી ખરાબ થઈ જાય, તે
દૂધપાક જેવા મિષ્ટ ભોજન પણ દીઠા ગમતા નથી શક્તિહીણ નપુસ
કને વિષયવિલાસ શકય બને છે, તેથી તે નિંદે છે. પણ તેથી શુ
આ બધાની ક્રિયા અને સાચા વૈરાગ્યની ક્રિયા તો ઘણીયે વા
તમને સમાન દેખાશે, પરતુ બન્નેની વૃત્તિમાં આસમાન જમી
જેટલુ અંતર છે તે તરફ જરા ગભીરતાથી નિહાળજો એક પતગ
રગ છે, બીજો મજીઠ રગ છે.

કૃત્રિમ અને સાચાનો ફેર ક્યા અને કેવી રીતે? પેલો સાચે
વૈરાગી સમજે છે કે બહાર જે દેખાય તે ખરાબ નથી, ખરાબ તે
અદર ભર્યું છે બહાર ખરાબ દેખાય છે તે તો ભ્રાન્તિ છે
ચોક્કસ માનશે કે જગતની કોઈપણ વસ્તુ તિરસ્કાર કરવા જેવ
નથી સૌ સૌના સ્થાને યોગ્ય છે, અને ઉપયોગી પણ છે આવે
પુરુષ લક્ષ્મીનો સંગ્રહ નહિ કરે. સગ્રહવામા દોષ પણ માનશે લક્ષ્મ
મેળવવાની ઇચ્છા તો નહિ જ રાખે પરંતુ પહેલા જે સગ્રહ કર્યો
હશે, તે એને ડખ્યા કરશે એટલે પરિગ્રહના પાપથી જલદી છૂટવ
મથશે 'જગત સળગી રહ્યુ છે' એમ કહેનારને પણ સભળાવશે કે
"ભાઈ, તું ભૂલે છે. જગત નથી સળગતુ. માત્ર તારુ હૃદય સળગે છે

તે તરફ તારુ લક્ષ્ય નથી તેથી જ બહાર દેખાય છે. આવો દોષ પદાર્થનો નહિ, પોતાની વૃત્તિનો છે. 'સ્ત્રી નરકની બારી છે'— દુનિયા ખારી ઝેર છે—એમ નથી. પુરુષ કે સ્ત્રી, બંનેમાંથી એક નરકનું દ્વાર નથી. નરકનુ દ્વાર તો બન્ને વચ્ચેનો મોહ છે દોષ તો હૃદયમા ભડભડતી લાલસાનો છે મોહ જ નરકમાં ઘસડી જાય છે. કચન ખરાબ નથી, પણ તેના સસર્ગથી જે આસક્તિ જન્મે છે, પરિગ્રહવૃત્તિ પ્રગટે છે તે ખરાબ છે. સગાં, સંબંધી, પુત્ર, પરિવાર ખરાબ નથી, પણ તે પરની આસક્તિ ખરાબ છે." સાચા વૈરાગ્ય અને કૃત્રિમ વૈરાગ્યનું આ જ તારતમ્ય. અહીં તમોને મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી શી સ્થિતિ જન્મે છે તેનુ દૃષ્ટાંત આપુ.

ભવ અને ભાવ

સુગ્રામ નામના એક નગરમાં રાષ્ટ્રકૂટ નામના કણબી રહેતા હતા. તેને રેવતી નામનાં સ્ત્રી હતા, અને તેમને કુલે બે દીકરા હતા. તેમના નામ હતા ભવ અને ભાવ ભવદેવ નાનો અને ભાવદેવ મોટો હતો

ભાવની રસધારા

એકદા તે ગામમાં કોઈ વિશિષ્ટ ત્યાગી સુસ્થિત નામના મહાત્મા પધાર્યા. તેમનો ઉપદેશ સાભળવા સૌ ગયા. યોગીનો અપૂર્વ ઉપદેશ સાભળી મોટા પુત્ર ભાવમાં પૂર્વસંસ્કારો જાગ્રત થયા તેણે ઘણું મથન પછી માબાપ પાસે ત્યાગની ઇચ્છા પ્રગટ કરી, અને ઘણા પ્રશ્નોત્તરોના સમાધાન થયા પછી રાજીપાથી આજ્ઞા લઈ ત્યાગમાર્ગ અગીકાર કર્યો.

'પરમશાત રસની લિજ્જત ચખાડે તે સયમ.'— એક નાનીશી નિર્ઝરિણીનુ વિશ્વના મહાસાગરમા મળી જવુ તે ત્યાગ! આ બન્ને વ્યાખ્યા એના જીવનપૃષ્ઠમા સ્પષ્ટ વાચતી હતી. એકદા ભિન્ન ભિન્નસ્થળે વિચરતાં વિચરતા અને આત્માના અમૃત ચાખતાં ચાખતાં

ભાવને વિચાર થયો કે 'મારા બન્ધુ ભવદેવને પણ હું આ અમૃત ચખાડું તો કેવું સારું ? આનંદબ્રહ્મનું ધ્યાન શીખવું અને વિકાસ-પંથે પ્રેરી અમૃત ચખાડું ! એવી પ્રબળ ઇચ્છા થતાં તે બોધ આપવા સારું સુગ્રામનગરે પધાર્યા.

ભવદેવના રાગરંગ પર ભાવદેવની અસર અને ભવનું અંજાઈ જવું

આ વખતે ભવદેવ તો હજુ પરણીને ચાલ્યો જ આવેલ હતો. અનેક મનોરથો રચી રહ્યો હતો નવોઢા નાગિલા સ્ત્રી પાસે બેઠી છે. પોતે રંગેલ વાઘા પહેર્યા છે નાગિલાને રંગરાગથી મંડિત કરે છે. અર્ધમંડિત થઈ છે. હાસ્યવિનોદની રેલમછેલ ચઇ રહી છે તેવા જ પ્રસંગે દૂરથી ભવદેવે પોતાના વડીલ દીક્ષિત બન્ધુ ભાવદેવને આવતા દીઠા કે તુરત જ તે માનપૂર્વક ઊભો થયો હર્ષપૂર્વક નમ્યો. નિર્દોષ આસન નાખી આપ્યું પછી બન્ને બેઠા. થોડીવાર પછી પ્રસંગને અનુલક્ષી ભાવે પોતાના આ તરફના આગમનનું રહસ્ય સમજાવ્યું અને સ્વાનુભવ કહ્યો: "ભાઈ ! આ દેખાતા રાગરંગ સાચા નથી બધા ક્ષણિક છે. વીજળીના ચમકારાની જેમ વિષય-જન્ય સુખ ક્ષણભરમાં હાથતાલી દઈને નાસી જાય છે. એની પૂઠે દીવાનો થયેલો જીવ તેમ તેમ વધુ ને વધુ દોડે છે, અને પાછો પડે છે. વસ્તુતઃ તે સુખ જ નથી, સુખાભાસ છે દેખાવમાં સુખ લાગે છે, પણ એકાંત દુઃખનું જ કારણ છે પતંગિયું રૂપમા લોભાઈ દીવામાં કાયા હોમી દે છે. વારો તોય રોકાતો નથી. માછલું બિચારું માંસ સાથે રહેલા કાંટાને કળી શકતું નથી. એને ખબર હોય કે માંસ પાછળ રહેલો કાંટો પળવારમાં પોતાનું તાળવું વીંધી નાખશે, તો તે કેમ લલચાય ? જીવની આ દશા છે. હું જે અમૃતનું આસ્વાદન કરી રહ્યો છું, તે અમીરસનો તું પણ અધિકારી થા એમ ઇચ્છી રહ્યો છું"

પોતાના વડીલ બંધુના ઉપદેશપ્રવાહમાં ભવદેવ તણાઈ ગયો. તેના પ્રભાવમાં અંજાઇ ગયો. વૈરાગ્ય તો નહોતો. પણ લાજ ને શરમવાળો ભવ ના ન પાડી શકયો. હૃદયાવેશમાં ભવદેવ ભાવદેવના પ્રતાપ આગળ કિંકર્તવ્ય લાગણીના પ્રવાહમાં નકાર ન ભણી શકયો. એણે નાગિલા સામે નજર કરી કે જાણે એ મને રોકશે. નાગિલા પણ બોધ સાંભળી રહી હતી. એને ભાવદેવની વાત સત્ય લાગી. ભાવદેવના ઓજસમાં પતિને અટકાવવાની હિંમત ન ચાલી. પૂછતાં એમની મરજી હોય તો હું નથી રોકતી સંમતિ મળી, એટલે ટૂંકમાં ભવને દીક્ષિત બનાવ્યો. ભાવદેવે પોતાના ગજે ભવદેવને માપ્યો હતો. પણ ભવદેવના અંતરમાં ઊંડો વૈરાગ્યરંગ નહોતો. સમય પાકયા વિના ફળ સુંદર ભલે લાગે, પણ મધુર તો ભાગ્યે જ નીકળે છે. નાગિલાને આ પગલું ચોખ્ખી રીતે ઉતાવળું લાગતું હતું. પણ ભવદેવના વેગનો ઉછાળો નાગિલાને સાંભળવા દે તેમ નહોતું. ભવદેવને દીક્ષા આપ્યા પછી ભાવદેવે એને નિરંતર ઉપદેશામૃત પાવા માંડયું. નિખાલસભાવે પોતાના અનુભવની બધી વાતો સમજાવી. એ સંયમના શાંતરસમાં કેમ નિમગ્ન રહે? વાસ્તવિક સમાધિમાં કેમ ઝીલે? હૃદયની બધી વાસનાના મૂળ કેમ નાશ થાય? એ જાતનો અનુભવ કરાવવા મથતો હતો.

ભવદેવની મનોદશા

ભવદેવ હંમેશાં ભાવ૰ સાથે વિચરવા તો લાગ્યો, બોધ તો સાંભળે, પણ મનની ઊંડાણમાં નવપરિણીત નાગિલા પ્રત્યેનો રાગ હતો, તે કેમે કર્યે જાય નહિ ને આત્મ-અનુભવ થાય નહિ. ભાઈની હૂંફથી એને થોડા દિવસ તો કશું જ ન લાગ્યું. પણ પગપાળા ચાલવું, મધુકરી વૃત્તિથી ભિક્ષા મેળવવી, માનઅપમાનને ગાળવાં, સતત ધ્યાનચિંતનમાં રહેવું, વગેરે પ્રસંગો દિલનો વૈરાગ્ય ન હોવાથી નીરસ લાગવા માંડયા. જાણે વેઠ કેમ ન કાઢતો હોય, એમ ભાવદેવની પાછળ પાછળ વર્તે, પણ જીવન લૂખું અને ફિક્કું પડવા

લાગ્યુ કારણકે 'ત્યાગ ઉત્તમ છે' એમ માનીને એ પ્રેરાયો હતો તે ભાઈના અનુભવથી, પોતાના અનુભવથી નહિ ! એટલે જેમ જેમ કસોટી થવા લાગી, તેમ તેમ તે ઉપલક વિચારો બદલવા લાગ્યો કોઈના દીધેલા અનુભવમા તો અસલ ચીજની મીઠાશ ક્યાથી હોય ? પોતાને જરાયે અનુભવ નહોતો એના મનમા તો નાગિલા પ્રત્યેની આસક્તિ ભરેલી હતી દૃષ્ટિ ટૂકી હતી એટલે એ પ્રમાણે જ દેખાય. આત્મદૃષ્ટિ ખૂલે ત્યારે જ આખુ વિશ્વ અને તેના યથાર્થ ભાવો દેખાય અને જ્યારે વિશ્વસ્વરૂપ દેખાય ત્યારે જ સાચુ રહસ્ય સમજાય. મોહ ખસે તો જ્ઞાન થાય

એક મોળુ પડે ત્યારે બીજું તેજ થાય ત્યાગમાં રસ ન રહ્યો, એટલે સૂતેલી કામના સળગી ઊઠી હવે તેના ચિત્તમા લગ્ન-સમય અને નાગિલાના દૃશ્યે પુનઃસ્થાન લીધુ. જે નાગિલાને એણે તજી હતી તેજ નાગિલા પાછી આવીને નજરે વસી રહી. ભાવદેવના સત્સંગ અને સદુપદેશની અસરથી ક્રિયા કરે, તપ વારવાર કરે, ધ્યાન ધરે, પણ હૃદયમાથી નાગિલા તો ન જ ખસે

ભારેલ આગ નવ છાની રહે સદાય,
વાયુ તણી ઝપટથી ઝળકી જ ઊઠે,
ઊડા મૂળે ટકી રહી દિલવાસનાને,
દાટો દીધ્યે નવ રહે વશ વેગ એનો.

ભાવદેવ આગળ આ અતરંગ દશા કહેવાની હિમ્મત ન ચાલે. એટલે તે કહે તે પ્રમાણે ચાલે, પણ એ બધા થૂંકનો સાધા. થૂકના સાધા ક્યા સુધી ચાલે ? ભાવદેવની હયાતી સુધી તો શરમેભરમે નિભાવ્યુ, પણ ભાઈનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેના ઉપરચોટિયા વિચાર અને વૈરાગ્યનો કૃત્રિમ રંગ ખસી જતા જ વાસનાના સંસ્કારોએ જોર પકડ્યું: અને આખરે ભવદેવ હાર્યો.

"બસ! હવે નાગિલાને એકવાર તો કોઈ પણ રીતે મળવું જ," એવો નિશ્ચય કરીને બીજાં સાધુઓથી છૂટો પડીને તે ચાલતાં ચાલતાં સુગ્રામગામ જઈ ચઢ્યો અને નાગિલાને મળ્યો. મળવું એમ થયું કે પાણીના કૂવા ઉપર પાણી ભરતી એક બાઈને દીઠી. બાઈએ નમન કર્યું. ભવે પૂછ્યું કે, 'આ ગામમાં નાગિલા કરીને એક બાઇ રહે છે તે છે કે?' 'હા, કેમ છે?' 'મારે તેને મળવું છે,' ભવે કહ્યું. નાગિલા કહે 'તો હું પોતે છું.' 'હે! તું પોતે?' 'હા, પણ કહો, ગુરુદેવ! ફરમાવો. શી સેવા છે?' નાગિલાએ પ્રથમ તો સાધુ તરફના પૂજ્ય ભાવે નમન કર્યું, અને એ ખૂબ રાજી થઈ. પણ જ્યારે ગુરુથી છૂટા પડવાનું કારણ પોતે જ છે, એ જાણ્યું ત્યારે તેને ભારે દુઃખ થયું. 'હું તો હવે મુનિવેશ છોડી તારી સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કરીને આવ્યો છું,' ભવના આ વાક્યે એનું હૃદય વીંધી નાખ્યું.

નાગિલા માટે જીવનકાળમાં આ પળ સૌથી વધુ કારમી હતી. પણ એવડા ભાર વચ્ચે એને સ્વસ્થ રહ્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. એણે જોયું કે ભવદેવ ત્યાગની ઊંચી ટેકરી પર ચડીને હવે ઊંડી ખાઈમા ભૂસકો મારવા તૈયાર થઈ ગયો છે. જો એ પડશે તો એમાં માત્ર એમનું જ નહિ, પણ સાથે સાથે પોતાનું, સમાજનું, સાધુતાનું અને જગતનું પણ અધઃપતન થશે જનસમૂહનો સાધુ પ્રત્યે જે પૂજ્યભાવ છે, સમાજમાં સાધુપુરુષનું જે શ્રદ્ધાભર્યું સ્થાન છે અને જગતને સાધુતા પ્રત્યેના પૂજ્યભાવથી અને ધર્મભાવનાથી જે આધ્યાત્મિક ખોરાક મળે છે, તેમાં આ હલકું ઉદાહરણ એક મહાવિઘ્ન ખડું કરશે. આ કલ્પનાથી એનો આત્મા દાઝી ઊઠ્યો, અને તે જ ક્ષણે તે સુજાગ બની. કદી નહિ કલ્પેલી એવી તેજોરેખા એના અંગ ઉપર ઝળકી રહી, અને એણે વાણીપ્રવાહ છોડ્યોઃ 'ગુરુજી! આ તમને શું સૂઝ્યું? શિખર ઉપરથી ક્યાં ગબડી પડ્યા? આ લોહીમાંસના કલેવરમાં તમે શું જોઈ મૂંઝાઈ પડ્યા? અનુભવી

અને સત્પુરુષો કહે છે:

अमेध्यपूर्ण कृमिजालसंकुलं, स्वभावदुर्गंधमशौचमध्रुवम् ।
कलेवरं मुत्रपूरिषभाजनं, रमन्ति मूढा. न रमंति पंडिताः॥

અર્થાત્ વિષ્ટાથી ભરેલા અને કૃમિના સમૂહથી વ્યાપી રહેલા, સ્વભાવે જ દુર્ગંધી, અપવિત્ર છતા અધ્રુવ, મળમૂત્રના ભાજનરૂપ કલેવરમા મૂઢજનો રમે છે, પણ પંડિત નથી રમતા.

દેવ ! જે બ્રહ્મચર્યવ્રતે આ નાગિલાને વાસ્તવિક દર્શન કરાવ્યુ છે, એ પ્રાણપ્રિય પ્રતિજ્ઞાને નાગિલા જીવ જતાં લગી નહિ છોડે ! શુ મૃતકનાં ચામડાં ચૂથવા માટે આ ભાગવતી દીક્ષાને નેવે મૂકશો ? તમારા પતનને હુ સહકાર આપુ એટલી નાદાન મને માનો છો ? તમે ત્યાગ કર્યો ત્યારથી બ્રહ્મચર્ય સાથે એકાંતર તપ, ધ્યાન, ચિંતન મનનમા મારો સમય ગાળી રહી છુ ' ભવદેવ મૂઝવણમાં પડયો. પતિભાવે જોનાર તે દહાડાની મુગ્ધા નાગિલા અને આજની દુર્બળ છતાં પ્રતિભા અને વૈરાગ્યસપન્ન નાગિલામાં આસમાન–જમીન જેટલુ અંતર હતુ. ભવદેવ એની સામે ભાર ન ઝીલી શકયો. એની આંખો નીચે ઢળી પડી મો પર શરમના શેરડા દેખાયા. હવે નાગિલાને પોતાનો માર્ગ સરળ થતો લાગ્યો એટલે એનું જોમ વધ્યું.

'અહો ! કયાં બ્રહ્મચર્યનું અમૃત અને કયા વિકારનું ઝેર ! કયાં સયમની સુવાસ અને કયાં વાસનાની દુર્વાસ ! તલવારની ધાર પર ચોટેલા મધને ચાટતા જીભ જ કપાઈ જાય એવો એ વિલાસનો ભયંકર માર્ગ છે. અસંખ્ય નાના જતુઓના જીવનધનના ભોગે પોતાનુ જીવન ચલાવનાર મનુષ્ય, પરપ્રાણીઓનો કેટલો ઋણી છે ! એ ઋણોને અદા કરવા માટે, મનુષ્યદેહનુ રક્ત ધબકી રહ્યું છે. છતાં સખ્યાબધ રક્તાણુઓમાથી બનેલા મહાકિમતી વીર્યબિંદુને વિકાર પોષવા માટે વેડફી દેનાર જગતના કેટલા જીવોના કરજદાર અને વૈરી બને છે ! ગુરુ ! એ વિચારો મનુષ્યવીર્યનો ઉપયોગ કેવળ

આત્માર્થે જ થવો ઘટે છે. વાસ્તવિક રીતે નિજ આત્માર્થ સાધવામાં એક કે બેનું નહિ પણ સમસ્ત જગતના કલ્યાણનુ નિમિત્ત છે, એ ન ભૂલશો.'

આ શબ્દોથી ભવદેવનો આત્મા જાગ્યો. એનુ મસ્તક નાગિલા આગળ શરમના ભારથી સહેજે નમી ગયુ.

નાગિલા અક્કડ થવાને બદલે સાષ્ટાંગ નમી પડી: 'પ્રભુ! ધન્ય છે, આપને!' એની ભાવનાનો પારો ખૂબ વધી ગયો. એને કોઠે દીપાવલિ ઝગમગી ઊઠી. આનંદનો રોમાંચ ખડો થયો.

'કોટિ કોટિ નમન અને ધન્યવાદને પાત્ર તો, દેવી! આપ છો! હુ હતભાગી કેવળ ધિક્કારને પાત્ર છુ,' એ વાક્ય પૂરું કરતાંની સાથે ભવદેવની આંખમાંથી બે આંસુ ટપકી પડચા.

'ધિક્કાર અને ધન્યવાદ બન્નેના અદલાબદલા ચાહ્ય તેટલા કરીએ, પણ એ તો એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ પણ એક જ આત્માનાં બે પાસા છે. નથી કોઈ ઊંચુ, નથી કોઈ નીચું,' એમ કહી એણે ભવદેવના સંતપ્ત હૃદય ઉપર અદ્વૈતરસનો છંટકાવ કરી તેને શીતળ બનાવી દીધુ.

'ત્યારે હુ પણ સાધુતાની પ્રેરણાને નમુ છુ.'

બન્ને મીઠા આત્મરસમા નાહી રહ્યાં હતાં. અસ્તાચળ તરફ જતાં જતા ભાસ્કરે એ બન્નેના ઉપર એક છેલ્લી મીટ માંડી લીધી, અને ભવદેવ ગામ બહારના ઉદ્યાનખંડમાં જ્યાં નિવાસ હતો તે તરફ પ્રયાણ કરી ગયા. આજનુ એનું પ્રતિક્રમણ સાધુતાની સોળે કળાએ સંપૂર્ણ હતુ. એણે સંકલ્પ કર્યો કે આ જીવનમાં એવો પુરુપાર્થ કરવો કે મારા રોમમાં પણ વિકારનો એક અંશ ન રહે. એ પુરુષાર્થ તેણે કર્યો અને તેને તે ફળ મળ્યું. એ ભવદેવ આરાધક બની દેવ થયો, અને પાંચમે ભવે જબુકુમાર થયા

શ્રોતાજનો ! મોહગર્ભિત વૈરાગ્યના આ દાખલા પરથી તમો સમજી શક્યા હશો કે કૃત્રિમ રંગ કદી સાંગોપાંગ ટકતો નથી. ભવદેવના એ નકલી રંગને ધોઈ ફરીથી નવા રંગ ચડાવનાર નાગિલા જેવું પાત્ર એની સામે ન હોત તો ભારે ગજબ થાત !

દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યમાં પણ ભય

મોહગર્ભિત વૈરાગ્યમા જેમ મહાભય છે, તેમ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યમાં પણ ભય તો છે જ. મશહૂર રાજા ભર્તૃહરિનો વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત હતો પોતાનુ જીવન જેને ચરણે પૂર્ણ વિશ્વાસપૂર્વક અર્પ્યું તે જ પિંગલા અશ્વપાળ જેવામાં જીવન ભ્રષ્ટ કરે છે એ પ્રત્યક્ષ થતાં ભર્તૃહરિ મહારાજા કહે છે કે 'ધિક્ તા ચ ત ચ મદન ચ ઇમાં ચ મા ચ' અરે ધિક્કાર છે પિંગલાને, અશ્વપાળને, ગુણિકાને, મદનને અને મને. એ આઘાતમાંથી એને વૈરાગ્ય જન્મ્યો હતો. એટલે ગુરુજીએ કસોટી .સારુ એ જ પિંગલા પાસે પ્રથમ ભિક્ષાર્થે મોકલ્યો.

જ્યા જેની એક હાક માત્રથી સેંકડો માણસો ધ્રૂજતા હોય; જે મહેલના છત્રીપલગોમા અને ગલીચામા જેની કાયા ફૂલની માફક જળવાઈ હોય, જ્યા જેના હાથ તળે હજારો સામતો અને સેકડો કર્મચારીએ કામ કર્યું હોય, અને જ્યાં જેના એક જ નયનકટાક્ષથી, પોતે પાણી પાણી થઇ ગયો હોય–ત્યા તેનુ ભગવા વેશે, ગુરુભાઇની આજ્ઞાધીનતામા ટુકડા માગવા જવુ ? એથી અધિક કસોટી બીજી શી હોઈ શકે ?

ભર્તૃહરિ પ્રજાનાં કરુણ ડૂસકાંથી ન ડગ્યો. પિગલાના હજાર કાલાવાલાથી ન ચળ્યો, અને કૃષ્ણાની પિતૃભાવનાના રસભર્યા ઉમળકાથી ન ભીંજાયો, ત્યારે ગુરુજીને ખાતરી થઈ કે એના દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનુ પરિણામ પણ ઉત્તમ આવ્યુ છે અને હવે એ વૈરાગ્ય એના ઘાટમાં પરિણમ્યો છે પિગલા પ્રત્યે જેમ મોહ નથી,

તેમ દ્વેષ પણ નથી. કૃષ્ણ પ્રત્યે જેમ રાગિલી વત્સલતા નથી, તેમ અનાદર પણ નથી, પ્રજા પ્રત્યેના રાજત્વની વાંચ્છા નથી, તેમ તિરસ્કાર પણ નથી, એટલે જ ભર્તૃહરિનો એમણે સ્વીકાર કર્યો.

ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધ

ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધની પ્રણાલિકામાં જે કંઈ ભેદ છે તે આ છે. લોકસંગ્રહના કાર્યમા અને પ્રજ્ઞાસંપત્તિમા આપણાં પાર્થિવ ચક્ષુથી જોઈએ તો ભગવાન બુદ્ધની ધ્યાનમૂર્તિ મોખરે આવીને રહેશે, પણ અપાર્થિવ નયનમાં તો શુક્લ ધ્યાનની રસમૂર્તિ મહાવીર જાણે જગતમાં આપણા નયનથી પળવાર પણ ન ખસે એવી મહાન ભાસશે. તેઓ બન્ને સમકાલીન હતા. ધર્મક્રાન્તિ બને દ્વારા થઈ હતી. ભગવાન મહાવીરની એ માન્યતા હતી કે જે મુક્ત થાય તે જ બીજાને મુક્ત કરવા સહાય કરી શકે. માટે પ્રથમ પોતાની જાતને મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો. છૂટેલ હોય તે છોડાવે. માટે પ્રથમ આત્માનો ઉદ્ધાર, પછી જગતનો. ભગવાન બુદ્ધને મન ચિત્તિ સંસ્કારોનો ક્ષય એ જ નિર્વાણ અથવા સિદ્ધિની પરાકાષ્ઠા હતી. ભગવાન બુદ્ધનો આત્મા વૃદ્ધપુરુષ અને પતિયલ રોગીનુ દશ્ય જોઈને જગતનાં દુઃખ જોઈ કકળી ઊઠયો હતો.

એમનો વૈરાગ્ય કંઇ ઓછો ભવ્ય ન હતો.

વિપુલ ભોગ સુત સુંદરી, રાજ્યવિભવ સુખસંગ,
નિમિત્ત મળ્યેથી પ્રગટીઓ, પળમાં ત્યાગપ્રસંગ.

પણ ભગવાન મહાવીરે જન્મ, જરા, રોગ અને મૃત્યુના ઠેઠ મૂળકારણ સુધી ઊંડી ઊતરીને જોયુ તો એમને જણાયું કે જગતમાં જે કંઈ છે તે આત્માનો જ પડઘો છે. માટે એ એકને જ જાણુ તો સઘળુ આપોઆપ જણાશે. એકને જ જીતું તો બધુ જિતાઈ જશે એટલે એમની સિદ્ધિની પરાકાષ્ઠામાં આત્મમુક્તિ અને વિશ્વમુક્તિ બન્નેનો સમન્વય સાંપડે છે.

આ પરથી હું શુ કહેવા માગું છુ ?

હું ભગવાન મહાવીર કે ભગવાન બુદ્ધ એકેયને ઓછા નથી ગણુતો. પણુ બન્ને પોતપોતાની કક્ષા પર રહેલી મહાવિભૂતિઓ હતી એમ ગણુ છું. પણુ મારા કથનનો મુખ્ય મુદ્દો આ છે.

ધારો કે આપણે કાલ મરી જવાના છીએ, એ ખબર આજે પડી જાય તો ખાવું ભાવશે ખરુ ? સંસાર નીરસ બની જતા જરાયે વાર નહિ લાગે મૃત્યુ માથે ભમે છે એવી ખાતરી થતાં જ આપણો બધો રસ ઊડી જશે. તાજેતરની પરણેલી પ્રમદા, અબજોનુ ધન, દોલત, વૈભવ એ બધા ફિક્કાં લાગશે આ રીતે ભયથી, આઘાતથી, દુ ખથી કે મોહથી વૈરાગ્ય થવો બહુ દુર્લભ નથી પણુ ભગવાન મહાવીરની જેમ માતાપિતાને સંતોષી, ભાઇનુ સમુચિત દિલસાત્વન કરીને પ્રાણુપ્રિયાને નિર્વિકારતાના આદર્શ પ્રત્યે આકર્ષીને, સર્વ સગાસ્નેહી અને હેતાળ પ્રજાને આશ્વાસન પ્રેરીને 'સર્પ જેમ કાંચળી તજે તેમ' સાધના માર્ગે જવુ એ અતિ અતિ કઠણુ છે. ઘણા જન્મોની સુંદર સાધનાના ફળે જ આવુ સમતામય અને જ્ઞાનમય પ્રેમાળ વર્તન અને સાધનાતત્પરતાનો સમન્વય સભવી શકે ! અને એવો જ્ઞાનમય વૈરાગ્ય જ 'સશક્તના ત્યાગ'નુ રૂપ પકડી પોતે તરે અને ડૂબતી દુનિયાને તારી શકે !

સારાંશ:

"વૃત્તિ ચચળ જો થતી વિષયમા, પોતે ચળે તોય ના,
માની જાતિસ્વભાવ પુદ્ગલ તણો, તલ્લીન આત્મા વિષે,
એવુ જ્ઞાન રહ્યુ ખરી વિરતિમા, નિર્લેપતા પાંગરે,
નક્કી એ થકી મોક્ષમદિર મહી, આ જીવ જૈને ઠરે."

આધ્યાત્મિક પદો

પદ ૧.

(રાગ-પીલુ તથા આશા)

આતમદરશન વિરલા પાવે, દિવ્ય પ્રેમ વિરલા પ્રગટાવે. ટેક.
એ મારગ સમજે જન વિરલા, વિરલાને એમાં રસ આવે. આ૦
સદ્‌ગુરુસંગ કરે કોઇ વિરલા, અમૃતફલ કોઇ વિરલા ખાવે. આ૦
અંતરમાં જાગે જન વિરલા, કર્મદળોને વિરલા હઠાવે. આ૦
તજવાનું ત્યાગે કોઈ વિરલા, જ્ઞાનનદીમાં વિરલા નહાવે. આ૦
આતમરમણું રમે કોઇ વિરલા, અમરબુટ્ટી વિરલા અજમાવે આ૦
સમજે આત્મસમા સહુ વિરલા, ધ્યાન પ્રભુનું વિરલા ધ્યાવે આ૦
અર્પી દે પ્રભુ અર્થે વિરલા,'સંતશિષ્ય' વિરલા સમજાવે આ૦

પદ ૨.

(રાગ-આશા)

આ દિવસો છે અંતરઘટના, ખેદ તજી તજીને ખમવાના આ.
આજસુધી નથી નમ્ર થયા ત્યા, નમ્ર બની દિન છે નમવાના આ.
શ્રવણુ મનનથી શુદ્ધ કરેલા, હૃદયતણા પટમાં રમવાના આ.
ઉત્તમમાં ઉત્તમ આ દિવસો, વૈર વિરોધ વિષય વમવાના. આ.
સર્વ જીવોને મિત્ર બનાવી, દિલના દુશ્મન છે દમવાના. આ
'સંતશિષ્ય' જે સરળ સુબોધી, એ ગુણીજન પ્રભુને ગમવાના આ.

પદ ૩.

(રાગ—આશા)

આ દારિદ્રને અંત ન આવ્યો,
કોઇ પ્રયોગ વિષે નહિ ફાવ્યો ટેક.
ધંધા ખૂબ કર્યા ધન માટે,
કોડી એક હજી ન કમાયો આ.
અશરણુ રંક બની અવનીમા,
ભિક્ષુ થઈ સ્થળ સ્થળ ભટકાયો. આ.
આજસુધી પર અધીન રહીને,
લાલચને ફાંસે લટકાયો. આ.
ખોદી ભૂમિ ખૂબ તપાસ્યું,
કૂંચી વિના બલ કરી કરી કાયો. આ.
આગળ જેમાં અજબ જણાતું,
પાછળ સર્વ સ્થળે પસ્તાયો. આ.
અખૂટ નિધિ મુજ સમીપ છતાં પણ,
માલમી વિણુ જ્યાંત્યાં અથડાયો. આ.
'સંતશિષ્ય' સદ્‌ભાગ્ય ઉઘાડી,
જ્ઞાન દઇ ગુરુએ સમજાવ્યો. આ

પદ ૪.

(રાગ–બિલાવર અથવા આશા)

અવર તજીને ભજ અવિનાશી,
શા માટે તું ધરે છે ઉદાસી ? ટેક.

મૃગજળ માંહે મુગ્ધ બનીને,
ફોગટનો લટકે કાં ફાંસી ? અવર.

આત્મરવિ અંતરપટ પાછળ,
પ્રગટી રહ્યો છે પૂરણ પ્રકાશી. અવર.

ફાંફાં કાં તું ફોગટ મારે ?
વૈભવ આ છે સકળ વિનાશી. અવર.

ભયનાં કારણ છે તુજ ભેળાં,
તજી દે તેને રહ્યો શું વિમાસી? અવર

'સંતશિષ્ય' સમજી જા શાણા,
પરમ સુધારસનો થા પ્યાસી. અવર.

પદ ૫.

(રાગ–બિલાવર અથવા આશા)

આ સ્થળે આવો, આ સ્થળે આવો,
આમતેમ જઈ શીદ અથડાઓ ?
અવર તજી પ્રભુના ગુણ ગાઓ,
જ્ઞાનનું મંદિર ખૂબ ગજાવો. આ.
સત્ય બીનામાં શું શરમાઓ ?
સમય મળ્યો છે લો શુભ લહાવો. આ.
ભ્રમિતપણે શાને ભટકાઓ ?
લગની અંતર માંહિ લગાવો. આ.
નેહ નયન ભરીને વરસાવો,
લાગણી અન્યોઅન્ય બતાવો. આ.
પ્રેમ પરસ્પર મળી પ્રગટાવો,
જ્ઞાન જળે સહુને નવરાવો. આ.
પ્રભુના નામની ધૂન મચાવો,
આનંદ આનંદ આવી ઉડાવો. આ.
જય કરવાનો ખેલ જમાવો,
'સંતશિષ્ય' થઇ શોક સમાવો. આ.

પદ ૬.

(ધનાશ્રી)

જીવ તું જડ મૂર્ખ થા મા, ખોટ ભ્રાંતિએ તું ખા મા. ટેક.

આ મિત્ર આ અમિત્ર શાથી, ઊંચ તું તે નીચ ક્યાંથી ?
વેરઝેર વિષે વણા મા, જીવ તું જડ મૂર્ખ થા મા. જીવ

સર્વથી સંબધ કીધા, લ્હાવા સર્વ સાથ લીધા,
તૃષ્ણાના પૂરે તણા મા, જીવ તું જડ મૂર્ખ થા મા. જીવ

સર્વ છે સમાન તારા, બાહ્યથી જણાય ન્યારા,
ભેદની જાળે ભરા મા, જીવ તું જડ મૂર્ખ થા મા. જીવ.

તાહરું સ્વરૂપ કેવું, અંતરે વિચાર એવુ,
માયામાં ખાલી મરા મા, જીવ તુ જડ મૂર્ખ થા મા જીવ.

આદર વિચાર આવા, સર્વને મિત્રો બના'વા,
આળસ ન કરીશ આમાં, જીવ તું જડ મૂર્ખ થા મા. જીવ.

તુ તારો તો સર્વ તારાં, તું સારો તો સર્વ સારાં,
હલકાઈ કરી હણા મા, જીવ તું જડ મૂર્ખ થા મા. જીવ

'સંતશિષ્ય' સુજ્ઞ થાજે, ગાન પ્રભુજીનાં ગાજે,
માણુ તું સદા મજામાં, જીવ તુ જડ મૂર્ખ થા મા. જીવ.

પદ ૭.

(રાગ—કાનડો:—ઢબઃ આવરદા વ્યર્થ વિતાવી)

કેમ અંતરજ્ઞાન ન આવે ? (૨)
રખડાવી મારે છે રંડા, ભ્રમણા રચી ભુલાવે. કેમ. ટેક.
મૃગમદ માટે મૃગની આશા, મરણુ વિના જ મરાવે,
એ જ મનોરથ માનવમૃગ આ ફોગટ તને ફસાવે. કેમ. ૧
લજવે છે લાલચમાં લોંઢી, એ લાળા ચવરાવે,
કૂડકપટનાં કામ કરાવી, કષ્ટ વિષે કવરાવે. કેમ. ૨
પચને સાટે પ્રેમ થકી, અણુ પીવાનું પિવરાવે,
ખાજાં તાજાં તજવી ખાંતે, ખડ તુજને ખવરાવે. કેમ. ૩
એ જ નશામાં નિશદિન તારી, દાસી તને દબાવે,
રાજા છો પણુ એહ રાક્ષસી, રાંકની જેમ રિબાવે. કેમ ૪
આશાવ્યંતરી વળગી અંતરે, નટની જેમ નચાવે,
તૃષ્ણા નટી આ કરી તમાસા, માયા ખેલ મચાવે. કેમ. ૫
નકટી સાથે બની નમાલો, સોના સાઠ કરાવે,
યાદ રાખજે ઉત્તમ અવસર, ફરી ફરી નહિ આવે. કેમ ૭
અનંત ભવથી ઇંદ્રજાળ એ, આશાની અથડાવે,
'સંતશિષ્ય' કહે સદ્ગુરુવર વિણુ, સત્ય કોણુ સમજાવે ? કેમ ૭

પદ ૮.

(રાગ-કાનડો —ઢબ ઉપર મુજબ)

ખોયો આ ભવને ખાલી (૨)
કરી જંજાળ કમાવા માટે, બળબુદ્ધિને બાળી ખોયો. ટેક.

કૂડાં કૂડાં કામ કરીને, કરી જિંદગી કાળી,
શ્રવણ કરી નહિ શાંત કથાઓ, રામ તણી રસવાળી ખોયો. ૧

ધર્મકાર્યમાં ધંધ મચાવ્યા, જૂઠી રચીને જાળી,
અમૃતરસને અળગો કરીને, પીધું ઝેર પલાળી ખોયો. ૨

હોળી પ્રગટી હાયવોયની, દિલમાં થઇ ન દિવાળી,
અંતરમાં આનંદ ન ઊલસ્યો, નિર્મળ સંત નિહાળી. ખોયો ૩

સ્વાર્થ વિષે જે સદા રમીઓ, તન મનથી કરી તાળી,
પરોપકારે પગ નવ દીધો, ભાગ્યો એ સ્થળ ભાળી ખોયો. ૪

ઠામઠામ રંખડી રખડીને, ઠોકર ખાધી ઠાલી,
પૈસા માટે રચ્યા પ્રપંચો, રીત પવિત્ર ન પાળી ખોયો. ૫

ખરચ્યું નહિ ધન ખાંત ધરીને, ખાઇ ન કરી ખુશાલી,
'સંતશિષ્ય' આવરદા એણે, ગધ્ધાની સમ ગાળી ખોયો. ૬

પદ ૯.

(પ્રભાતિયું)

જયાં લગી આત્મ નિજસ્વરૂપ સમજયો નથી,
સાધના ત્યાં લગી સર્વ કાચી,
ઘાણીના ઊંટનો પંથ ઘટતો નથી,
સાધના સમજણે થાય સાચી જયાં. ૧

શું થયું મસ્તકે મુંડ કરવા થકી ?
શું થયું ભેદ વિણુ ભસ્મ ચોળે ?
શું થયું તીર્થ જઈ સ્નાન કરવા થકી ?
શું થયું વેદનાં વાકય બોલે ? જયાં ૨

શાસ્ત્રના સર્વ અભ્યાસથી શું થયું ?
શું થયું સતનો વેશ ધરવે ?
જ્ઞાનવિણુ શું થયું યમ અને નિયમથી ?
શું થયું વડી વડી વાત કરવે ? જયાં. ૩

અગ્નિના કુંડ પર અધઃ મસ્તક કરી,
ઉગ્ર તપ આદરી કઈક મરીઆ,
કાશી કરવત ચડી પર્વતેથી પડી,
તત્ત્વ જાણ્યા વિના કોણુ તરીઆ ? જયાં. ૪

શું થયું સર્વ સિદ્ધાંતના શ્રવણુથી ?
શ્રેષ્ઠની છાપ જગમાં છપાણે,
અધિક આડંબરે માન ખૂબ મેળવી,
શું થયું સર્વના ગુરુ થપાણે ? જયાં. ૫

શું થયું ઉચ્ચ આચારને આચર્યે ?
શુ થયું અધિકતર કષ્ટ કીધે ?
શુ થયું હૃદયમાં પ્રેમ પ્રગટ્યા વિના,
નિતનિત પ્રભુ તણુ નામ લીધે ? જ્યાં ૬

શુ થયુ ધન ? ધરા, ધામ તજવા થકી ?
સમજવિણુ સર્વ સસાર ત્યાગે,
રમી રહ્યા હૃદયમાં દોષ દુર્બુદ્ધિ તો,
શું થયું ઘર ઘરે ભીખ માગે ? જ્યાં. ૭

શાસ્ત્રના વાદ કરી વિજયને મેળવ્યા,
શુ થયું અન્યના માન ગાળે ?
કઠણુ નિજ મન કદી લેશ પલળ્યું નહિ,
શું થયું પરતણા મન પલાળે ? જ્યાં. ૮

સ્વરૂપ નિજ સમજશે શુદ્ધ અતર થશે,
રાગ દ્વેષનો રંગ જાશે,
'સંતનો શિષ્ય' તે સકળ કાર્યો કરી,
પરમ આનંદનું સ્થાન પાશે. જ્યાં. ૯

પદ ૧૦.

(રાગ-સોરઠ, તાલ લાવણી)

જાગ્યા ન ઘટ અંતર વિષે, નિશિ જાગવાથી શુ વળ્યું ?
ત્યાગ્યા ન દુર્ગુણ દિલતણા, ઘર ત્યાગવાથી શું વળ્યુ ? ૧
બોધ્યું ન નિજ મન તો, અવરને બોધવાથી શું વળ્યું ?
શોધ્યું ન નિજ ઘર તો, અવરને શોધવાથી શુ વળ્યું ? ૨
છોડી ન માયામમત તો, સસાર છોડયે શું વળ્યું ?
તોડી ન તૃષ્ણા તો પછી, શિર કેશ તોડયે શું વળ્યું ? ૩
બાળ્યાં ન બીજક જન્મનાં, બળ રુધિર બાળ્યે શું વળ્યુ ?
પલળ્યુ ન મન પોતાતણુ, પગના પલાળ્યે શું વળ્યું ? ૪
દેખ્યા ન નિજ દિલદાર ઘરમાં, અવર દેખે શું વળ્યું ?
જો 'સંતશિષ્ય' ન સંત સેવ્યા,
(તો) મનુષ્યભવમ શુ મળ્યું ? ૫

પદ ૧૧.

(ધનાશ્રીની ગઝલ)

ભિન્ન નથી ભગવાન તુજથી, ભિન્ન નથી ભગવાન ટેક.
તુજમાં તે છે તેનામાં તું, ભૂલી ગયો શું ભાન? તુજ.
અળગો કર પડદો અહંપદનો, નિરખીશ પરમનિધાન. તુજ.
સર્વ જીવનનુ એ મહાજીવન, સર્વશકિતનુ સ્થાન તુજ
સર્વ બળોનું મહાબળ એ છે, સર્વ જ્ઞાનનુ જ્ઞાન તુજ
દૈવત સર્વનો એ છે દાતા, નિર્મળ એહ નિદાન. તુજ.
અર્પી દે તન મન ધન તેને, તજ તારું અભિમાન તુજ.
અવર પ્રપંચ તજીને એનું, ધર અંતરમાં ધ્યાન. તુજ.
'સંતશિષ્ય' સુખસાગરના હવે, ગર્વ તજી ગા ગાન. તુજ.

પદ ૧૨.

(ઢબ: ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને)

પામર શું સમજે રે સાચા પંથને;
ભયવાળા સમજે નહિ તેના ભેદ જો,
પતંગ ઝગઝગતા માહે ઝપલાય છે,
ખરેખરો બળતાં પ્રગટે છે ખેદ જો પામર. ૧

મોરલીના નાદે મણિધર મૂંઝાય છે,
રાગ રસિક પર અધીન થઈ પકડાય જો.
ભમરો કમળ તણા રસનો ભોગી બની,
રસલંપટ આખર એમાં ચગદાય જો. પામર. ૨

મીન તથા મૃગલા પણ એમ મરાય છે,
સુખ મેળવતાં દાવાનળ દુઃખ થાય જો.
સુખદુઃખના કારણને એ સમજે નહિ;
પામર જીવો પળ પળ એમ પીડાય જો. પામર. ૩

વિષયરસોમાં મોહી રહ્યા એમ માનવી,
આથડીઆ એવા નુર અનેક જો,
એ મદિરા પીનારા મારગ ભૂલિયા,
પ્રકાશનું પામે નહિ કિરણ એક જો. પામર. ૪

પામરતા પલટે રે સદ્ગુરુસંગથી;
ત્યારે જ્ઞાન ટકે ને પાત્ર ગણાય જો,
પથ્યાપથ્ય પદારથને પરખી શકે,
'સંતશિષ્ય' ત્યારે સમજાય જો. પામર. ૫

પદ ૧૩

(ઢળ: ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને)

મદમાતા મછરાળા મૂરખ માનવી,
નથી સમજતા માનવભવનું મૂલ્ય જો;
સત્યકથન શ્રવણે કદીયે નવ સાંભળે,
ખુવાર થાનારા નર એ ખર તુલ્ય જો. મદ. ૧

ગજની સ્વારી મૂકી ખર પર જે ચડે,
ચિંતામણિ તજી ચકમકને જે ચા'ય જો,
પગ ધોવામાં અમૃતરસ જે વાપરે,
આત્મવૈરીના અવળા એહ ઉપાય જો. મદ. ૨

કસ્તૂરીને કાઢી કાદવ જે ભરે,
સમજાવ્યાં સમજે નહિ એહ અજાણ જો,
કલ્પતરુને કાપી બાવે બોરડી,
એ અક્કલનાં વધુ કરવાં શાં વખાણ જો? મદ. ૩

પોતાના ડહાપણમાં એ ડોલે સદા,
અવરતણી ઉત્તમ શીખ ન ધરે કાન જો,
નિશદિન મોહનશામાં ફાટલ થઈ ફરે;
અથડાવે એને એનું અભિમાન જો. મદ. ૪

પશુવત્ પામર અંધ બની પકડાય છે,
કૂડાં સાધન રાખ વિષે રોળાય જો,
પોતે પુરણ સહિત રચી પોતાતણું;
'સંતશિષ્ય' કહે દુર્ગતિમાં એ જાય જો. મદ. ૫

પદ ૧૪.

(રાગઃ ઓધવજી સદેશો કહેજો શ્યામને)

કર્મતણી અસરો રે કાળા કેરની,
સમજાવ્યાથી યથાર્થ નવ સમજાય જો,
જ્યારે જ્યારે જેને અનુભવ જે થયો,
ત્યારે તેને અજબ સ્વરૂપ જણાય જો. કર્મ ૧
અજબ ગજબ વરસાવે ઉદયે આવતાં,
ઊથલપાથલ કરી દે પલમાં અનેક જો,
અણધાર્યું અઘટિત કરી ઘટિત રચે વળી,
અંતરનું ધાર્યું નવ થાયે એક જો. કર્મ.
ક્ષણમાં તુચ્છ તવંગર રૂપ બની રહે,
મહારાણા તે બની રહે ક્ષણમાં રંક જો,
અજબ રીતેથી યોગ વિયોગ બન્યા કરે,
અદ્ભુત છે અસરોનો એવો આંક જો. કર્મ. ૩
બંધન કેવાં કઈ સ્થિતિએ બંધાય છે,
એ બંધનમાં કોનું જાલિમ જોર જો;
દ્રવ્યકર્મ ને ભાવકર્મના ભેદને,
સમજે ત્યારે આનંદ પ્રગટે ઓર જો. કર્મ. ૪
નાશ કરાવે નિજહિતને નિજ હાથથી,
ભાવકર્મની એવી ભૂંડી રીત જો;
સાધન સંયોગો પણ એ આવી મળે,
જબરા માણસની પણ ત્યાં નહિ જીત જો. કર્મ ૫
ઊંચાનીચાનો ત્યાં ભેદ કશો નથી,
કળાય નહિ એ ગુપ્ત કૃતિનું કામ જો;
જેવો રસ રેડીને બંધન બાંધિયાં,
'સંતશિષ્ય' પ્રગટે તેવાં પરિણામ જો. કર્મ. ૬

પદ ૧૫.

(ઢબ: ઓધવજી સંદેશો કહેજો સ્યામને)

જન્મ્યા પણ નવ જન્મ્યા જેવા જાણ જો,
 જન્મ્યા કેરો જાણ્યો નહિ ઉદ્દેશ જો;
ઉદરભરણના કાજે જીવન વિતાવિયું,
 પશુવત્ પામર થઈ રખડયા પરદેશ જો. જ.—૧

વિષય વિકારી સેવનથી વિરમ્યા નહિ,
 ચડવા દીધો નહિ ઘટમાં ઉપદેશ જો;
ઝેરી રસમાં અંત સુધી ઝૂકી રહ્યા,
 લાજ્યા નહિ જે છેવટ સુધી લેશ જો. જ.—૨

ઢાંકી ઢાંકી નબળાં લક્ષણ ઢાંકિયાં,
 સરસ જણાવા કીધા સહસ્ર ઉપાય જો;
સરસ થવાના ઔષધને સેવ્યું નહિ,
 એવા જીવો ભવઅટવી અથડાય જો. જ.—૩

સદ્ગુરુનાં વચનોને શ્રવણ કર્યાં નહીં,
 દીઠા ઊલટા અવળી આંખે દોષ જો;
ભૂલ તણા ભંડાર ન નિજના ભાળિયા,
 હૃદયતણા કાઢ્યા નવ સમજી રોષ જો. જ.—૪

વિકથામાં સોનાસમ સમય વિતાવિયો,
 વિષમ સ્થળોમાં વસિયા જે દિનરાત જો;
'સંતશિષ્ય' કહે સલીનપણું છોડયું નહિ,
 અણીના વખતે તેને છે ઉત્પાત જો. જ.—૫

પદ ૧૬.

(ઢબઃ ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને)

જીવન તેનું નિષ્ફળ જગમાં જાણજો,
સુકૃતનાં કીધાં નહિ જેણે કામ જો,
હાયવોય કરી રઘવાયો રખડ્યો સદા,
જેના ઘટમાં નથી ઘડી વિશ્રામ જો. જીવન-૧

સમય મળ્યો ને શાંતિ જે સેવે નહીં,
તલભર પણ જે કરી શકે નહિ ત્યાગ જો;
ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન નવ ઓળખ્યાં,
તે દરિદ્રીઓનાં અતિ દુર્ભાગ્ય જો. જીવન-૨

ક્લેશ હમેશ કરી અંતર કાંગું કર્યું,
ઉજ્જ્વળ ન કર્યો એકે આત્મપ્રદેશ જો,
અંધારામાં મૂર્ખ અહોનિશ આથડ્યો,
પ્રકાશમા ન કર્યો ક્ષણ એક પ્રવેશ જો. જીવન-૩

સુખનાં બી વાવ્યાના આપે વાયદા,
દુઃખનાં બી વાવે ધરી પ્રેમ સદાય જો;
અનુભવીના મારગથી બહુ અળગો રહ્યો,
ભયકારક મારગમાં નિત્ય ભરાય જો જીવન-૪

ગંગાગોળી ગોબની ગોત્યા કરે,
પુષ્પપરાગે ન ઊપજે તેને પ્રીત જો;
ભવી ભમરા પુષ્પોના ઉપર ભરાય છે,
'સંતશિષ્ય' છે એ અવનીની રીત જો. જીવન-૫

ખાવાની ચીજ ન ખોધી રે,
સાધવાની દિશા નવ સાધી રે,
આધિ વ્યાધિ અખૂટ ઉપાધિ રે,
ઉપજાવી રે અંતરને સળગાવ્યું. જે. અંતર-૫

કદી મનનો મરડ ન મૂકયો રે,
નહિ જ્ઞાન ધ્યાનમાં ઝૂકયો રે,
સદા ભ્રષ્ટપણાથી ભૂકયો રે,
ખડ ખાધું રે ભોજન મધુર ન ભાવ્યું. જે. અંતર-૬

કહે 'સંતશિષ્ય' સુખ કરવા રે,
નિજપરનાં દુઃખો હરવા રે,
આ ભવસાગરથી તરવા રે,
દુઃખ હરવા રે કર જિનવરનું જણાવ્યું. જે. અંતર-૭

ૐ શાંતિઃ ।